

T.C.

BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ENDÜLÜS EMEVİ DEVLETİ HALİFELİK DÖNEMİ (929-1031)

BENSU GÜMÜŞ

DANIŞMAN

PROF. DR. MUSTAFA HİZMETLİ

BARTIN-2023

T.C.

**BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

ENDÜLÜS EMEVİ DEVLETİ HALİFELİK DÖNEMİ (929-1031)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bensu GÜMÜŞ

BARTIN- 2023

BEYANNAME

Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım klavuzuna göre Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ danışmanlığında hazırlamış olduğum ‘‘ENDÜLÜS EMEVİ DEVLETİ HALİFELİK DÖNEMİ 929-1031’’ başlıklı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

04.07.2023
Bensu GÜMÜŞ

ÖNSÖZ

Master eğitimimin ilk yılında almış olduğum Endülüs Kültür ve Medeniyeti Tarihi dersi oldukça ilgimi çekmişti. Endülüs tarihini ve bu alanı çalışmış olan çok kıymetli hocalarımın eserlerini incelemeye ve araştırmaya başladım. Araştırmamın ilk bulgularında alana dair çoğu konu araştırılmış ve sunulmuş vaziyetteydi. Bu durum beni karamsarlığa sürüklemek üzereyken danışman hocamında tavsiyeleri üzerine çalışma yapılabilecek güzel bir konu belirledik. Araştırmamın konusu olan Endülüs Emevi Devleti Halifelik Dönemi (929-1031), Endülüs alanında çalışmaları olan hocalarımın üstünkörü geçtiği ancak İslâm Tarihi'nde büyük önem arz eden bir zaman dilimidir. Ortaçağ'da parlayan İslâm güneşini temsil eden Endülüs coğrafyasının Doğu ile Batı medeniyetinin köprüsü konumunda olması araştırmamıza farklı boyutlar kazandırmaktadır. Müslümanların İber yarımadasını 711 yılında fethetmesiyle başlayan bu sürecin, 1031 yılında şehirden kovulma aşamasına gelişi çalışmamızın ilk sorusudur. Dört bölümden oluşan çalışmam nihayetinde bu suale yanıt vermeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmamın şahsıma en büyük yararı ise tez aşamasında yayınlamış olduğum ‘‘Endülüs Emevileri Sarayında Bir Yahudi Tabip-Diplomat: Hasday İbn Şaprut’un Faaliyetleri’’ adındaki makalemdir. Akademik alandaki ilk çalışmam olduğu için duyduğum gurur ve kıvancın tarifi imkânsız. İlerleyen yıllarda daha iyiyi güzeli yakalamak için çalışmalarımı titizlikle yürüteceğim ancak yine de gözümüzden kaçan hatalarımızın bildirilmesinden mutluluk duyacağımızı ifade etmek isteriz.

Bu yola çıktığımda ilk hedefim akademik alana farklı bir çalışma sunup, bu çalışmayı etrafımdaki ve hatta ulaşabildiğim herkese gösterebilmektir. Fakat değişen dünya algısı ile birlikte bu düşüncem askıda kalmıştı. Bu aşamada saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ tabularımı yıkmamda son derece yardımcı oldu. Sahip olduğu bütün bilgi ve birikimini benimle cömertçe paylaştı, desteğini ve teşviklerini hiçbir zaman esirgemedi. Sabırlı ve yüce gönüllü katkıları sayesinde tezimi tamamladım, kendisine en büyük teşekkürü borç bilirim. Çalışmamın hazırlama sürecinde benimle birlikte tezimin her aşamasını fikir, öneri ve koşulsuz desteğiyle yanımda olan kıymetli nişanlım Burak BAYRAKTAR'a şükranlarımı sunuyorum. Son teşekkürüm ise, annem Sabire GÜMÜŞ'e eğitim hayatımda her zaman destekçim olduğu için sonsuz teşekkürler. Her zaman en iyiyi ve en güzeline.

Bensu GÜMÜŞ

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

ENDÜLÜS EMEVİ DEVLETİ HALİFELİK DÖNEMİ 929-1031

Bensu GÜMÜŞ

Bartın Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ

Bartın-2023, Sayfa: 195

Bu tezde Endülüs Emevi Devleti'nde 929–1031 yılları arasında yaşanan Endülüs Emevi Halifeliği Dönemi anlatılacaktır. Endülüs'te halifelik dönemi, sekizinci Emevi emiri 3. Abdurrahman'ın 929 yılında Endülüs'ü üçüncü hilafet merkezi ilan etmesiyle başlayıp, 3. Hişam döneminin sonlarında 1031 yılında ilga edilmesiyle son bulan bir süreçtir. Dört ana bölüm şeklinde sunacağımız tezimizin birinci bölümü; 3. Abdurrahman Öncesi Endülüs Emevi Devleti'nin Genel Durumu (756-912), ikinci bölümü: 3. Abdurrahman Dönemi (912-961), üçüncü bölümü: 2. Hakem Dönemi (961–976), son bölümü ise, Halifeliğin Endülüs'te İlga Edilmesine Giden Süreç (976-1031) aktarılacaktır.

10. yüzyılda 3. Abdurrahman, oğlu 2. Hakem ile yükselişe geçen Endülüs Emevi Devleti 2. Hişam ve Âmirîlerin idaresinden sonra duruklama, ardından da yıkılma evresine girecektir. 11. yüzyılın ilk çeyreğinde Endülüs'te yaşanan iç karışıklıklar ve buhran sonrasında çeşitli bölge ve mahalli eşrafın bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle birlikte, Emevi halifeliği sadece Kurtuba ve çevresinde kalmıştı. İktidara geçen halifeler bu durumu önemsemeyerek hiçbir tedbir almıyorlardı. Kurtuba halkı Emevilere karşı ayaklanarak Vezir Ebu Hazm Cehver b. Muhammed'in desteğiyle, halifelik makamının fonksiyonlarını yitirdiğinin ve artık değerinden çok sıkıntıya yol açtığına kanaatine vararak halifeliği ilga ederek Emevileri Kurtuba'dan sürdüler. Halkın ısrarı üzerine Vezir Ebu Hazm Cehver b. Muhammed 1031 yılının başlarında Kurtuba yönetimini ele aldı. Kurtuba'nın yakın şehirlerini de sınırları

içerisine alan Cehveriler hanedanını kurmuş oldu. Böylelikle Endülüs halkı, 929 yılında istekli bir şekilde benimsedikleri hilafeti yine istekli bir şekilde son vermiş oldu. Emevi ailesi tarih sahnesinden böylelikle silinmiş oldu.

Anahtar Sözcükler: Endülüs, 3. Abdurrahman, 2. Hakem, Âmirîler, Halifelik

ABSTRACT

M. Sc. Thesis

THE PERIOD OF THE CALIPHATE OF THE UMAYYAD STATE OF ANDALUSIA

Bensu GÜMÜŞ

Bartın University

Graduate School

Department of History

Thesis Advisor: Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ

Bartın-2023, pp: 195

In this thesis, the Andalusian Umayyad Caliphate Period between 929-1031 in the Andalusian Umayyad State will be explained. The caliphate period in Andalusia is a process that started with the eighth Umayyad Emir, Abdurrahman III, declaring Andalusia the third caliphate center in 929 and ending with its abolition in 1031 at the end of the Third Hisham period. The first part of our thesis, which we will present in four main sections; 3. The General Situation of the Umayyad State of Andalusia before Abdurrahman (756-912), second part: 3. Abdurrahman Period (912-961), third part: Second Arbitration Period (961-976), and the last part, the Process to Abolish the Caliphate in Andalusia (976-1031).

In the 10th century, the Umayyad State of Andalusia, which rose with Abdurrahman the 3rd and his son, Referee 2, would enter the phase of stagnation and then collapse after the administration of the 2nd Hisham and Amiris. After the internal turmoil and crisis in Andalusia in the first quarter of the 11th century, the Umayyad caliphate remained only in and around Cordoba, after various regions and local notables declared their independence. The caliphs who came to power did not care about this situation and did not take any precautions. The people of Cordoba rose up against the Umayyads and the Vizier Ebu Hazm Cehver b. With the support of Muhammad, they abolished the caliphate and expelled the Umayyads from Cordoba, believing that the caliphate had lost its functions and caused more

trouble than it was worth. Upon the insistence of the people, Vizier Ebu Hazm Cehver b. Muhammad took over the administration of Cordoba in early 1031. He established the Cehveri dynasty, which included the nearby cities of Cordoba. Thus, the Andalusian people willingly put an end to the caliphate, which they had willingly adopted in 929. Thus, the Umayyad family was erased from the stage of history.

Keywords: Andalusia, III. Abdurrahman, II. Hakem, Amirids, Caliphate

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	Error! Bookmark not defined.
BEYANNAME	iii
ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	ix
1. GİRİŞ.....	1
2. LİTERATÜR ÖZETİ	3
3. AMAÇLAR VE HEDEFLER	1
4. MATERYAL VE YÖNTEM	3
5. SONUÇLAR VE ÖZGÜN DEĞER.....	4
6. ABDURRAHMAN ÖNCESİ ENDÜLÜS EMEVİ DEVLETİ'NİN GENEL DURUMU (756-912)	7
6.1. Endülüs'ün Siyasi ve İdari Yapısı	7
6.2. Endülüs'ün Sosyal ve Kültürel Yapısı	20
6.3. Endülüs'ün Ekonomik ve Ticari Yapısı.....	28
6.4. Endülüs'ün Askeri ve Adli Yapısı	40
6.5. El-Fitnetül Kübra Dönemi	51
7. 3. ABDURRAHMAN DÖNEMİ (912-961).....	56
7.1. 3. Abdurrahman'ın Yetiştirme Süreci ve Tahta Çıkışı	56
7.2. 3. Abdurrahman'ın Hayatı ve Ailesi	59
7.3. 3. Abdurrahman Öncesinde Ülkenin Genel Durumu.....	62
7.3.1. Endülüs Emevi Hanedanlığı İç Mücadeleleri	62
7.3.2. Endülüs Emevi Devleti'nde Asabiye Faktörü	63
7.3.3. Endülüs'te Müvelled ve Musta'rib Halklarının İsyanları	64
7.3.4. İsyancı Aileler ve Müvelled Liderler ile Mücadeleler (Benî Kasî, Benî Mervân, İbn Hafsûn)	64
7.4. 3. Abdurrahman'ın Seferleri ve İber Yarımadası'ndaki Dış Tehditlerle Mücadelesi	69
7.5. 3. Abdurrahman'ın Endülüs'te Halifeliğini İlan Etmesi	76
7.5.1. Halifeliğin İlanını Getiren Sebepler	77
7.5.1.2. Dini Sebepler	77

7.5.1.3. Siyasi Sebepler	78
7.5.2. Halifeliğin İlanının İç ve Dış Politikada Yankıları	80
7.5.2.1. İç Politikadaki Yankıları.....	80
7.5.2.2. Dış Politikadaki Yankıları.....	82
7.6. 3. Abdurrahman'ın Endülüs'ün İç İstikrarı Sağlama Mücadeleleri	85
7.6.1. 3. Abdurrahman Dönemi'nin Önemli Olayları ve Dış Tehditler ile Mücadelesi.....	91
7.6.2. 3. Abdurrahman Dönemi Diplomatik İlişkileri.....	95
7.7. 3. Abdurrahman Dönemi Endülüs Uygarlığı	98
7.7.1. 3. Abdurrahman'ın Yönetiminde Gerçekleştiren Yenilikler.....	100
7.7.2. 3. Abdurrahman'ın Endülüs'teki Tarım, Ticari ve Ordu Faaliyetleri....	104
7.7.3. 3. Abdurrahman'ın Endülüs'teki İmar ve İskan Faaliyetleri	107
7.7.4. 3. Abdurrahman Dönemi Bilim ve Kültür Faaliyetleri	111
8. BİLGE HALİFE: 2. HAKEM DÖNEMİ (961-976): 2. HAKEM'İN YETİŞMESİ VE TAHTA ÇIKIŞI.....	114
8.1. 2. Hakem'in Yetişme Süreci ve Kişiliği.....	114
8.2. 2. Hakem'in Halife Oluşu	119
8.3. 2. Hakem'in Yönetim Anlayışı	120
8.3.1. 2. Hakem'in Endülüs İç Siyasetindeki Durumu.....	120
8.3.2. 2. Hakem'in Endülüs Dış Siyasetindeki Durumu.....	121
8.3.3. 2. Hakem'in Batı Diplomasisi ve Elçilik Heyetleri	142
8.4. 2. Hakem Dönemi'nde Endülüs'ün Bilim Merkezi Haline Gelmesi	143
8.4.1. 2. Hakem'in İlmi Kişiliğinin Oluşumu	143
8.4.2. 2. Hakem'in Eğitim ve Öğretim Alanındaki Faaliyetleri.....	145
8.4.3. 2. Hakem'in Saray Kütüphanesini Oluşturması ve Kurtuba Üniversitesi.....	149
8.5. 2. Hakem'in Yönetiminde Gerçekleştirilen Yenilikler	153
8.5.1. 2. Hakem'in Endülüs'teki İmar ve Bayındırlık Faaliyetleri	153
8.5.2. 2. Hakem'in Ordu İdaresi ve İstihbarat Mekanizması.....	156
8.6. 10. Yüzyılda Endülüs'ün Yaşadığı Zirve	157
8.7. 2. Hişam'ın Tahta Çıkışı ve Bozulan Dengeler	159
8.8. 2. Hakem'in Vefatı ve Çocuk Halife 2. Hişam'ın Tahta Çıkışı	159
9. HALİFELİĞİN ENDÜLÜS'TE İLGA EDİLMESİNE GİDEN SÜREÇ (976-1031).....	163

9.1. Âmirîler Dönemi: İbn Ebû Âmir'in Yetişmesi ve Güçlenmesi	163
9.1.1. İbn Ebû Âmir'in Endülüs İdaresindeki Yükselişi ve İktidarı Ele Geçirmesi.....	165
9.1.2. Âmirîler Döneminde Endülüs	167
9.1.3. El-Mansûr'un Endülüs'teki Başarıları ve Karakteri.....	169
9.1.4. Âmirîler'in Dönemi'nin Endülüs'te Son Bulması ve Endülüs'ün Durumu	171
9.2. Emevi Hanedanlığı İç Mücadeleleri ve Şii Hammûdîler'in İktidarı.....	176
9.2.1. Şii Hammûdîler'in Endülüs'e Hakim Olması	176
9.3. Endülüs'te Yeniden Emevi İdaresinin Kurulması	178
9.4. Sistemin Tıkanması ve Halifeliğin İlgası.....	179
9.4.1. Meşveret Meclisi ve Hilafetin Çöküşü	179
9.5. Endülüs Emevi Devleti'nin Parçalanmasının Sebepleri.....	180
10. SONUÇ	1833
KAYNAKLAR	1877
BİBLİYOGRAFYA	1922
ÖZGEÇMİŞ	Error! Bookmark not defined.5

1. GİRİŞ

İber yarımadasında 756 yılında devletlerini kuran Emeviler bu topraklarda halifeliği de ilan etmişlerdir. Abbasi zulmünden kaçarak kurtulabilen Abdurrahman'ın Endülüs topraklarında teşkilatlanarak devletini kurması İslâm tarihinde önemli bir husustur. Endülüs Emevi Devleti'nin asıl yükselişe çıktığı dönem ise 2. Abdurrahman dönemidir. Onun dönemi tarihçilerin tanımlaması ise 'eyyamül-arus' balayı günleri şeklinde adlandırılmıştır. 2. Abdurrahman'ın akabinde başa geçen emîrlerin idaredeki noksanlıkları, Endülüs'teki yükselme dönemine son vermiş kaos ve kargaşa dönemini başlatmıştır. Emîr Muhammed, Emîr Münzir ve Emîr Abdullah'ın iktidarlıkları zamanın yaşanan bu süreç tarihçilerce 'fitnetü'l-kübrâ' büyük fitne dönemi şeklinde adlandırılmıştır. Kargaşa ve kaos günlerinin son bulacağı hükümdar elbette ki ilk Endülüs halifesi 3. Abdurrahman'dır. 3. Abdurrahman ile sükûnet ve huzur ortamına kavuşan Endülüs, kendisini farklı alanlarda geliştirme fırsatı bulmuştur. Bu süreçte bilim, edebiyat, şiir, belagat vb. birçok alanda gelişen Endülüs, dönemin en önemli şehirleri olan Konstantinapolis ve Bağdat ile yarışır vaziyetteydi. Yarımadanın yaşadığı bu değişim ve gelişim devleti olduğu gibi toplumu da derinden etkilemekteydi.

3. Abdurrahman'ın yönetim ilkesi olan tek ümmet, Endülüslülük şuuru sayesinde Endülüs topraklarında yaşayan farklı etnik kökene sahip kimseler, birlik ve beraberlik ruhunu oluşturmuşlardır. 3. Abdurrahman ile başlayan Endülüs'ün en parlak yılları oğlu 2. Hakem döneminde üzerine daha da eklenerek devam etmiştir. 2. Hakem döneminde Endülüs, bilim ve kültür yuvası olarak görülen bir mekândı. 3. Abdurrahman ve 2. Hakem ile zirveye ulaşan Endülüs Emevi Devleti'nin duraksamaya başladığı dönem küçük halife 2. Hişam'ın iktidara geldiği yıllardır. 2. Hişam'ın yaşının küçük olması sebebiyle Endülüs Emevi Devleti'nin yönetimi karşıt güçler yani Âmirîlere geçmiştir. Âmirîler'in kurucusu el-Mansûr döneminde hala dış politikada rakiplerine aman vermeyen Endülüs Emevi Devleti, 1008 senesinde Âmirî iktidarlığının son bulmasıyla çöküş sürecine geçmiştir. Bu süreç içerisinde yönetim Sünni Emevilerden Şii Hammûdî iktidarlığına geçmiştir. Şii Hammûdî iktidarlığının Endülüs'te kısa sürede son bulmasıyla birlikte yeniden Emeviler yönetimi ele geçirmiştir. 1010 ila 1031 yılları arasında Emevi sülalesindeki taht mücadeleleri, halkın kıtlık ve zulüm ile mücadeleleri ve halifeliğin Endülüs'te artık fayda sağlamadığı düşüncesine kapılan

Endülüs halkı, topladıkları meşveret meclisi sonrasında halifeliği ve Emevileri topraklarında ilga etmişlerdir.

2. LİTERATÜR ÖZETİ

Bu tezde Endülüs'te yükselen Emevi Devleti'nin, 929 yılında halifeliği 3. Abdurrahman aracılığıyla coğrafyaya gelmesiyle başlayan ve 1031 yılına kadar devam eden halifelik dönemi aktarılacaktır. Endülüs'ün İslâmî bir değer kazandığı 929–1031 yılları arası dönemde, bu topraklara Müslümanların yerleşmesi ile başlayan İslam serüveninin halifeliğin gelmesiyle birlikte farklı bir boyut kazandığı zaman dilimi sunulacaktır.

9. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişim ve dönüşüm geçiren Endülüs topraklarına, 10. Yüzyılın ilk yarısında hilafetin gelmesiyle birlikte çeşitlenmeye ve değişmeye başlayan koşulları değerlendirilecektir. Konumuzun ana fikri olan Şam'da bırakılan halifeliğin sürgün başkent Kurtuba'da neden ve nasıl nüksettiği sorusuna cevap aranacaktır. Çalışmamız dört ana başlıktan oluşmaktadır; 3. Abdurrahman Öncesi Endülüs Emevi Devleti'nin Genel Durumu, 3. Abdurrahman Dönemi, 2. Hakem Dönemi ve Halifeliğin Endülüs'te İlga Edilmesine Giden Süreç aktarılmaktadır. 929–1031 yıllarının Endülüs'ün en parlak yıllarında yaşanması ve halifelik döneminde müthiş bir bilgi hazinesi oluşturulduğundan dolayı başlıklara dair yeterince malumat edindiğimizi belirtmek isteriz. Bu tez çalışmasında zamansal ve mekânsal sınırlamalar yapılacaktır.

Zamansal olarak Endülüs'ün altın çağını yaşadığı dönemin bir ürünü olan Endülüs Emevi Devleti Halifelik Dönemi olan 929–1031 yılları alınmıştır. Mekânsal olarak ise İspanya'nın güneyine Müslümanlar tarafından Endülüs şeklinde adlandırılan ancak bütününde bütün İspanya topraklarına addedilen coğrafya anlatılacaktır. Çalışmamız özel tarih kapsamında olduğu için Endülüs'ün bütün özellikleriyle ele alınıp incelenmesi, halifeliğin Endülüs'teki tarihine derinlemesine araştırmalar yapılması, önceki ve sonraki durumuna karşılaştırmalar yapılarak bilgi verilmesi hedeflenmektedir. Batı Avrupa'nın yumuşak karnı olan İspanya'nın 10. Yüzyılda Emeviler tarafından bir medeniyete dönüştürülmesi, Endülüs Emevilerinin hem coğrafyaya hem de bütün Avrupa'ya katkılarından dolayıdır. Endülüs halifeliği yıllarının ilga edilmesiyle birlikte Endülüs'te Emevilerin son bulması, Endülüs Emevilerinin yıkılışının yaklaşık 102 yıllını hilafet başlığında bizlere sunmaktadır. Literatüre bakıldığında, çalışmamıza ait birincil kaynaklar aşağıda sunulmuştur.

Birincil Kaynaklar

Malikiliğin Endülüs'teki önde gelen temsilcilerinden Abdülmelik b. Habib Sülemi'nin *Kitâbu't târih* adlı eserinde, Endülüs'ün fethinden 3. Abdurrahman'a kadarki Endülüs idarecilerinden bahsetmektedir. Bu eserden 3. Abdurrahman dönemi Endülüs tarihi incelemesi kapsamında yararlandık.

Endülüs'ün en tanınmış tarihçisi İbnü'l-Kütiyye'nin *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs* eseri, Belazüri'nin *Fütuhu'l-büldan* eserinden sonra Endülüs'ün fethi ve tarihi konusunda en eski kaynak kabul edilmiştir. 711 yılından 912 yılına kadar geçen olayların ele alındığı eser, 3. Abdurrahman dönemi öncesindeki Endülüs hakkında Emir Abdullah dönemine dair bilgi barındırdığından yararlanabileceğimiz bir kaynaktır.

2. Hakem dönemine dair malumat verebilecek en yakın müellif olan İbn Hazm'in, *Cemheretü ensâbi'l-'Arab* adlı eseri, en kapsamlı ensab kitaplarından biri olarak dönemindeki Arap kollarının nesep silsilesini aktarmaktadır. Kişilerin ilmi seviyeleri konusunda barındırdığı ilginç bilgiler sebebiyle çalışmamızın sosyal hayat bölümünde yararlanabileceğimiz kaynaklardan biridir.

Mağribli tarihçi İbn İzarî'nin, *Beyânu'l-Muğrib fi ahbari müluki'l-Endelüs ve'l-Mağrib* adlı üç ciltlik eserinin çalışmamızda yararlanacağımız 1. Cildi, Kuzey Afrika'nın fethiyle beraber Endülüs'te kurulan Emevi Devleti idaresini ve bölgede kurulan İdrisiler, Ziriler, Ağlebiler ve Fatımiler gibi Müslüman hanedanlıklarını konu edinmektedir.

İbn Haldun'un yedi bölümden meydana gelen ve dünya tarihi niteliğindeki *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede* ve *l-ḥaber fi eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âşarahüm min- zevi's-sultâni'l-ekber* adlı eseri vardır. Önsöz mahiyetinde kaleme aldığı 'Mukaddime' adını verdiği bölümle üç kitaptan oluşan yedi ciltten meydana gelmektedir. İber'in ikinci kitabı milletlerin tarihini kapsayan eserin 2-5. Ciltlerini oluşturan bu kitapta, İslâm dünyasındaki Müslüman hanedanların tarihine yer verdiği bölümde Endülüs Emevileri yer almaktadır.

Makkarî Ahmed b. Muhammed tarafından yazılmış *Nefhu't-tîb* adlı eser, iki ana kısımdan oluşan kitabın sekiz bölüm şeklindeki birinci bölümü; Endülüs'ün Müslümanlar tarafından

fethinden elden çıkarılmasına kadar Endülüs tarihine ilişkin bilgiler sunmaktadır. Çalışmamızda *Nefhu 't-tîb* eserinden, hem 3. Abdurrahman döneminin öncesi hakkında hem de 3. Abdurrahman döneminin bütününe dair verdiği geniş bilgiler sebebiyle yararlanacağız.

Endülüs'ün önemli bir bürokratu ve tarihçisi olan İbnü'l-Hatib Lisanüddin tarafından kaleme alınan *İhâta fi ahbâri Gırnâta* adlı eser, Gırnata'nın topografyasına dair bilgiler içerdiği tarih ve coğrafya kitabı niteliğindeki eserdir. Eserde aynı zamanda şehirde yaşamış önemli şahsiyetlerin biyografilerine de yer verilmiş olması, hem Gırnata'nın şehir tarihi hakkında hem de Gırnata'nın ilim ve kültür şehri olarak doğmasını sağlayacak alt yapısı hakkında bilgi edilebilmemizi sağlamıştır.

İbnü'l-Hatib'in çalışmamız için değerli bir diğer eseri *A 'mâlû 'l-a 'lâm fi men bûyi 'a kable 'l-ihtilâm min mülûki 'l-İslâm*'dır. Bu eser İslam dünyasında küçük yaşta hükümdar ilan edilen kişileri tanıtmak ve küçük yaştaki hükümdarlığın dinen meşru olduğunu kanıtlamak amacıyla yazdığı eseri, çerçevesini aşarak umumi bir İslam tarihi oluşturmuştur. Üç bölümden oluşturulmuş eserin Endülüs tarihine ait kısmı *Târîhu İsbâniyyeti 'l-İslâmiyye*, *Mağrib* tarihine ait kısmı da *Târîhu 'l-Mağribi 'l-'Arabî fi 'asri 'l-vasît* adıyla neşredilmiştir. Neşredilmiş iki kısımdan çalışmamızda yeri geldikçe faydalandık.

Nüveyri Ahmed b. Abdülvehhab'ın *Nihâyetü 'l-ereb fi fûnûni 'l-edeb* adlı eseri otuz bir ciltlik ansiklopedik bir çalışmadır. *Nihâyetü 'l-ereb* beş ana bölüme ayrılmış olup, tarih bilgisine yer verdiği kitabın en hacimli beşinci bölümü çalışmamızda yararlanacağımız kısımdır.

Endülüs Emevilerine bu kısımda yer veren müellif, tarihi bilgileri aktarırken İbn İshak, İbn Sa'd, İbn Hişam, Ebu İshak es-Sa'lebi ve İzeddin İbnü'l-Esir gibi tarihçilerin eserlerinden alıntılar yapmıştır.

İbnü'l-Esir'in *Kâmil fi 't-târîh* adlı eseri, 1230 yılına kadar yaşanmış olayları yıl yıl kaydedetmiştir. 3. Abdurrahman'a dair çok az bilginin yer aldığı bu eserde, 3. Abdurrahman'ın emirliği, kişisel özellikleri, askeri başarıları ve vefatına dair konular hakkında malumat alınabilmektedir.

İbnü'l-Faradi'nin *Târîhu 'ulemâ 'i 'l-Endelüs* adlı on bölümden oluşan eseri, ilk Endülüs Emevi emîri 1. Abdurrahman'dan 2. Hişam'ın tahta çıkışına kadar geçen süredeki Endülüs

siyasi tarihi anlatımdan sonra âlimlerin biyografileri sunulmuştur. 756–976 arasındaki süreçte 3. Abdurrahman ve 2. Hakem dönemlerine temas ettiği için çalışmamızda yer vereceğimiz eserler arasındadır.

İslâm coğrafyacısı İbn Havkal'ın *Suretü'l-arz* adlı eseri, İslam dünyasının coğrafya kitabı olup iki ana bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümünde sırasıyla Arap yarımadası, Basra körfezi ve çevresi, Kuzey Afrika, Endülüs, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, el-Cezire ve Irak anlatılmış ayrıca her bölgenin haritası verilerek açıklaması yapılmıştır. 10. Yüzyılda Endülüs ve çevresini yorumlayabilmek için önemli bir eserdir.

3. Abdurrahman döneminde yazılmış fakat müellifi bilinmeyen *Ahbar Mecmua*'sı, Müslümanların İspanya'ya ayak basmasından 3. Abdurrahman devrinin sonuna kadar yaşanan olayları menkıbe ve şiirlerle bahsetmektedir. Değerlendireceğimiz bölümü 1. Hişam (788- 796) ile 3. Abdurrahman (912- 961) arasındaki olaylara kısaca temas ettiği kısımdır.

İbn Hayyan'ın *Muḳtebes min enbâ'i ehli'l-Endeliüs* adlı eserinin büyük kısmını bulması sonrasında *Ahbar Mecmua*'sı belge değerini kaybetmiştir. Endülüslü tarihçilerin sultanı olarak bilinen İbn Hayyan'ın *Muḳtebes min enbâ'i ehli'l-Endeliüs* adlı eseri, 711 yılından başlayarak 976 yılına 2. Hakem döneminin sonuna kadarki tarihi aktarmaktadır. On cilt olduğu rivayet edilen, *Muḳtebes'in*, Emîr Abdullah dönemini (888–912), 3.. Abdurrahman'ın ilk otuz yılını (912–942) ve son olarak 2. Hakem döneminin 970–974 yıllarını kapsayan kısımları günümüze ulaşmıştır. Tezimizin iki bölümünü oluşturan 912–976 yılları arasındaki bölümde yararlanılacak değerli bir kaynaktır.

Şair İbn Abdürabbih, hayatının 28 yılını 3. Abdurrahman'ın döneminde geçirmiştir. Başlıca eseri *Ikdu'l-Ferid'de*, 'Hulefaü Beni Ümeyye' başlığının altında Endülüs Emevilerine kısıtlı yer vermiş, 'halifelerin efendisi' olarak vasıflandırdığı 3. Abdurrahman'ı şiirleri ile anlatmıştır. 3. Abdurrahman'ın 912–934 yılları arasındaki 22 yıllık iktidarlık sürecini edebi tarzda 'Urcuze' başlığında aktarmış, tezimizin 3. Abdurrahman başlığına sanatsal bir özellik kazandırmıştır.

İsmaili fıkıh âlimlerinden Kadı Nu'mân b. Muhammed'in *Kitabü'l-Mecalis ve'l-Musayerat* adlı eseri, Fatımi halifesi Muiz ile 3. Abdurrahman arasındaki münasebetlerine geniş yer ayırmıştır. İsmaili mezhebinin doktrini ve tarihi açısından başvuru kaynakları arasında olan

Kitabü'l-Mecalis ve'l-Musayerat, Endülüs Emevileri ile Fatımi Devleti arasındaki ilişkilerin çözümlenmesinde kullanılacaktır.

Sâid Endelüsi tarafından yazılan *Kitâbü't-Ta'rîf bi-tabakâti'l-ümem* adlı eser, insan topluluklarını din, dil, ırk ve bilimsel gelişmeye katkıları açısından sınıflandırdığı için özellikle Endülüs'ün bilim ve düşünce tarihi için temel kaynaklarından birisidir. Endülüs'te İlimler başlığı altında 711'den itibaren değişik ilim dallarındaki gelişmeleri ve ön plana çıkan simaları ve eserleri tanıtmaya çalışmamızda yerini almıştır. Literatür taraması yapıldığında çalışmamızla ilgili ikincil kaynaklar, makaleler ve ansiklopedi maddeleri tespit edilmiş ve kaynakçalar kısmında sunulmuştur.

3. AMAÇLAR VE HEDEFLER

Endülüs Emevi Devleti'nin halifelik yılları üzerine olan tez çalışmamız, sekiz asırlık Endülüs tarihinin en parlak dönemine farklı boyutlarıyla ele almayı hedeflemektedir. 3. Abdurrahman ile başlayıp 3. Hişam ile son bulan halifelik yolculuğu, beraberinde coğrafyaya kazanımları açısından oldukça değerlidir. 929–1031 yılları arasındaki dönem Endülüs'ün sadece siyasi ve askeri açıdan değil iktisadi, kültürel, sanatsal ve sosyal faaliyetleri kapsamında parlak bir dönemdi. Amacımız Endülüs halifeliğinin araştırmasını ve incelemelerini yaparken Endülüs'ün parlak yıllarını da aktararak, sürecin sebep ve sonuçlarının daha net analiz edilebilmesini sağlayabilmektir. Emeviler tarafından 756 yılında kurulan devletin, halifelik vasıflarına o günlerde de sahip olmalarına karşın neden yaklaşık yüz yetmiş sene sonrasında halifeliği bu topraklara getirdikleri sorusu araştırmamızın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bununla birlikte bazı sorular göze çarpmaktadır:

- Endülüs'te halifeliğin ilanını getiren sebepler nelerdir?
- 3. Abdurrahman halifeliğin ilanından beklediği sonuçları almış mıdır?
- Halifeliğin ilanının iç ve dış politikada yankıları neler olmuştu?
- 3. Abdurrahman dönemde ordu ve kurumlarda ne gibi değişiklikler yapmıştır?
- Endülüs'te Şii nüfusu var mıydı varsa Fatımiler ile Endülüs mücadelesinde nasıl bir tavır gösterdiler?
- Hacıb Mansur iktidarı ele aldığı anda devlet ve kurumlarda ne gibi değişiklikler olmuş ve bu değişiklikler Endülüs toplumuna nasıl yansımıştır?
- Berberiler ve Saklebiler gibi Arap ve İspanyol olmayan unsurların bu dönemdeki siyasi ve toplumsal rolleri nelerdir?
- Yerli İspanyol Müslümanlar olan Müvelledler bu çatışma ortamında neden ön plana çıkmadılar?
- Endülüslülük kimliğinin İspanyol kimliğinin oluşumuna katkıları nelerdir?
- Endülüslüleri halifeliği ilga etmeye götüren sebepler nelerdir?

Şeklindeki bütün sorulara cevaplar bulmayı hedeflediğimiz çalışmamız, 3. Abdurrahman ile başlayan halifelik döneminin ilga edilmesine kadar ki bütün aşamalarını ele alıp inceleyecektir. Amacımız bu incelemeyi yaparken dönemle ilgili yapılan mevcut

Çalışmalardan farklı ve özgün olabilmektedir. Endülüs tarihi ve medeniyetinin diğer tarih araştırmalarına nazaran snk kalması, Endülüs'n en parlak yılları halifelik döneminin genellikle 3. Abdurrahman dönemiyle birleştirilerek verilmesi konuyu seçmemize sebep olmuştur. Hedefimiz bu tekdüze tarih anlatısının yerine, Endülüs Halifeliğine bütünsel yaklaşmak ve bağımsız bir sunumunu sağlayabilmektedir.

Bu sebeple Endülüs Halifeliği döneminin kaynaklarına bağlı kalarak ve elden gelindiğince objektif davranarak araştırmalar yapılıp, değerlendirilmeye tabi tutulmasıdır. İlgili alana katkı sunma ve çalıştığımız konu hakkında genel bir izlenim ortaya koymak amaçlarımızdandır.

4. MATERYAL VE YÖNTEM

Araştırmamız zaman açısından 3. Abdurrahman'ın 929 yılında kendisini Endülüs'te halife ilan etmesiyle başlayarak, 3. Hişam'ın 1031 yılında Endülüs'ü ve hilafeti terk etmesine kadar devam eden bir dönemi aktarmaktadır. Bu açıdan bakıldığında oluşturulan problem cümlesine betimsel araştırma yöntemi kullanılmıştır. İncelenen konunun detaylı bir şekilde tanımlanması ve açıklanması hedef alınmıştır. Betimsel araştırma yönteminin alt yöntemi olan etnografik araştırmada ise, belirlenen topluluğun kültürel, sosyal açıdan gelenekleri hakkında bilgi üretmek amaçlanmıştır.

Bilimsel araştırma türlerinden nitel araştırma türü kullanılmıştır. Böylelikle metin analizi yapılarak, belgelerin barındırdığı bilgileri incelenip anlamlandırılarak nitelikli verilere ulaşılması hedeflenmiştir. Amacımız, olabildiğince farklı kaynaktan inceleme yaparak araştırmaya derinlik kazandırmaktır. Bu tez çalışmasında, kütüphane araştırması yapılarak belgesel kaynak tarama yöntemi uygulanmıştır. Böylelikle araştırma konusuyla ilgili kaynakların incelenmesi yoluyla veri toplama tekniği kullanılmıştır. Bu işlem bir amaca yönelik olarak kaynakları bulma, okuma ve değerlendirme işlemlerini kapsamaktadır. Çalışmamızın konusu olan Endülüs Emevi Devleti Halifelik dönemine dair araştırmalarımızda, olayın dâhil olduğu tarihi olayların ve zamanların tenkidi yapılmış ve sebep-sonuç ilişkileri göz önünde bulundurulmuştur. Bu metotla yazılan tarihe neden-nasılıcı tarih denilmektedir. Bu nedenle araştırmamız neden-nasılıcı tarih yazım metoduna uygun bir çalışmadır.

5. SONUÇLAR VE ÖZGÜN DEĞER

Hazırlanan tez çalışmasından önce, Birsal Küçüksipahioğlu'nun *III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi (912–961)* adlı 1996 yılında yazdığı yüksek lisans tezi bulunmaktadır.

Faruk Bal'ın *Endülüs Emevi Devleti Sosyo-Ekonomik Yapısı (756–1031)* adlı 2008 yılında yazdığı yüksek lisans tezi bulunmaktadır.

Furkan Erbaş'ın *Endülüs Emevi Halifesi Hakem b. Abdurrahman Dönemi (961–976)* adlı 2017 yılında yazdığı yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Son tez çalışması da Orhun Küskü'nün *Endülüs Emevi Devleti İdari Yapısı (756–1031)* adlı 2019 yılında yazdığı yüksek lisans tezi bulunmaktadır.

Araştırmam öncesinde hazırlanmış çalışmalar incelendiğinde, Endülüs Emevi tarihinin 756–1031 yıllarını kapsayacak dört çalışma tespit edilmiştir. Mevcut iki çalışmanın biyografik türde olduğu, diğer iki çalışmanın ise Endülüs'ün sosyo-ekonomik ve idari yapısına dair bilgiler aktaran çalışmalar olduğu görülmüştür.

3. Abdurrahman Endülüs'teki siyasi birliği sağlamak amacıyla stratejik hamleler yapmıştır. Bu hamleler; Telkin ve ikna yöntemi, devlet hâkimiyetini mutlak koruma yöntemi, tedbirlerde sürekliliği sağlama yöntemi ve mecburi ikamet yöntemi şeklinde sıralanmaktadır. İstikrarı sağlamakta askeri yapının önemi bilen 3. Abdurrahman, Endülüs'te devamlı ve düzenli bir ordu kurmayı hedeflemiştir. Eski düzende ordu ülkenin vilayetlerinden gelen askerlere ve Kuzey Afrika'dan getirilen Berberîlere dayanmaktaydı, 3. Abdurrahman bu orduyu yenileyerek Saklebi (Slav) gruplarından oluşan yeni bir ordu inşa etmiştir. Bu kimselere Araplar ve Berberîlere güvendiğinden daha fazla güveniyor olması, Endülüs'te etnik gruplar arasında çatışma yaratmıştır. Orduda ve savaşlarda Arapları ikinci plana iterek, Saklebileri ön plana çıkarması Arap asker ve komutanlar açısından aşağılanmış hissettiriyordu.

10. yüzyılın ilk çeyreğinde Müvelled isyanlarına son verip merkezi otoriteyi içinde bulunduğu dağınıklıktan kurtaran 3. Abdurrahman'ın, Müvelledun hareketinin sonuçları oradan kaldırıncı buna paralel olarak Endülüs yeniden siyasi bütünlüğe kavuşmuştur. Bu ortam hızlı bir ekonomik kalkınma ve sosyal kaynaşma sürecini doğurmuş, kendilerini Arap,

Berberî, Saklebi ve Müvelled olmaktan çok Endüslü hissedenden yeni bir nesil teşekkül etmiştir. Ancak Endülüs toplumundaki çeşitli unsurların kendi bağımsızlıklarının peşinde olmalarının her zaman mümkün olabileceği bilinci, 3. Abdurrahman'ı devletin birliğini sağlamada uzun yıllar çaba sarf etmesine sebep olmuştur. Endülüs toplumunu oluşturan Arapların, Berberîlerin, Müvelledlerin, Musta'riblerin ve Yahudilerin Emevi hanedanına bağlılıkları zaman zaman değişiklik göstermiştir. Devletin bütünlüğü ve bağımsızlığını devam ettirebilmek için çok güçlü bir merkezi otoritenin olması gerektiğini bilen 3. Abdurrahman, halifelik makamının getirdiği siyasi ve dini itibarı ile Endülüs Emevi ailesinin prestijini ve hâkimiyetini toplumun her kesiminde sağlamaya muvaffak olmuştur. 3. Abdurrahman dâhili siyasette, halifeliğin birleştirici ve bütünleştirici gücünden yararlanarak Endülüs toplumunu Endüslülük şuuru ile yeniden yaratmıştır.

3. Abdurrahman'ın iç siyasette gösterdiği başarı dış güçlerle mücadelesinde de açıkça görülmektedir. Onun hükümdarlığı sırasında ülkenin kuzeyindeki İspanya topraklarında Asturia-Leon, Navarra krallıkları, Aragon ve Barselona/Katalonya dört Hristiyan devlet mevcuttu. Şiddetli çarpışlar sonucunda 942 yılından itibaren 3. Abdurrahman'ın askeri başarılarının tırmanış göstermesiyle Hristiyan İspanyol krallıklar ve kontlukları Endülüs Emevi Devleti'nin ve halifenin üstünlüğünü kabul etmişlerdi. Öyle ki Abdurrahman, yarımada'nın siyasetini yönlendirme pozisyonundaydı.

Halifenin ülke içinde ve dışında gösterdiği başarıları Kurtuba sarayını, dönemin güçlü devletlerinin elçilerini Endülüs'e göndermelerine ve üstünlüğünü açıkça tanımalarına sebep oluyordu. Abdurrahman'ın harici siyaseti yalnızca kuzey Hristiyanları ile değil, Akdeniz'de tehdit olarak gördüğü Şii Fatımi Devleti ile yoğun olarak yaşamıştır. Fatimiler ile Akdeniz'de giriştiği askeri mücadeleden başarı ile çıkan 3. Abdurrahman, Fatimilere karşı Endülüs de başlattığı halifeliğin hakkını vermiştir. 3. Abdurrahman ve 2. Hakem dönemlerinde kurulan etnik unsurlar arasındaki denge siyaseti 976 yılından itibaren yönetimi ele geçiren Âmirîler ile bozulmuştur. Mansur Sakalibelerin idaredeki nüfuzunu kırabilmek için kendisine bağlı Berberî ve Hristiyanlardan oluşan ücretli bir ordu tesis etmişti. Ancak bu durum başta Slav kökenli kayınpederi Gâlib b. Abdurrahman tarafından hoş karşılanmamış, etnik gruplar arasındaki dengenin bozulması Âmirîler döneminin sonrasında daha da görünür hale gelmiştir.

Âmirîler döneminin son bulmasıyla birlikte Emevilerin dâhili ve harici siyasetinde parçalanmalar yaşanmış ve Endülüs Emevilerinin düşüşüne kadar iç savaşlar devam etmiştir. Egemen bir gücün olmayışı Endülüs'teki etnik grupların yönetime ortak olmalarına sebep olmuştur. Araplar, Saklebiler ve Berberîler arasındaki mücadeleler, yaşanan iç savaşlar Kurtuba halkını müdahale etmeye itmişti. 11. yüzyılın başlarında tüm kargaşanın müsebbibi görülen Berberîler Kurtuba'dan kovulmuşlardır. Eski haline dönüleceğine olan inancın kalmadığı Endülüs halifeliği, eski işlevini yitirmesinden ve artık yarardan çok zarara sebep olmasından dolayı 1031 yılında ilga edildi. Emevi hanedanı bu topraklardan sürüldü. Literatür taramasında gördüğümüz eksiklik, Endülüs Emevi Halifeliği dönemi üzerine bağımsız ve derinlikli bir çalışmanın olmayışıdır. Amacımız Endülüs Emevi Halifeliğinin bir bütün olarak incelenmesini sağlayacak verilerin toplanması ve çatışan unsurlarıyla birlikte dönemi bütün yönleriyle, ele alıp incelemektir. Çalışmamızın Müslüman İspanya'nın halifelik dönemiyle ilgili yeni çalışmalara ışık tutması ve farklı bir bakış açısı geliştirilmesine katkıda bulunması hedeflenmiştir.

6. ABDURRAHMAN ÖNCESİ ENDÜLÜS EMEVİ DEVLETİ'NİN GENEL DURUMU (756-929)

3. Abdurrahman öncesi Endülüs Emevi Devleti'nin genel durumu çerçevesinde; Endülüs'ün siyasi, idari, sosyal, kültürel, ekonomi, ticari, askeri ve adli yapısına dair bilgiler sunulacaktır. 3. Abdurrahman öncesi dönemin kaos ve kargaşa yılları olarak geçen el-fitnetül kübrâ dönemi de son başlığımızda yer verilmiştir.

6.1. Endülüs'ün Siyasi ve İdari Yapısı

Müslümanların İber yarımadasına gelişiyle birlikte yarımada'nın siyasi açıdan incelenmesi altı periyotta verilmektedir. Bunlar: Vâliler Dönemi (714-756), Endülüs Emevileri Dönemi (756-1031), Mülûkü't-Tavâif Dönemi (1031-1090), Murâbitlar Dönemi (1090-1147), Muvahhidler Dönemi (1147-1229) ve Nasrîler Dönemi (1238-1492) şeklinde dönemlendirilmektedir.¹Müslümanların Endülüs adını verdikleri İber yarımadası, coğrafi ve iklim özellikleri açısından zengin bir bölgedir. Konumu itibariyle Avrupa, Afrika ve Ortadoğu ile bağlantılı özel bir yerdedir.² Bu sebeple zaman içerisinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Târik b. Ziyâd ve beraberindeki Müslüman fatihler 711 yılında yarımada'ya girdiklerinde ülkede Vizigot idaresi vardı. Târik b. Ziyâd ve askerleri 28 Nisan 711'de İspanya'ya geldiklerinde Vizigot Krallığı toplumsal-dini çatışmalar ve taht kavgaları sebebiyle oldukça güçsüz durumdaydı. Bu sebeple İber Yarımadası Müslümanlar tarafından kısa sürede fethedilmiştir.³

Bunda Vizigot idaresinin zayıflık durumundan çok bölgede yaşayan çeşitli etnik unsurların Müslüman fâtihlere karşı yaptıkları yardımlar da etkili olmuştur.⁴ 713 senesinde Emevi Halifesi Velid tarafından Şam'a çağırılan komutanlar Târik b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr, Endülüs'ün idaresini 714 yılında Mûsâ b. Nusayr'ın oğlu Abdülaziz'e bırakarak yola

¹ Mustafa Hizmetli, "Endülüs İslam Devletleri", *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, edt. Halil İbrahim Gökbörü, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020), s. 72-84.

² İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (terc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 101-105.

³ Hugh Kennedy, *Endülüs Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, (çev. Ayşenur Demir), Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 17-32.

⁴ S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, (çev. Yusuf Yazar), Rehber Yayıncılık, Ankara 1990, s. 38.

çıkıştır.⁵ Halife Süleyman b. Abdülmelik'in de onayı alındığında bölgeye atanan ilk resmi vali Abdülaziz olmuştur. Böylelikle Endülüs bölgesinde *asru'l-vülât* yani Valîler dönemi başlamıştır. 714 ila 756 yılları arasını kapsayan Valîler Dönemi'nde Endülüs'te 21 vâli görev yapmıştır.⁶

Valîler dönemi Endülüs tarihinde Müslümanların fetih hareketlerini Avrupa'nın içlerine sürdürdüğü, aynı zamanda bölgeye ayak uydurmaya çalışmalarından kaynaklanan iç karşıklıkların yoğun olduğu bir dönemdir.⁷ Avrupa içlerinde fetih hareketlerine devam eden Endülüs ordusu, Narbona bölgesine kadar birçok yeri fethettikten sonra Paris'e yaklaştığında geri çekilmek zorunda kalmıştır. Tours ile Poitiers arasındaki ovada gerçekleşen Belâtüşşehedâ (Şehidler yolu- Puvatya savaşı) olarak bilinen savaşta Endülüs ordusu Franklar karşısında yenilgiye uğramıştır.⁸ Bu yenilgi Endülüs ordusunun kuzeye doğru gerçekleştirdiği fetihleri bir müddet durdurmuştur.⁹ Müslüman idareciler yenilginin sonrasında dış politikadan ziyade iç politikaya yönelmeye başlamışlardır. Zira bu dönemde Endülüs coğrafyasına yerleşen Araplar ile Berberîler arasında çatışmalar yaşanmaktaydı.¹⁰

Aynı dönemde Endülüs'ü geri almak isteyen Hıristiyan güçler, Reconquista'yı gerçekleştirmek amacıyla kuzeyden güneye doğru ilerlemeye başlamışlardır. 740'lı yıllarda ayaklanan Berberîler, Kuzey Endülüs'ten güneye yani Kurtuba'ya doğru harekete geçmişlerdir. Amaçları idareyi ele geçirerek bağımsızlıklarını ilan etmektir. Endülüs valîsi olan Abdülmelik duruma engel olamayınca Kuzey Afrika'daki Şamlı askerlerden, bölgedeki Berberî isyanı bastırmak üzere yardım istemiştir. Kuzey Afrika'daki isyandan kurtulmak isteyen Şamlı askerler, Endülüs valîsi ile bir anlaşma yapmışlardır. Endülüs'teki Berberî isyanı son bulduğunda yarımadayı terk etme sözü veren Şamlı askerler, Berberîleri püskürtmekte başarılı olmuşlar ancak yarımadadan gitmemişlerdir.¹¹

Suriye'den Endülüs valisinin yardım talebi üzerine gelen Şamlı askerler, Berberîlere karşı

⁵ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Endülüs Emevîleri 4*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s. 63.

⁶ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 63-73.

⁷ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 71.

⁸ Andre Clot, *Müslüman İspanya 8-15. Yüzyıllar*, (çev. Güllü Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 29-30.

⁹ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 72.

¹⁰ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 51.

¹¹ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 81-83.

başarılı olmuşlardır. Bu dönemde Berberîlerin çoğu Mağrib'e göç etmiştir. İsyanın bastırılmasında etkili olan Şamlı askerler ise Endülüs'e yerleşmeye karar verdiklerinde kısa süre içerisinde valî Abdülmelik'i makamından uzaklaştırıp yerine kendi komutanları Belc'i oturtmuşlardır. Bu durum iç karışıklıkların artmasına sebep olmuştur. Yemenliler ve Berberîler'in öncülük ettiği büyük bir muhalefet cephesinin karşısında Şamlı-Kayslı ittifakı çıkmıştı. Toplumsal yapının zarar gördüğü bu yıllarda iki grup arasında biri Sarakusta ve diğeri Kurtuba'da olmak üzere iki savaş gerçekleşmiştir. Oldukça ağır kayıplara yol açan bu iki savaşın nihai kazananı Şamlı-Kayslı ittifakı olmuştur. Müslümanların iç karışıklıklarını fırsat bilen İspanya'nın kuzeyindeki Hıristiyan ittifakı, 750 yılında önce Asturias Krallığı'nı ilerleyen zaman içerisinde de Navar Krallığı ve Barselona Kontluğunu kurmuşlardır. Ayrıca Güney Fransa da Frankların hâkimiyetine girmiştir.¹²

8. Yüzyılın ortalarında Müslümanların hâkimiyetindeki Endülüs'ün kuzeyi Hıristiyan krallıkların, güneyi ise Müslümanların idaresi altındaydı.¹³ Fetih ve Valîler dönemi, Emeviler için Endülüs'te yerleşik hayatı ve kalıcılığı temsil etmemekteydi. Emevi idaresinin İber yarımadasında gerçekleştirdiği asıl faaliyeti Endülüs Emevi Devleti'nin kurucusu Abdurrahman b. Muâviye'nin Abbasilerden kaçarak bu topraklarda bağımsız bir devlet kurması ile başlamıştır. Abbasilerin Emevi Devleti'ni yıkması ve tüm Emevi sülalesinden katletmesinden kurtulmayı başarabilen Şam'daki Emevi Halifesi Hişam b. Abdülmelik'in torunu olan Abdurrahman b. Muâviye, önce annesinin akrabalarının bulunduğu Mağrib'e, oradan Endülüs'e kaçmıştır. 755 yılında Endülüs'e gelen Abdurrahman b. Muâviye, Yemenliler, Berberîler ve Mevalî'nin desteğini arkasına alarak o sırada Endülüs'ün valîsi olan Yusuf el-Fihri'ye karşı ittifak oluşturmuş ve bu mücadeleden başarıyla çıkmıştır.¹⁴

Endülüs'teki kargaşa ortamını fırsata çeviren Abdurrahman b. Muâviye, başkent Kurtuba'ya girerek 756 yılında Endülüs Emevi Devleti'ni kurmuş ve emirliğini ilan etmiştir.¹⁵ Abdurrahman yönetimi süresince, İber krallıkları, Franklar ve Abbasiler başta olmak üzere birçok dış tehdit ile mücadele etmiştir. Abdurrahman, iç politikada muhalif gruplara karşı uyguladığı etkili politikalar sayesinde karışıklıkları bastırabilmiştir.¹⁶ Endülüs Emevilerinin

¹² Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 75-79.

¹³ Clot, *Müslüman İspanya*, s. 30-31.

¹⁴ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 110-111.

¹⁵ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 87.

¹⁶ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 70.

temellerini atan Abdurrahman 788 senesinde vefat ettiğinde halefi oğlu 1. Hişam'a iç politikası sakinleşmiş, dış politikada Abbasiler ve Bizans Devleti tarafından kabul gören bir devlet bırakmıştır.¹⁷ 788-796 yıllarında Endülüs Emevi tahtına oturan 1. Hişam, kardeşlerinden gördüğü birkaç muhalefet dışında ciddi bir sorunla karşılaşmamış ve Endülüs'ün iç politikasının sakinliğinden yararlanarak zamanını yarımadanın kuzeyindeki Hıristiyan krallıklar üzerine cihad yapmakla geçirmiştir. Onun düzenlediği cihad hareketleri sırasında Pireneler, ardından geçici bir süreliğine de olsa Septimania yeniden fethedilmiştir. Sükûnet içerisinde idareyi sürdüren 1. Hişam, 796 senesinde vefat ettiğinde yerine tahta oğlu 1. Hakem geçmiştir.¹⁸

796 senesinde tahta geçen yeni emîr 1. Hakem, gerek bireysel ve dini yaşantısı gerekse devlet idaresi anlayışı bakımından babası 1. Hişam'dan epey farklıydı. İslâm dinine bağlılığı şüphesizdi, ancak dünyevi şeylere olan ilgisi her şeyin üstündeydi. Dindar olan babasının aksine 1. Hakem, câmide pek az görülüyor ve bu durum halk tarafından tepkiyle karşılanıyordu. Sahip olduğu hükümdarlıkta yetkiyi kimseyle paylaşmak istemeyen 1. Hakem, özellikle nüfuz sahibi fukahâ ile arasına mesafe koymuştur. 1. Hakem'in bu politikası fukahâ ve onların etkisi altındaki topluluklarda huzursuzluğa sebep olmuştur.¹⁹ Hatta bu durum farklı bir boyut kazanarak fâcir olarak nitelendirilen 1. Hakem'e karşı iktidardan devirme hareketine dönüşmüştür. 805 senesinde 1. Hakem'e karşı yapılan bu eylem başarısız olmuş ve bu harekete katılan yetmiş iki kişi idam edilmiştir. Bu sonuç fukahânın 1. Hakem'e karşı tepkilerine son vermemiş, aksine daha da arttırmıştır. Çoğunluğunu Müvelledlerin oluşturduğu Kurtuba'nın Rabad bölgesi halkı 818 senesinde, hem fukahânın teşviği hemde 1. Hakem'in uyguladığı fazla vergi yükü sebebiyle büyük bir ayaklanma başlatmışlardır. 1. Hakem bu ayaklanmadan başvurduğu bir hile neticesinde kurtulabilmiştir. Hilesinin kurbanı olan Rabadlılar'ın bir kısmı kılıçtan geçirilmiş, bir kısmı da Endülüs'ün dışına sürülmüştür.²⁰ Sonrasında ise Rabad Mahallesi tamamen yıkılmıştır. Bu sebeple 1. Hakem'e, er-Rabadî lakabı verilmiştir. Bu dönemde Endülüs'ün önemli şehirleri Kurtuba, Tuleytula, Veşka, Maride ve Sarakusta başta olmak üzere birçok yerde daha isyanlar başlamıştır. 1. Hakem siyasi ve askeri harekâtları sonucunda isyanların çoğunluğunu bastırabilmiştir. Endülüs hazinesinin gelirlerini geniş ölçüde arttıran 1. Hakem,

¹⁷ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 95.

¹⁸ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 95-98.

¹⁹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 99.

²⁰ Mustafa Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 27.

adalet mekanizmasının işleyişine özen göstermiştir. Azim ve irade sahibi bir devlet adamı olması sebebiyle, genç olan devletin gücünü ve temellerini sağlamlaştırıyıcı başarımıştır.²¹

1. Hakem, 822 senesinde vefat ettiğinde oğlu 2. Abdurrahman'a istikrara kavuşmuş, huzurlu bir Endülüs emîrliği bırakmıştır.²² 2. Abdurrahman'ın emirliği dönemi Endülüs'ün tam anlamıyla değiştiği ve modernleştiği bir dönem olmuştur.²³ Ülke maddi ve manevi olarak yenilenme sürecine girmiş, bu süre zarfında Arapça'nın kullanımı yaygınlaşmış ve İslamlaşma artmıştır. Endülüs Emevi emîrliği topladığı güç neticesinde artık müdafaa değil taaruzda bulunan taraf olmuştur. Örneğin Hıristiyan krallıklarının hücum hareketlerine karşı Endülüs toprakları başarıyla savunulmuştur. Bu dönemde gerçekleşen Norman (Vikingler) saldırılarına karşı deniz kuvvetleri güçlendirilmiştir.²⁴ Bu sayede 844 yılındaki Norman deniz saldırılarına başarıyla karşı konulmuştur. Emîr 2. Abdurrahman'ın dönemi Bizans ile kurulan ilişkiler açısından oldukça değerlidir. Bu dönemde Bizans İmparatoru Theophilos, Endülüs'e elçilerini göndermiş ve 2. Abdurrahman ile iyi ilişkiler kurmaya gayret etmiştir.²⁵ Endülüs Emevi Devleti'nin kuruluşundan itibaren ilk 66 yılını iç ve dış problemlerin çözümüyle geçmişken, 2. Abdurrahman'ın yönetimi Endülüs medeniyetinin şekillenmesinde ve oluşmasında en etkili dönemdir. Bunda 2. Abdurrahman'ın istikrarlı ve başarılı yönetimi oldukça önemlidir. Onun dönemi Endülüs tarihinde *eyyamü'l-arus* yani balayı (düğün günleri) olarak adlandırılmıştır. Emîr 2. Abdurrahman'ın 852 yılında vefat etmesinden sonra yerine gelen oğlu Emîr Muhammed, babasının yönetim tarzını devam ettirmiştir.²⁶

Emîr Muhammed, 23 Eylül 852 günü Endülüs Emevi Devleti'nin beşinci hükümdarı olarak tahtta çıkmıştır. Emîr Muhammed'in idaresi sırasında Tuleytula'da, Abdurrahman b. Mervan el-Cillikî, Maride'de Sadun es-Surunbakî, Saragossa'da Benî Lebb'in ve Ömer b. Hafsûn'un isyanları dönemin en önemli olaylardır.²⁷ Dönemin önemli olaylarından birisi de 15-16 yıl sonra Vikinglerin yeniden Endülüs'e saldırmasıdır. Emîr Muhammed'in deniz kuvvetleri Vikinglerin bu saldırısına karşı başarılı olmuştur. Cihad ruhunu daima canlı tutan

²¹ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 98.

²² İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 109.

²³ Stanley Lane-Poole, Arthur Gilman, *Endülüs Arapların İspanya'yı Fethi ve Sonrası*, (çev. Ekin Duru), Say Yayınları, İstanbul 2021, s. 73-76.

²⁴ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 123.

²⁵ Lütfi Şeyban, *Endülüs*, Albaraka Yayınları, İstanbul 2019, s. 37.

²⁶ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 99-100.

²⁷ Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, s. 241-250.

Emîr Muhammed, güzel ahlaklı, erdemli ve ilme saygılı bir kimseydi. Endülüs'ün içinde ve dışında mutlak otorite sağlamak istemiştir. Emîr Muhammed'in yönetimi sırasında fitili Hıristiyan gruplar tarafından ateşlenen Hıristiyan Fedâiler hareketi²⁸ (Martyrs) Kurtuba'da başlayıp Tuleytula'ya kadar yayılmıştır. Hıristiyanların bu faaliyetlerinin amacı Endülüs coğrafyasında hızlı yayılmakta olan Müslümanlaşmaya ve Arap kültürüne duyulan öfkedir. Hıristiyanların asıl benliklerini kaybederek Müslümanlar arasında asimile olacakları fikrinden oldukça korkmaktaydılar. Hıristiyan fedâiler hareketi bir çeşit Hıristiyanların uyanışını temsil edecekti. Ancak planlandığı gibi bir yankı bulamamıştır. Emîr Muhammed bu hareketi başarıyla bastırdı.²⁹

Emîr Muhammed'in döneminin sonlarına doğru ortaya çıkan ve Endülüs tarihindeki en önemli isyan hareketi olarak görülen Ömer b. Hafsûn'un isyanının bastırılmaması ve İbn Hafsûn'a iltimas gösterilmesi halk nezlinde huzursuzluk yaratmıştır. Emîr Muhammed'in politikalarından cesaret alan Arap toplumunun ileri gelenleri, kendilerini ön plana çıkarmaya ve diğer insanları küçümseyici tavırlar sergilemeye başlamışlardır. Bu durum Endülüs'ün sosyal hayatında olumsuzluklara yol açarken, emîrin sert yaptırımları vaziyeti daha da ağırlaştırmıştır. Endülüs'te 874 senesinde yaşanan kuraklık yüzünden ürün alamayan halktan ısrarla öşür vergisi istenmesi ve tahsil edilmesi için zalimliği ile tanınan Hamdûn b. Besil'in görevlendirilmesi halk nezlinde Emîr Muhammed'in itibarını zedelemiştir. Emîr Muhammed'in başarılı giden yönetiminin sonlarına doğru Araplar'ı kayırdığı ve diğer unsurları devlet hizmetine almadığı ileri sürülmüştür. Emîr Muhammed, tecrübesiz kişileri göreve getirmesi, Berberî, Mozarab ve Müvelledûndan oluşan toplum kesimlerine karşı Arapları kayırması sosyal düzeni sarsmıştır. Müvelledler, devlet kademelerindeki görevlerin yalnızca Araplar arasında paylaşıldığını söyleyerek tepki göstermişlerdir.³⁰ Ayrıca idareye karşı çıkarları doğrultusunda Hıristiyan İspanyol devletleriyle işbirliği yapmaktan çekinmemişlerdir. Yönetiminin son 15 yılını ehil olmayan kimselere teslim eden Emîr Muhammed, Endülüs'ü büyük bir kaosun içerisine sürüklemiştir. İdarenin zayıflığını fırsat bilen Araplar, Berberîler ve Müvelledler çoğunluk oldukları yerlerde merkezi idareye karşı

²⁸ Feridun Bilgin, "Hıristiyan Fedâiler: Dokuzuncu yüzyıl Endülüs İslam Toplumunda Bir Muhâlif Hareket, *History Studies*, 8/4, 2016, s. 1-14.

²⁹ Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi Ortaçağ Avrupası'nda Bilim ve Medeniyetin Ulaştığı Zirve: Endülüs İslam Devleti*, (hzr. Yasemin Çiçek), Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s. 75-80.

³⁰ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 139-140.

ayaklanmalar çıkmış ve olaylar farklı bir boyut kazanmıştır.³¹

Endülüs'te 2. Abdurrahman'ın başlattığı eyyâmu'l-arûs günleri bitmiş yerini fitnetü'l-kübrâ döneme bırakmıştır.³² Endülüs'ün içinde ve dışında yaşanan kargaşa ve huzusuzluk ortamı Emîr Muhammed sonrasında emirliğe gelen Emîr Münzir (886-888) ve Emîr Abdullah (888-912) döneminde de devam etmiştir. Emîr Münzir döneminde Endülüs, fitne ve fesatla dolu bir yer haline gelmiştir. Emîr Münzir idaresi boyunca kargaşa ve kaos devam etmiştir.³³

Ayaklanmaların ve karşılıklıkların en şiddetlendiği dönem ise Emîr Abdullah idaresindeki yıllardır. Emîr Abdullah'ın hükümdarlığı İbn Hafsûn isyanı başta olmak üzere yirmi asî isyancı liderin devlete başkaldırdığı bir dönemdir. İbn Hafsûn isyanı bastırılmadığı gibi diğer isyanların çıkmasına da mâni olunamamıştır. Merkezi idarenin zayıflığında bağımsız yirmiyi aşkın emîrlik oluşmuştur. Bu sebeple onun emîrliği, huzurdan uzak ve kargaşa dönemi olarak kabul edilmiştir. 888-910 yılları arasında Endülüs Emevi Devleti siyasi, idari ve sosyal alanlarda ciddi bölünmeler yaşadığı için ülke parçalanmanın eşiğine gelmiştir. Her alanda önemli şahsiyetlere görev verilmesine rağmen ülke içerisinde asayiş sağlanamamıştır. Ayrıca merkezi otoritenin zayıflığı yüzünden Emîr Abdullah, kuzeydeki İspanyol devletlerine karşı kapsamlı bir şekilde mücadele edemiyordu. Fakat emîr adına bazı vali ve komutanlar, çeşitli yerlere sefer gerçekleştirmişlerdir. Emîr Abdullah iç ve dış politikada sıkışmış vaziyetteydi. 1. Hakem'in tahtta çıkışından itibaren başlayan Müvelled ve Musta'rib isyanları bu dönemin de en öncelikli sorundu. Bu isyanların temel sebepleri arasında Arap aristokrasisi ve yerli aristokratlar arasındaki nüfuz çatışmaları, devletin fazla vergi alması, bazı idarecilerin veya Arap topluluklarının buldukları bölgelerde Müvelledleri ve Musta'ribleri baskı altında tutması sayılabilmektedir.³⁴

Endülüs'ü dedesi 2. Abdurrahman (822-852) dönemindeki refah ve iktikrar günlerine kavuşturmayı hedefleyen Emîr Abdullah, bu konuda başarılı olamamıştır. Yirmi beş yıl tahtta kalan Emîr Abdullah, 16 Ekim 912 gününe kadar Endülüs'ün iç ve dış meseleleriyle

³¹ Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe*, s. 27-28.

³² Nurşen Altundağ-Osman Aydın, "Endülüs Emevi Devleti'nde Birinci Büyük Fitne Döneminin (el-Fitnetü'l-Kübra) Başlıca Sebepleri", *Usul İslam Araştırmaları Dergisi*, 34, 2020, s. 286-311.

³³ Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, s. 80-81.

³⁴ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 147-149.

alakadar olmuştur. Bu süre zarfında torunu 3. Abdurrahman'ı tahtına varis olarak yetiştirmiş ve bilgilerini ona titizlikle aktarmıştır.³⁵ Endülüslüler bu zor günlerden kurtulmak için Emîr Abdullah'ın torunu 3. Abdurrahman'ın 8. Endülüs emîri olarak tahta çıkmasını bekliyorlardı.³⁶ Endülüs, fethedilmesinden 756 yılına kadar geçen süre içerisinde Şam merkezli Emevi Devleti'ne bağlı bir vilayet olarak yönetilmekteydi.

711-756 yılları arasında Endülüs, bazen Kuzey Afrika Genel Valisi, bazen de Emevî Halifesi tarafından bizzat atanan Valiler tarafından yönetilmiştir. Endülüs'ün son valisi olan Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri (747-756), Abdurrahman b. Muâviye ed-Dâhil'in 756 yılında Endülüs'te Emîrliğini ilan etmesiyle idareyi Şam'dan gelen Emevîlere bırakmıştır. Abdurrahman b. Muaviye ed-Dâhil ile 756 yılında başlayan Endülüs Emîrliği, Valiler Dönemi'ne son vermiş ve 1031'e kadar sürecek bir devletin temellerini atmıştır. 1. Abdurrahman'ın emîrliğini ilan ettiği Endülüs'te kendisinden önce bir devlet düzeni olmadığı için kurduğu devletindeki kurumsallaşmayı sağlamak amacıyla Doğu'da kazandığı devlet tecrübelerini uygulamıştır.³⁷

Öncelikle devletin hükümdardan sonraki yetkilisini temsil etmek için Doğu'daki vezir yerine *hacib* unvanını kullanmış ve bu vazifeye birini görevlendirmiştir. O, devlet işlerinde hâcibe yardımcı olması için çok sayıda vezir tayin edilmiştir. Hacib ile beraber devlet düzenini sağlamak amacıyla *sâhibü'ş-şurta* (Polis şefi), *kâid* (Başkomutan), *kâdîlcemâa* (Başkadı) ve *saray kâtibi* gibi unvanlara sahip kimseleri görevlendirdi.³⁸ 784 yılında *dârü'l-imâra* (hükümetevi) olarak adlandırılan eski Vizigot valilerinin saraylarında yürütülen devlet işleri, yeni bir saraya Rusâfe'ye taşınarak Endülüs Emevi Devleti'nin güçlü idaresinin temelleri atılmıştır.³⁹ 1. Abdurrahman ve ardından gelen hükümdarlar, dönemlerinin koşullarına uygun olacak şekilde bürokrasinin ve devlet işlerinin daha sistemli olması hususunda gayret göstermişlerdir. 2. Abdurrahman (822-852) döneminde ise, saray teşkilatında Abbasi tarzına

³⁵ Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, s. 82-86.

³⁶ Maribel Fierro, *III. Abdurrahman İlk Kurtuba Halifesi*, (çev. Firdevs Bulut Kartal), VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 56.

³⁷ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 95.

³⁸ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 118.

³⁹ Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, Vol. I, (çev. Pascual de Gayangos), W. Hughes Allen and Company, London 1840, s. 210-211.

göre yeni düzenlemeler yapılmıştır. 2. Abdurrahman'ın Endülüs'te yaratmış olduğu maddi ve manevi refah düzeyinin bir göstergesi olarak idari alanda yeni müesseseler kurulmuştur.⁴⁰

Endülüs Emevi Devleti'nin bürokratik yapısındaki en üstteki kişi Emîr veya Halife, hem dünyevi hemde ruhani bir lider olmasına karşın, idari sistemdeki birçok konuda vekâletini idari ve adli kamu kurumlarına devretmektedir. Elbette ki, hükümdarın kontrolü altında olmakla birlikte, merkezi hükümet yapısı sivil işlerin görüldüğü idari yapı, adaletle ilgili işlerin görüldüğü adli yapı ve orduyla ilgili işlerin görüldüğü askeri yapı olmak üzere birbirinden bağımsız üç bölüme ayrılıyorlardı. Bu üç birimin en üst pozisyonlarına Araplar ve Berberîler, daha alt seviyelerine ise Müvelledler, Yahudiler ve Hristiyanlar getirilmiştir.⁴¹

Doğu'da olduğu gibi devletin mutlak yetkisi hükümdarın elinde toplanmaktaydı. İç ve dış işlerin yanı sıra başkomutanlık görevi gibi sorumluluklar Emîr veya Halife'nin kontrolü altındaydı. Hükümdarlığın babadan oğula geçme usulü geçerliydi. Devletin bekâsı için yapılan bu sistemde hükümdarın halefini belirlemesi her zaman yeterli gelmeyebilmekteydi. Emîr veya Halife'nin görevi ülkesini iç ve dış politikada temsil etmek, ülkedeki huzur ve güven ortamını muhafaza etmek, özgürlük, adalet gibi konularda halkının yararına faaliyetler yürütmektir.⁴² Endülüs'te bulunan idarecilerin çoğu bu konuda başarılı olmuştur. Öyle ki 10. yüzyılda Endülüs farklı bir misyon kazanmıştır. En parlak dönemini yaşayan Endülüs medeniyetinde bunu sağlayan en büyük başarı idari yapıdaki güçlü teşkilatlanmadır.⁴³

Emeviler zamanında başlayarak doğu ve batıdaki çeşitli Müslüman devletlerinde kullanılan haciblik makamı, devletin emîr veya halifeden sonraki temsilcisini ifade eder. Haciblik makamı Endülüs Emevi Devleti'nde 1. Abdurrahman tarafından ihdas edilmiştir. Bu makama gelen kişi Emîr veya Halife'nin güvendiği kimseler arasından seçilerek atanmaktaydı. İdare konusunda ilk ciddi değişiklikleri gerçekleştiren 2. Abdurrahman, haciblik makamını hükümdardan sonraki en yetkili ikinci kişi olarak tanımlamış, devletin

⁴⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime I-II*, (çev. Halil Kendir), Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul 2004, s. 329.

⁴¹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 53.

⁴² Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi 3-4*, (çev. Salih Tuğ), Bilge Kültür Sanat, s. 832.

⁴³ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 119.

bütün sivil yönetici kadroları, vezirleri ve saray kâtipleri hâcibe bağlanmıştır. Hacib, hükümdarın emri gereğince onun bütün mülki vazifelerini ve gerektiğinde nâibliğini de yapmıştır. Devletin son zamanlarında ise hacibler askerî idareyi de temsil ettiği gibi, vezirler kurulu oluşturunca onlara başkanlık yapmıştır.⁴⁴ Böylesine güçlü yetki ve nitelikleri bir şahısta toplayan haciblik makamı, Emîr Abdullah döneminde kaldırılmıştır. Torunu 3. Abdurrahman tahta çıktığında bu makamı yeniden tesis etmiştir.⁴⁵

İlk hacibinden sonra 932 senesinde atadığı ikinci hacibin vefat etmesi üzerine Halife, bu makama bir daha atama yapmamış ve hâciblik konumu 30 yıl boş bırakılmıştır. 962 senesinde 2. Hakem'in döneminde haciblik mevkiisi canlılık kazanmıştır. Haciblik makamının devlet yöneticileri tarafından zaman zaman boş veya etkisiz bırakılmasının temel nedeni, devletin bütün gücünü idaresi altına alan birinin hükümdarın etkinliğine göre saltanata karşı tehlikeli bir durum yaratabileceği düşüncesidir. Bu durumun en çarpıcı örneği: 2. Hakem'in küçük yaşta tahta çıkan oğlu 2. Hişam döneminde Hacib el-Mansûr İbn Ebû Amîr'in devletin tüm gücünü ele geçirip kendi mutlak otoritesini kurarak Halife 2. Hişam'ın yetkilerini sembolik hale getirmesidir. Hacib el-Mansûr liderliğindeki Âmirîler Dönemi (981-1009)'nin ilk kısmı Endülüs uygarlığının ihtişamının devamı iken, ikinci kısmı Endülüs Emevi Devleti'nin çökmeye başladığı dönemdir. Âmirîler Dönemi'nin üçüncü hcibi olan Abdurrahman'ın hilafete ortak olma düşüncesiyle halifelik makamına göz dikme cürretini göstermesi, hem Âmirîler'in hem de haciblik makamının sonunu getirmiştir.⁴⁶

İdari yapıda Hükümdar ve hacibten sonra gelen bir diğer makam vezirliktir. Vezirlik, Endülüs Emevi Devleti'nin kuruluşundan itibaren vardı ve bu kişiler hükümdarın danışmanı ve yardımcısı konumunda görev yapıyorlardı.⁴⁷ 2. Abdurrahman Dönemi'ne kadar tek olan vezir sayısı bu dönem itibariyle çoğaltılmış ve her bir vezirin görev alanı ayrılmıştır.⁴⁸ Malî işler, dış ilişkiler, ülke sınırlarının bakımı, adalet yönetimi ve askerî birliklerin teçizat ve savaş hazırlıkları vb. görevlere birer vezir tayin edilerek, Emîr'in sarayında vüzerâ (vezirler) için bağımsız devlet daireleri oluşturulmuştur. Ayrıca yine 2. Abdurrahman Dönemi'nde vezirlerin ülke meselelerini görüşmek maksadıyla düzenli bir şekilde saraya gelmeleri ilk

⁴⁴ Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe*, s. 39.

⁴⁵ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 119.

⁴⁶ Friedrich C. Seybold, "Âmirîler", *İA*, I-XIII, İstanbul 1940-88, s. 408-409.

⁴⁷ Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe*, s. 39.

⁴⁸ İbn Haldun, *Mukaddime I*, s. 328-329.

kez zorunlu hale getirilmiştir.⁴⁹

2. Abdurrahman'ın vezirliğe getirdiği yeni sistemle birlikte yeni vezirler dikkatle seçilmiştir. Bu kişiler Emevi hanedanına bağlılıklarıyla tanınmış soylu ailelere mensup kimselerdi. Bu kişiler çocuklarını yerlerine geçmeleri hususunda yetiştirdikleri için makamlar aile içi miras halini almıştır. Doğu'da kullanılan baş veya büyük vezir kavramı Nâib iken, Endülüs'te bu kişi hacib olarak tanımlanmaktadır. Endülüs'te vezirlik makamı, genellikle belli soylu ailelere miras yoluyla geçen bir memuriyet şekliydi. Ancak hükümdarlar bazı idarecilere sembolik olarak vezir unvanı verebiliyor ve hatta 3. Abdurrahman'ın döneminde olduğu gibi iki vezirlik sahibi anlamını taşıyan *zû'l-vizâreteyn* lakabı verilebilmekteydi.⁵⁰

Son Endülüs Valisi Yusuf el-Fihri tarafından İber Yarımadası'nın Müslümanların hâkimiyetindeki coğrafi hatları temel alınarak, Endülüs beş büyük vilayete ayrılmış ve her vilayete bir vali (idareciler) görevlendirilmiştir. Bu eyaletler şunlardır: Endülüs, Tuleytula, Mâride, Sarakusta ve Arbûne. Kurtuba haricindeki bölgeler ise idari açıdan ikiye bölünerek idare ediliyordu. Birincisi vilayetler olup, bizzat hükümdar tarafından atanan valiler tarafından yönetiliyordu. Sınır bölgelerinin yönetimini kâid adı verilen komutanlar yapmaktaydı. Ülkenin doğu ve güneyindeki vilayet, 741 yılında Endülüs'e gelen Suriyeli birlikler için askeri vilayet olarak kurulmuştur.⁵¹ Bu vilayetler hilâfet döneminde eyalet kasabası olan Mâleka, Ceyyân, İlbîre, Bâce, Tudmir ve İşbiliyye şehirleriydi.

Endülüs Emevi Devleti'nde *sagr* 'hudut' yani gayrimüslimlerin toprakları ile Müslümanlarınkinin sınırını belirleyen bölgeleri niteleyen üç bölge bulunmaktaydı. Bu bölgelerin ilki ve en büyüğü *Sağrül'a'lâ* olarak adlandırılan Yukarı Sınır Bölgesi'dir. Bir diğer bölge ise, ağırlıklı olarak Berberîlerin ve Müvelledlerin ikamet ettiği *Sağrûlednâ* olarak adlandırılan Aşağı Sınır Bölgesi'dir. Bu iki sınır bölgesinin arasında kalan kısım yerel Müvelledlerin egemen olduğu *Sağrûlevsat* olarak adlandırılan Orta Sınır Bölgesi'dir.⁵²

İdari yönetim amacıyla beş ana merkeze ayrılmasının ardından Endülüs'te devletin genişlemesi ve merkezileşmesine bağlı olarak, bu eyaletler ayrılmış ve her önemli şehir

⁴⁹ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 125-126.

⁵⁰ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 126.

⁵¹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 55.

⁵² Makkarî, *The History*, I, s. 103.

çevresiyle birlikte bir eyalete dönüştürülmüştür. Başkent Kurtuba'daki merkezî yönetim modelinin kopyası uygulanarak, tüm bu vilayetler vali adı verilen sivil ve askerî bir amir tarafından yönetilmiştir. Kurtuba dışında kalan yerlerin idareciliğini yapan valilerin görevleri arasında, orduya komutanlık etmek, gerektiğinde merkeze askerî yardım toplamak, vergileri toplamak ve sivil idareye hâkim olmak gibi yükümlülüklerle sahipti.⁵³

İdari işleri yönetimi sırasında emri altında altı yardımcısı bulunan vali, idaresindeki bölgelerin sivil ve askerî olarak en yetkili kişisiydi ve genellikle bölgede daha önce yöneticilik yapmış olan saray mensupları veya komutanlar arasından seçiliyorlardı. Böyle olunca kendi otoriteleri yerel düzeyde kök salan valiler, merkezî idareye karşı her zaman bağlı ve güvenilir olmamışlardır. Her valinin atandıkları yerlerde güçlenip merkezî otoriteye karşı güçlenmesini önlemek amacıyla pozisyonları aşırı güçlenen valilerin sık sık yer değiştirmeleri sağlanmıştır. Yolsuzluk yapma ya da görevini kötüye kullanmaları dışında valiler görevden alınmıyorlardı.⁵⁴ Endülüs'ün yönetim kadrosundaki bir diğer görevli ise, *sâhibü'l-medîne*'dir.⁵⁵

Bu önemli mevkii yalnızca başkent Kurtuba'da kullanılmıştır. *Sâhibü'l-medîne*'nin görev alanı oldukça geniş ve karmaşıktır. Bunlar: Toplum düzeni ve devletin güvenliğini sağlama, yıllık düzenlenen Hıristiyan seferlerinde orduyu komuta etme, Emîr ya da Halife'nin yokluğunda ona vekâlet etme, belirli zaman aralığında hanedan sarayını yönetme, yeni hükümdar tahtta çıktığında Kurtuba Camii'nde halkın biatlarını kabul etme, olağan ve olağandışı vergileri toplamak gibi çok sayıda yükümlülükleri vardı.⁵⁶ Ayrıca *Sâhibü'l-medîne*, Kurtuba'daki can ve mal güvenliğini sağlamaya yönelik emniyet ve çarşı pazar denetimi görevlerinden de sorumluydu. *Sâhibu'ş-şurta*⁵⁷ olarak bilinen polis teşkilatının başı ile *sâhibu's-sûk* olarak bilinen muhtesib, *sâhibu'l-medineye* bağlı olarak görev yapmaktaydılar.⁵⁸

Endülüs Emevî Devleti'nin hükümdarının sarayında *hıdmetü'l-hilâfe* yani halifelik hizmetleri adıyla toplanan idari bir birim bulunmaktadır. Bu idari birimlerin en önemlisi ise

⁵³ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarih*, s. 51.

⁵⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, s. 340.

⁵⁵ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarih*, s. 50.

⁵⁶ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 127-128.

⁵⁷ Metin Yılmaz, “Şurta”, *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 242-244.

⁵⁸ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 127.

saray kâtipliğidir. Kâtiplik kurumu iki bölüme ayrılır. Birincisi, resmî evraklardan sorumlu tutulan *kâtibü'r-resâil*'dir. Kâtibü'r-resâil, vezir kadar önemli bir konuma sahip olup görevleri arasında hükümdarın uzak yerlerdeki liderlere iletileceği mektuplarını yazmak ve cevaplamak ve halifenin emirlerini kaleme almak vardı.⁵⁹ İkincisi ise, kamu maliyesinin yönetiminden sorumlu tutulan *kâtibü'z-zimâm*'dır.⁶⁰ Abdurrahman b. Muâviye tarafından atanmış olan ilk kâtipler; Ebû Osman, Abdullah b. Halid ve Ümeyye b. Yezîd'tir.⁶¹ 3. Abdurrahman dönemine kadar kâtibü'r-resâil görevini bir kişi idare etmiştir. Kâtibin görevleri arasında, hükümdarın kararlarının yanı sıra hanedan mensuplarının emirlerini kaleme almak da vardı. O, halktan gelen yazıların incelenmesinden de sorumlu olduğu için halkın gözünde prestij sahibi bir konumdaydı.⁶²

Kâtibin sahip olması gereken özelliklerinin başında yazı, dil ve konuşmaya hâkim, genel kültürü ile halkla iletişim kurmada yetenekli olması gelmekteydi. *Sâhibü'l-eşgâl* olarak adlandırılan Kâtibü'z-zimâm'ın asıl görevi, gelir-giderlerin teftişi, hasılat vergilerin toplanması ve masrafların ödenmesi gibi devletin mali kalemleri üzerindeydi. Bu yönüyle de bir vezirden daha güçlü ve daha etkili kimseler olarak kabul görmüşlerdir. Kâtipler eyaletlere müfettişleri ve vergi toplayıcıları aracılığıyla ulaşıyor ve hatırı sayılır biri haline geliyorlardı. Kâtibü'z-zimâm'ın böyle bir güce ve yetkiye ulaşması devlet için bir tehdit unsuru oluşturmaktaydı.⁶³

10. Yüzyıla kadar işlerliğini kaybetmeyen kâtiplik müessesesi asıl yükselişini 3. Abdurrahman dönemiyle birlikte yaşamıştır. Çünkü 3. Abdurrahman dönemiyle birlikte diplomatik münasebetlerin artması sebebiyle resmî yazışmaların çoğalması bir kişi tarafından yürütülen kâtipliğe 955 yılında üç kişi atanmasına sebep olmuştur. Dört kâtibe farklı görev alanları verilmiştir. Haberleşme ve yazışmaların denetlenmesinde sorumlu Cevher b. Ebû Abde, idari mektup ve postaların denetlemesinde sorumlu İsa b. Futays, yapılan anlaşmaların ve yazışmaların yükümlülüklerinin denetlenmesinde sorumlu Abdurrahman ez-Zeccalî ve dâhilî haberleşmeler, halkın talep ve şikâyetlerinin

⁵⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 326.

⁶⁰ Hasan, *İslâm Tarihi*, 4, s. 195.

⁶¹ Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, Vol. II, (çev. Pascual de Gayangos), W. Hughes Allen and Company, London 1843, s. 92.

⁶² Makkarî, *The History*, I, s. 103.

⁶³ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 129.

incelenmesinde sorumlu Muhammed b. Hudayr idi.⁶⁴

Hükümdarın kararlarının doğru ve hızlı bir şekilde ilgili yerlere ulaştırılması için verimli bir haberleşme sistemi oluşturulması gerekmektedir. Bu sebeple Doğu'da olduğu gibi Endülüs'te de Kurtuba ile vilayetler arasına hızlı iletişimi sağlayacak kâtiplik ile bağlantılı *berîd teşkilatı* (Posta) kurulmuştur. Berîd teşkilatı, başşehir Kurtuba ile eyaletler arasında süratle haberleşmeyi sağlayan bir kurumdur. Sâhibü'l-bürud adı verilen görevlinin eyaletlerdeki çok sayıda adamı ile olaylardan vaktinde haberdar olunabiliyordu. Daha çok Sudanlı zencilerin görevlendirildiği teşkilatta, 9. Yüzyıldan itibaren acil mesajların kısa sürede ulaştırılması için posta güvencinleri kullanılmıştır. Posta amirine *sâhibü'l-berîd* unvanı verilerek, bu kişinin çevre, yol, mesafe, menzil vb. şeyleri iyi bilmesi ve çok güvenilir olması beklenmekteydi.⁶⁵

6.2. Endülüs'ün Sosyal ve Kültürel Yapısı

İber yarımadası farklı kültürlerin bir arada yaşadığı bir kültür mozaığıdır. Yüzyıllardan beri birçok medeniyete ve ulusa ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır. Müslümanların bu coğrafyaya yerleşmesiyle birlikte sosyal yapı farklı bir boyut kazanmıştır. Müslümanlar bölgeye geldiklerinde azınlık durumundaydılar. Hatta bu durum Müslümanların Hristiyanlar arasında asimile olacağı korkusunu doğurmuş ancak Müslümanların dinlerine duydukları bağlılık gözlemlendiğinde endişe giderilmiştir. Müslümanların Endülüs'teki nüfuslarının artışı 8. ve 9. asırda yerli halkın İslâmlaşması sırasında yaşanmıştır. Fetih esnasında yaklaşık dört milyon olan yerli nüfusun önemli bir kısmı, 9. ve 10. Yüzyıllarda İslâmlaşmıştır. Endülüs'teki Müslüman nüfusu, 9. Yüzyılın ikinci yarısı itibariyle çoğunluk haline gelmiştir.

Fetih yıllarında Endülüs topraklarına yerleşen Arapların sayısı 40-50 bin iken, ilerleyen süreçte 150-200 bin, Berberîler 9. Yüzyıl başlarında 500 bin iken, Endülüs'ün yerli halkının nüfusu 2 ila 4 milyon arasındaydı.⁶⁶ Yeni toplum yapısı kısa süre içerisinde kendisine özgü bir karakter kazanmıştır. İslâm öncesinde İber yarımadasındaki Hristiyanların büyük

⁶⁴ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, c. II, (nşr, E. Lêvi Provençal- G.S.Colin), E. J. Brill, Leiden 1951, s. 236.

⁶⁵ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 130.

⁶⁶ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 17-22.

çoğunluğu Katolik, bir kısmı da Arianistti.⁶⁷ Yahudiler bölgenin kökleşmiş sakinleri konumundaydı. Aynı zamanda bölgenin kırsal yerlerinde paganistler de yaşıyordu. İber toplumunun ezici çoğunluğunun Hıristiyan olması, kilisenin zaman içerisinde diğer etnik grupların dinlerinin değiştirilmesi konusunda baskı uygulanmasına sebep olmuştur.⁶⁸

Hatta Kilise 587 yılında Vizigotların Katolikliğe girmelerini mecbur kılmıştır.⁶⁹ Aynı zorlama Yahudilere de uygulanmış ancak şartları ağırlaştırılan konsil 694 yılında Yahudilerin köleleştirilerek Hıristiyan ailelere dağıtılması ve satılması fikrini sunmuştur. Endülüs'ün yerli halkının etnik kökeninin çoğu Hispano-Romen'dir. Hispano-Romen haricinde kalan kısım ise Germen asıllı olan Vizigotlar ve Yahudilerdir. Halk üç sosyal tabakadan meydana geliyordu. En üst tabaka imtiyazlılar, orta tabakayı hür halk yığınları ve alt tabakayı köleler oluşturuyordu. Tabakalar arası geçiş mümkündü ancak zor ve az rastlanan bir durumdu. Endülüs toplumsal hayatının mevcut üç dinine İslâm kültürü eklenince uygulanan sosyal tabaka sistemi değişime uğramıştır. Yeni sistemiyle sosyal statüler toplumun gelir grupları bakımından havâs ve avâm olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Havâs: Büyük Arap aileleri, Kureyşliler, hanedan üyeleri, büyüât, üst düzey idarecileri, kadılar ve Mevâlî'yi kapsar. Avâm: Esnaf ve zanaatkâr, işçiler, köylüler ve talebeleri kapsamaktadır. Müslümanların bu dokunuşuyla birlikte toplumsal tabakalaşmalarda geçişkenlik makul hale gelmiştir. Köle statüsünün yerini Mevâlî adı altında Berberî ve Slav kökenli kimseler almıştır.⁷⁰

Müslümanların fetih sürecinde İspanyollar çok sayıda sosyal gruba bölünmüşlerdir. Bunları iki ana grupta toplayabiliriz: yönetici sınıf (kral, rahip ve soylular) ve vatandaş sınıfıdır (yönetilenler- kasabalılar, serfler, köleler ve Yahudiler).⁷¹ İslâm dininin hükümleri arasında kavmiyetçiliği yasaklayan hükümler olmasına rağmen Emevîler Dönemi'nde bu yasaklar çiğnenmiş, kabilecilik ve buna bağlı çatışmalar yeniden canlanmıştır. Bu durum kabileler arası çatışmaların yeniden gündeme gelmesine neden olmuştur. Örneğin, Suriye'de Kayslılar ve Yemenliler, Horosan'da Mudarlılar ve Ezdliler, Endülüs'te Beledliler ve

⁶⁷ Lütfi Şeyban, *Endülüs*, Albaraka Yayınları, İstanbul 2014, s. 116.

⁶⁸ Abdurrahman Ali Hacci, *İslamî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, (terc. Kadir Kınar), İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2017, s. 35-37.

⁶⁹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarih*, s. 38-39.

⁷⁰ Şeyban, *Endülüs*, s. 17.

⁷¹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 19.

Şamlılar arasında çatışmalar ortaya çıkmıştır.⁷²

Arap nüfusunun çoğu fetihle beraber Endülüs bölgesine yerleşmişlerdir. Bu Arapların çoğu aslen Kayslılar ve Yemenliler olarak bilinen iki kabileden oluşan Müslümanlardır. Târik b. Ziyâd ile birlikte 712 yılında Endülüs'e gelen 12 bin kişilik ordunun çoğunluğunu bu grup oluşturmaktaydı. 716 yılında Endülüs Valisi Hur b. Abdurrahman es-Sakafi ile gelen ordunun çoğunluğu ise Yemenlilerdi. Bunlar Beledliler (*Ehl-i Beled*) şeklinde adlandırılıyorlardı. Bu topraklara ilk yerleşenler oldukları için kendilerini Endülüs halkı olarak nitelendiriyorlardı. İfrikiye'nin yerli halkı olan Berberîler, başta Berberî asıllı olan Târik b. Ziyâd olmak üzere fetih ordusunun önemli çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Hz. Peygamber zamanından itibaren ülkenin sahibi psikolojisiyle hareket eden Araplar, en üst seviye ve imtiyazı kendilerine doğal hak olarak görüyorlardı.⁷³

Bu sebeple fetihden sonra Araplar, Endülüs topraklarındaki güney, doğu ve orta bölgelerin en verimli yerlerine, kalelere ve büyük iktalara sahip bölgelere yerleşirken, Berberîlere kıraç ve dağlık araziler, kuzey-kuzeydoğu bölgesindeki düşmana yakın sınır bölgeleri verilmiştir. Bu hayat şartlarında Araplar zenginlik ve bolluk içerisindeyken Berberîleri problemlili bir hayat bekliyordu. Zor hayat şartları ile mücadele eden Berberîler yaşadıkları adaletsizlik sebebiyle buldukları isyan fırsatlarını her zaman değerlendirmişlerdir. Örneğin, Mağrib'te 739 yılında başlayan Berberî isyanı, 741 yılındaki İfrıkıye valisinin ordusuyla yapılan *Gazvetü'l-eşraf* savaşının Berberîlerin zaferiyle sonuçlanmasının ardından yayılmıştır. Hilafet ordusunun yenilmesi üzerine savaştan kaçan Şamlı askerler önce Sebte'ye sonrasında Endülüs'e kaçmışlardır. Berberîlerin Mağrib'te gösterdikleri bu başarı iskân zamanlarında Araplara karşı haksızlığa uğradığını düşünen bütün Berberîler arasında bir uyanışa sebep olmuştur. Araplara karşı kin ve öfke besleyen Berberîler, Arapların nüfuslarının yoğun olduğu Asturias, Galicia ve Medayin bölgelerinde ayaklanarak Kurtuba'ya yürümüşlerdir. Berberîler, Araplara karşı katliam girişiminde bulunarak özelinde Endülüs'ün idaresine hakîm olmak istiyorlardı. Fakat amaçlarına ulaşamadılar. Çünkü Endülüs valisi olan Abdümelik b. Katan, Sebte'ye sığınan Şamlı askerlerden Berberîlerin isyanını bastırma konusunda yardımlarını istedi. Şamlı askerler ve komutanları Belc b. Bişr, bir yıl geçmeden güneyden kuzeye doğru harekâtla Berberîleri geri püskürttü. Arap asabiyesi dikte edilen

⁷² Adem Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, s. 25-336.

⁷³ Mustafa Çağrı, "Asabiyet", *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 453-455.

Berberîler ve Berberî kültürü zamanla maruz kaldığı bu olumsuz şartlardan kaynaklı bazı özelliklere sahip olmuşlardır. Örneğin, tarih boyunca cihad hareketlerinde Araplardan daha atılgan ve aktif rol oynamışlardır. Sosyal hayat incelendiğinde Araplara nispeten Arap olmayan unsurlarla kolaylıkla kaynaşmışlardır. Arap asabiyesinde uğradıkları olumsuz duygular neticesinde Berberîler arasında da Berberî asabiyeti doğmuştur. Bununla birlikte çok eski mezheplerden biri olan Hâricîliği kabul eden Berberîler dini bütünleşmeyi önlemiştir. Kuzey Endülüs'te yaşayan Berberîler, iç mücadelelerden etkilendiklerinde zamanla Mağrib'e dönmüşler ve kuzey bölgesinde Hıristiyanlara karşı otoritede boşluk yaratmışlardır. Asturias bölgesinde Reconquista için toplanılmaya başlanmış, Asturias, Leon, Galicia ve Navar krallıkları oluşmaya başlamıştır. Böylelikle taarruz durumundaki Müslümanlar, Hıristiyan kuvvetlere karşı müdafaa konumuna geçmiştir. Endülüs Emevi Devleti'nde sonradan Araplaşan kimseler için kullanılan Müsta'rib kelimesi, İber Hıristiyanlarını ve Yahudiler için kullanılmaktadır. Hıristiyan nüfusu bu hususta ikiye ayrılmaktaydı; Araplaşan Müsta'rib diye bahsedilen grup ve buna karşı çıkan Hıristiyan grubudur. Müsta'rib Hıristiyan halkını emir ya da halife tarafından seçilen kont unvanlı *kûmis/comes* adı verilen cemaat liderleri yönetiyordu. Kûmis aynı zamanda sarayda temsilcilik yapan bir görevliydi. Bir başka görevi ise vergi işlerini idare etmektir. Hıristiyanların mahkemelerinin görüldüğü mahkemeler haricinde kont başkanlığında görülen istinaf mahkemeleri mevcuttur. Hıristiyan tebaanın hak ve hukuku gözetilmeye çalışılıyordu. Ölüm cezalarında kadıya danışmak haricinde diğer tüm anlaşmazlıklar aralarında çözülmüyordu. Ağır cezalı suçların yargısı kadı huzurunda verilmekteydi. Fethedilen şehirlerde mevcut olan müsta'rib nüfus ile Müslümanlar barış içerisinde yaşamışlardır. Müslüman kültürünü bizzat yaşayarak tecrübe ettikleri için bu kültür asırlar boyunca kendisini muhafaza etmiştir. Öyle ki Hıristiyan idareciler siyaset, ekonomi, eğitim, ticaret vb. birçok alanda Müslümanlardan yararlanmışlardır. Endülüs'ün önemli dini gruplarından birisi de Yahudilerdir. Vizigot idaresinde yaşayan Yahudiler, dönemin sonlarına doğru dini ve sosyal hakları ellerinden alındığı için Müslüman fetihlere yardım etmişlerdir.⁷⁴

Müslümanları bu hususta kurtarıcı olarak gören Yahudiler, İspanya'nın fethinde önemli bir yerdedirler. Yahudilerin bu yardım politikaları en çok Müslüman fâtihterin işine yaramıştır.

⁷⁴ Mark R. Cohen, *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*, Köprü Kitapları, İstanbul 2013, s. 206.

Böylelikle fetih hareketinin süresi kısalmış ve bazı şehirler savaşız ele geçirilmiştir.⁷⁵ Yahudiler ile Müslümanlar arasındaki iyi ilişkiler 11. Yüzyıla kadar güzel ilerlemiş ancak 11. Yüzyılda Müslümanların güçlerini kaybetmesi ve zayıflaması üzerine Yahudilerin yönü, kuzey bölgesindeki İber Hıristiyan krallıklarına doğru bir politika izlemiştir. Endülüs toplumunda diğer etnik grupların sahip olduğu haklar Yahudiler için de geçerliydi. Kendilerine has köy ve kasabaları vardı ve özerk bir yönetime sahiplerdi. Özellikle Gırnata'da nüfusları oldukça fazlaydı. Ancak hemen hemen Endülüs'ün bütün şehirlerinde Yahudiler yaşıyordu. İdari işlerinde ve dini hayatlarında özgür bırakılmışlardır. Adli meseleler kendi dini liderleri eşliğinde kendi dini kuralları doğrultusunda çözüme kavuşmuştur. Bu durum Yahudi halkı arasındaki adli olaylar için geçerlidir. Çünkü herhangi bir Müslüman ile Yahudi arasında çıkan anlaşmazlıklar kadının huzurunda görülüyordu. Fakat merkezi otoriteden bağımsız değillerdi. Cemaat liderleri iç meseleleri çözümlerken yanlarında devlet nezlinde bir temsilci bulunuyordu. Her alanda toplumun özgür bir parçası haline gelen Yahudiler, Endülüs medeniyetinin oluşumunda ve şekillenmesinde Hıristiyanlar ve Müslümanlar ile ortak paydada buluşmuşlardır. Her iki dini grubunda lisanına hakim olmaları Yahudilerin mütercim, doktor, elçi, vezir, zanaatkar, tüccar gibi devletin önemli kademelerinde yer almalarını sağlamıştır. Seçkin meslek dallarında kendilerini gösteren Yahudiler, kültürlerarası etkileşimde aracı rolündedirler. Eğitim ve dil hususunda gerçekleştirdikleri tercüme faaliyetleri sayesinde eserlerin çeşitli dillerde okuyucuya sunulması, Endülüs'ün batıya açılan bilim kapısı haline gelmesine sebep olmuştur. Yahudilerin öncülük ettikleri bir diğer mesele devletlerarası yapılan ticaret ve köle sevkiyatlarıydı. Sadece Endülüs Emevileri döneminde değil, Mülûkü't-tavâif, Murabıtlar ve Muvahhidler döneminde de bu alanda etkili olmuşlardır. Müslümanlar ile Yahudilerin fetihten itibaren dostane ilişkiler kurması, Yahudilerin Endülüs Emevî Devleti'nin önemli kademelerine yükselmelerini sağlamıştır.⁷⁶ Ancak bu durum 3. Abdurrahman ve 2. Hakem dönemlerinden yoğunluk kazanmıştır. Endülüs Emevi Devleti'ne adını altın harfler ile yazdırmış en önemli Yahudi şüphesiz ki Hasday İbn Şaprut⁷⁷'tur. Hasday İbn Şaprut (910/915-970) Yahudi bir bilgin, doktor ve devlet adamıdır.⁷⁸

⁷⁵ Sinan İlhan, "Fetihten Murâbıtlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091)", (Ankara:Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), s. 61-66.

⁷⁶ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 42-50.

⁷⁷ Richard Malmed, *Hasdai in the Golden Age of Al-Andalus A Historical Novel*, America:Toplink Publishing LLC 2019.

⁷⁸ İlhan, "Endülüs'te Yahudiler", s. 73-80.

Aynı zamanda Endülüs'e altın çağını yaşayan 3. Abdurrahman'ın danışmanlarından birisidir. Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında siyasi meselelerde Yahudiler önemli bir rol oynuyorlardır. Bu ilişkiler sırasında Yahudiler elçi, vezir ve müsteşar olarak görev yapmışlardır. Örneğin, Hıristiyan Kral 6. Alfonso ile İşbiliye hükümdarı Mu'temid b. Abbad arasında geçen görüşmelerde elçilik yapmışlardır. Yahudiler görüldüğü üzere hem Endülüs iç siyasetinde hem de dış siyasetinde aktif rol oynamış bir topluluktur. Zanaatkar ve bilge yapıları sayesinde sosyo-kültürel alanda kaynaştırıcı olduğu gibi dış politikada İber yarımadasının Avrupa ve Akdeniz ile ticaretinde de merkezlerdi. İber yarımadasından Avrupa ve Akdeniz dünyasına ticari objelerle birlikte Endülüs'ün kültür ve medeniyetinin aktarılmasını sağlamışlardır.⁷⁹

İber yarımadasının yerli halkından Müslüman olanlar İspanyollar için kullanılan Müvelled⁸⁰ kelimesi, bir Arap veya Müslüman baba ile Arap ve Müslüman olmayan bir anneden doğan kimseler için kullanılmıştır. Müvelledler, soy olarak Arap veya Berberî olmayan ancak İslâm kültüründe yetişen sosyal gruptur. Fetih sonrasında Müslümanlaşma sürecine giren İber yarımadasının yerli halkı zaman içerisinde İslâmiyeti özümsemişlerdir. Müslüman olduktan sonra Arap kültür ve medeniyetine uyum sağlamaya başladılar. Arap kabilelerine bağlanarak onları taklit ettiler. Müvelledler, 9. Yüzyılda Endülüs'ün en kalabalık Müslüman topluluğunu oluşturuyorlardı. Ancak soy farklılığının belirtilmesi amacıyla kendilerine Müvelled denmiş, 8. Yüzyılda ise müsâlime veya azınlık şeklinde anılmışlardır.⁸¹

İslâmlaşmayı teşvik eden Müslüman kültürü bu coğrafyada kendisini göstermiştir. Bu süreç fetihle beraber başlamış ancak Endülüs Emeviler Dönemi'nde yönetiminde hız kazanmıştır. İber yarımadasının yerli halkını İslâmlaşma sürecine götüren çeşitli sebepler vardır. Bu sebepleri maddi ve manevi olarak ikiye ayırmak mümkündür. Endülüs'te mühtedilerden cizye alınmıyor olması, yerli büyük mülk sahiplerinin ve asilzedelerin nüfuzlarını korumak istemesi, İslâmiyet'in şehirleşmeye verdiği önem sayesinde ülkedeki şehirlerin cazibe merkezine haline gelmesi İslâmlaşmayı cazip kılan maddi unsurlardır.⁸² Vizigot döneminde yaşanan hayatın aksine İslâmla birlikte hayat kalitesinin yükselmesi, Hıristiyanlığın

⁷⁹ Bensu Gümüş, "Endülüs Emevileri Sarayında Bir Yahudi Tabip-Diplomat: Hasday İbn Şaprut'un Faaliyetleri", *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c: 7 s: 2, 2022, s. 86-108.

⁸⁰ Mehmet Özdemir, "Müvelledün", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 228-229.

⁸¹ Mehmet Özdemir, "Müvelledün'un Endülüs Emevileri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34/1, Ankara 1995, s. 177-180.

⁸² Şeyban, *Endülüs*, s. 123.

karmaşık yapısının aksine İslâm'ın sade, anlaşılır ve uyumlu olması, İslâm dininin insan ruhuna kazandırdığı insani değerler, İslâm'ın din, dil, ırk gözetmeksizin herkese eşit ve özgürlükçü yaklaşımı, Müslümanların yarımada gelmesiyle Endülüs'te yayılan hoşgörü ve yardımlaşma ortamı, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ilişkilerin geliştirilmesi İslâmlaşmayı cazip kılan manevi unsurlardandır.⁸³

Endülüs'te dini heyecanın diri ve yüksek olmasında, ülkenin kuzeyindeki Hıristiyan krallıklarının yaklaşık sekiz asır süren ve yüzlerce savaşı içine alan mücadele döneminin belirleyici bir rolü vardır.⁸⁴ Toplumsal alanda Endülüs'te huzur ve güven ortamında yaşamlarını sürdüren Müvelledler, yönetime karşı çıkardıkları isyanlarla bilinmektedirler. Örneğin, 796'den 929'a kadar ki süreçte Müvelledlerin çıkardıkları isyanlar devleti dağılma noktasına getirmiştir. Bunun ana sebebi tamamiyle asabiye sorunudur. Yönetimdeki egemen Arap aristokrasisi ile mahalli aristokrat aileler arasında çıkan nüfuz çatışmaları, sebepsiz arttırılan vergilerden duyulan hoşnutsuzluk ve dış güçlerin (Kuzeyli Hıristiyanların) kışkırtmaları Müvelledler arasında isyan hareketlerini doğurmuştur. Baki b. Mahled ve Ebu Mervan Abdülmelik İbnü's-Serrac⁸⁵ gibi Endülüs sosyo-kültürel hayatındaki önemli alimlerin Müvelled asıllı olduğu unutulmamalıdır.⁸⁶

Endülüs sosyo-kültürel yapısını oluşturan unsurlardan birisi de Mevâlî⁸⁷ olarak adlandırılan Arap olmayan azatlı kölelerdir. Mevâlî esas itibariyle iki gruba ayrılmaktadır. İlki köleleştirilmiş savaş esirlerinden sonra efendisi tarafından serbest bırakılan *mevali'l-ıtaka*, *mevali'l-muvalat* yani şahsi azatlılardır. İkincisi ise *mevali'l-ahd* denilen fethedilen ülkenin halkından esir veya köle olmadıkları halde bir Arap ya da Arap kabilesi aracılığıyla İslâm'ı kabul ederek onların mevalisi sayılan veya onların himayesi altına giren gayriarap Müslümanlardır. 742 senesinde Endülüs'teki Berberî asıllı mevâlîler ile Araplar arasında çıkan asabiye hareketleri yüzünden kanlı savaşlar yaşanmıştır. Bu savaşlarda azatlı mevâlîler efendilerinin hizmetinde, mevali'l-muvalat ise müttefik Arap kabilelerin yanında savaşa giriyor ve onların payları Arap askerlerin maaşlarından ödeniyordu. Kuzey Afrika ve İspanya'nın fethinde orduda fazla miktarda Berberî asıllı mevâlî bulunmaktaydı. Aynı

⁸³ Şeyban, *Endülüs*, s. 123.

⁸⁴ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 70.

⁸⁵ Hüseyin Yazıcı, "İbnü's-Serrâc", *DİA*, XXXI, İstanbul 2000, s. 205-206.

⁸⁶ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 21.

⁸⁷ İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s. 424-426.

zamanda Endülüs fâtihi Târik b. Ziyâd⁸⁸'ın da ordusunun büyük bölümü Berberî asıllı mevâlilerden oluşmaktaydı. Fetihle önemli yeri olan Târik b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr'ın şahsi azatlı mevâliler olduğu unutulmamalıdır.⁸⁹

Köle tacirleri tarafından Kuzey İspanya ve Avrupa'dan getirilerek Endülüs pazarlarında satılan Slav kökenli köleler veya azatlılar Saklebilerdir⁹⁰. Slav kökenli Saklebiler, azat edilerek aldıkları İslâm terbiyeden sonra devlet hizmetlerinde görev almışlardır. Saklebilerin Endülüs toplumuyla karışma süreci 1. Abdurrahman dönemiyle başlamıştır. Saklebilerin Endülüs toplumdaki ağırlıkları 3. Abdurrahman yönetiminde değişikliğe uğramıştır. Bunun sebebi Arap aristokrasisinin gücünü kırmak isteyen 3. Abdurrahman'ın bu hususta Saklebilerden faydalanmak istemiş olmasıdır. Ordusunu güçlendirmek isteyen 3. Abdurrahman, yetenekli olan Saklebilere süvari komutanlığı, şurta amirliği gibi bazı üst düzey görevler vermiştir. 3. Abdurrahman'ın oğlu 2. Hakem döneminde ise daha radikal bir değişim yaşanmış ve ordu tamamıyla Saklebilere oluşturulmuştur. Bu dönemde ordudaki sayıları 20 bini aşkındır.⁹¹

961'li yıllardan sonra Hacib el-Mansur'un müdahalesiyle orduya yeniden Berberîler getirilerek Saklebilerin gücü kırılacaktır. Endülüs'teki ünlü Saklebi şahsiyetler unutulmamalıdır. Saklebilerin Endülüs'te aktif rol oynadığı zamanlar 3. Abdurrahman ve 2. Hakem dönemlerini kapsamaktadır. 2. Hakem'in sarayındaki Arap dili uzmanı Cevher, Hacib el-Mansur'un sarayındaki Fatin ünlü Saklebi âlimleridir. Saklebi halkının yalnızca erkek bireyleri değil kadınları da Endülüs ilim ve kültür hayatında etkili olmuşlardır.⁹² Saklebiler Endülüs'ün çöküşüyle ortaya çıkan Mülûkû't-tavâif içinde Belensiye, Daniye, Meriye, Mürsiye ve Turtuşe'de bağımsız emirlikler kurarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Endülüs toplumunun azınlık parçalarından birisi de Sûdanlılardır. Halifelik döneminde Afrika topraklarından getirilerek topluma karıştırılmışlardır. Sûdanlı erkekler orduda muhafızlık yaparken, Sûdanlı kadınlar saray ve konaklarda mutfak işlerinde görev alıyorlardı. Berberî isyanları sırasında onların safında yer almışlardır. Sûdanlı zenciler,

⁸⁸ İsmail Hakkı Atçeken, "Târik b. Ziyâd", *DİA*, XL, İstanbul 2011, s. 24-25.

⁸⁹ Mehmet Nadir Özdemir, "Emevîler Döneminde 'Mevâlî'", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 2020, s. 189-210.

⁹⁰ Ahmet Taşağıl, "Sakâlîbe", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 3-4.

⁹¹ E. Levi-Provençal, "Sakâlîbe", *İslâm Ansiklopedisi*, I-XIII, İstanbul 1940-88, s. 89-90.

⁹² Mehmet Özdemir, "Sakâlîbe" Unsuru ve İslâm Dünyasına Girişi- İslâm Kaynaklarına Göre-", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, 11/1, s. 89-107.

Kurtuba ile eyaletler arasında haberleşmeyi sağlayan berîd teşkilatında önemli unsurlarındandı.⁹³

6.3. Endülüs'ün Ekonomik ve Ticari Yapısı

Ortaçağ toplumlarının başlıca ekonomik faaliyetleri tarım ve hayvancılık üzerinedir. Ortaçağ döneminde önemli bir şehir olan Endülüs'te de bu durum aynıydı. Tarım üzerine olan ekonomik yapı, zirai üretim, hayvancılık ve ormancılık sektörlerini barındırdığı gibi esas itibariyle gıda ihtiyacının karşılanmasına ve imalat sanayisinin ham madde teminine yönelik faaliyetler yürütmektedir.⁹⁴ Endülüs topraklarındaki her arazi ıslah edillip iyileştirilerek işlenmeye hazır hale getirilmiştir. Bunun planlanmasını yapan Endülüs âlimleri toprağın verimli şekilde işlenmesinde, mahsullerin değerinin ve üretiminin artmasını sağlayacak yollar aramak suretiyle ilmi arayışlara girmişlerdir.⁹⁵

Bunun öncesinde Endülüs'te varolan Vizigot tarzı iktisadi yapı 8. Yüzyıl itibariyle yerini İslâmî sisteme bırakınca Endülüs ekonomisinde kalkınma dönemi yaşanmıştır. Doğu kültürünün teknik ve usullerine hâkim Müslümanların yöntemleri Vizigotlara ve Avrupa'ya kıyasla daha moderndi. Bu sebeple Vizigot iktisadi yapısından İslami iktisadi yapısına geçiş yapmak kolay olmuş, şartlar önceki yıllara göre iyileştirilmiştir. Vizigot dönemindeki tarımsal faaliyetlerle Müslümanların idaresinden sonraki yıllar kıyaslandığında gözle görülür bir canlılık yaşanmıştır.⁹⁶ İspanya topraklarında Romalılar yaşadıkları dönemlerde sulama sistemleriyle ilgili çalışmalar yapmalarına rağmen kuru tarım hâkimdi. Bölgede Romalılar tarafından içme suyu sağlamak amacıyla yapılmış çok sayıda sarnıç bulunmaktadır. Ne yazık ki Müslümanlar yarımada geldiklerinde Romalılardan kalma tesislerin çoğu terkedilmiş ya da kötü vaziyetteydi. Doğu ve Kuzey Afrika tecrübeleri olan Müslümanlar bölgedeki tesisleri yeniden kullanılabilir hale getirmişlerdir. Aynı zamanda İspanya'da yeni sulama teknikleri kullanılmıştır.⁹⁷

⁹³ Meral Avcı, "Sudan", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 461-466.

⁹⁴ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 93.

⁹⁵ Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, s. 537.

⁹⁶ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarih*, s. 21.

⁹⁷ Mustafa Hizmetli, "Endülüs Müslümanlarının Avrupa Tarım Literatürüne Katkılarına Bir Örnek: İbnü'l-Avvam'ın Kitabü'l-Filâha Adlı Eseri ve Tarihi Değeri", *Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu*, 28-30 Nisan 2016, s. 487-497.

Müslüman idaresindeki tarım sulu ve susuz olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sulu tarım, sulama kanalları aracılığıyla gerçekleşmektedir. Yapılan arkeolojik araştırmalar Endülüs'teki sulama kanallarının yayılma alanlarının geniş olduğunu göstermiştir. Bu etkili çalışmaların temelinde kuraklık tehlikesine karşı önlem alma düşüncesi yatmaktadır. Bu sebeple toprağı en iyi ve en verimli şekilde kullanmanın yolları araştırılmıştır.⁹⁸ Suyun arazi içerisinde üç şekilde kullanılış biçimi vardı. Birincisi, dere ve nehir sularının bir baraj ve bu baraja bağlı su kanalları aracılığıyla araziye ulaşmasıdır. Geniş alüvyona sahip ovalarda uygulanan bu sistem büyük ölçekli bir yapıydı. İkincisi, özellikle Araplar'ın yaşadıkları köylerde uygulanan orta ölçekli sulama sistemidir. Orta ölçekli sulama sistemi geniş bir sistem olup, sarnıç veya gölette biriktirilen yahut dereden alınan su sulama kanalları vasıtasıyla tarla veya bahçelerin sulanmasında kullanılmaktaydı. Üçüncü ise, su yatağı veya kaynağının yüksekte kalan arazilerini sulamak için insan gücüyle çalışan tulumbalar ve hayvan kuvvetiyle çalışan su dolaplarının kullanıldığı küçük ölçekli sulama istemidir.⁹⁹

Ayrıca yaz aylarını sıcak geçiren Endülüs coğrafyasında suyun buharlaşmasını engellemek amacıyla yer altı kanalları yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Menşeî İran olan yer altı kanal sistemi Endülüs'te ilk kez Müslümanlar tarafından uygulanmıştır. Toprağın yapısı ve korunması kadar verdiği mahsulün değeri de oldukça önemlidir. Buğday, üretilen zirai ürünlerin başında yer almaktadır. Buğday üretimi en fazla Beyyase, Tuleytula, Tutile, Ubbede, İsticce, Şeriş ve Kurtuba şehirlerinde yapılmıyordu. Endülüs'te buğdayla birlikte arpa, darı, yulaf, çavdar, mercimek ve nohut üretimi de bol miktarda yapılmaktaydı. Tahıl ürünlerinin yanı sıra sebze ve meye yetiştiriciliğinin Endülüs'te önemli bir yeri vardı. Endülüs'ün bazı şehirleri sebze ve meyveleriyle ünlüydü.¹⁰⁰

Örneğin, Ebro, Şilb ve Şentre'nin elma ve armudu, Kulumriye'nin kirazı, Maleka ve Gırnata'nın bademi, Seriş, Maleka, Kuriye ve Şilb'in inciri, Sierra Morena, Sierra Nevada ve el-Garb'ın ayvası meşhur sebze ve meyvelerinden ilk akla gelenlerdir.¹⁰¹ Limon ve portakal ağaçları önceleri sarayda dekoratif amaçla kullanılıyorken, 12. Yüzyıldan itibaren meyve olarak tüketimi yaygınlaşmıştır. Müslümanlarla birlikte Endülüs'e gelen şeker kamışı İşbiliye, Şelûbenya, el-Münkebb, Velez-Mâleka şehirlerinde ağırlıklı olarak yetiştirilmiştir.

⁹⁸ Pedro Chalmeta, "España musulmana", *Historia General de España y América III*, Madrid 1988, s. 488.

⁹⁹ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 95-96.

¹⁰⁰ Juan Abellán Pérez, "Tarım Teknikleri De Endülüs'ten Sorulur", *Derin Tarih*, Özel Sayı 4, s. 48-55.

¹⁰¹ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 96.

Endülüs tarımında en önemli yere sahip ürün zeytindir. Ülkenin her tarafında üretiliyor olması ve çeşitli sektörlerde kullanılabilmesi zeytinciliği Endülüs'te değerli kılmıştır. Zeytin üretimi ağırlıklı olarak Kurtuba, Kabre, İşbiliye, Erküş ve Ceyyan bölgelerinde yapılmaktadır.¹⁰²

Genil bölgesinde yetiştirilen Endülüs keteni, Mısır ketenine kıyasla daha kaliteli olduğundan önemli bir gelir kaynağıydı. Yine Müslümanlar tarafından Endülüs'e ilk kez getirilen pamuk, Vadiş ve İşbiliye'de üretiliyor ve fazla çıkan ürünler Mağrib'e ihraç edilmekteydi. Gırtâna ve civarı, Ceyyân bölgeleri ipek böcekçiliği için önemli olan dut meyvesinin bolca bulunduğu yerlerdir.¹⁰³ Endülüs toplumunda baharatlara ve güzel kokulara duyulan ilgi sebebiyle fesleğen, safran, nane, anason, mür, kimyon, sarımsak, kişniş vb. bitkiler bol miktarda yetiştirilmiştir. Özellikle Tuleytula'da yetiştirilen Endülüs safranı yüksek kaliteye sahipti.¹⁰⁴ Hayvancılık alanında yiyecek ve giyecek ihtiyacını karşılamak üzere sığır ve davar yetiştiriciliği yapıyordu. Endülüs'te en bol bulunan hayvan tavşanlardır. Tavşanların etinden ve derisinden istifade edilmektedir. Ahır hayvanlarına kıyasla kümes hayvanlarının miktarı fazlaydı.¹⁰⁵ Yetiştirilen büyük baş hayvanlar: Sığır, katır, eşek, deve ve attır. Sığırdan binek ve yük hayvanı olarak yararlanılmaktadır.¹⁰⁶

Katır, yük taşıma ve binek hayvan olarak kullanılıyordu.¹⁰⁷ Eşeğin mısri ve yemani olmak üzere iki türü vardı. Eşek aynı zamanda binek ve yük hayvanı olarak kullanılmıştır.¹⁰⁸ Binek hayvanlar arasında deve¹⁰⁹ ve atta¹¹⁰ mevcuttu. Küçükbaş hayvancılık için koyun ve keçiden söz edebiliriz. Koyunun etinden, sütünden ve dışkısının gübre olarak kullanıldığı ayrıca sütünden peynir yapımında yararlanıldığı bilinmektedir.¹¹¹ Peynir için koyun ve sığır sütünden sonraki en ideal süt keçi sütüdür.¹¹² Kanatlı hayvanlar türünde: Tavuk, kaz ve ördekten söz edilebilmektedir. Tavuk, besi ve yumurtası için yetiştirilmekteydi.¹¹³ Horoz ise

¹⁰² Chalmeta, *España musulmana*, s. 489.

¹⁰³ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 97.

¹⁰⁴ Balcıoğulları, *Endülüs'te Toplum*, s. 49-50.

¹⁰⁵ Balcıoğulları, *Endülüs'te Toplum*, s. 52.

¹⁰⁶ İbn Avvam, *Terceme-i Kitabü'l-filaha (ziraat kısmı)*, mütercim: Muhammed b. Mustafa b. Lutfullah, hazırlayan: Mükerrerem Bedizel Zülfikar-Aydın, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011, s. 32-34.

¹⁰⁷ İbn Avvam, *Terceme-i Kitabü'l-filaha*, s. 34-36.

¹⁰⁸ İbn Avvam, *Terceme-i Kitabü'l-filaha*, s. 36-38.

¹⁰⁹ İbn Avvam, *Terceme-i Kitabü'l-filaha*, s. 38.

¹¹⁰ İbn Avvam, *Terceme-i Kitabü'l-filaha*, s. 39-40.

¹¹¹ İbn Avvam, *Terceme-i Kitabü'l-filaha*, s. 51-52.

¹¹² İbn Avvam, *Terceme-i Kitabü'l-filaha*, s. 54.

¹¹³ İbn Avvam, *Terceme-i Kitabü'l-filaha*, s. 55-56.

dövüş için yetiştiriliyordu. Kaz ve ördek, hem damızlık hem de besi için kullanılmaktaydı.¹¹⁴ Tavus¹¹⁵ ve güvercin, ziynet için beslenmekteydi. Güvencinin evcil ve evcil olmayan diye iki türü vardı.¹¹⁶ Özellikle Endülüs toplumunda güvercin beslemek bir tutkuydu. Aynı zamanda güvercinler haberleşme aracı olarak da kullanılıyordu. Hayvanların bakıcıları çoban, baytar, faris, nalban ve seyis isimleri almaktadır.¹¹⁷

İslâmî dönemle birlikte gelişen arıcılık faaliyetleri hem gıda alanında hem de sağlık alanında şifa amacıyla kullanılıyordu. Sahil kesimlerinin geçim kaynağı balıkçılıktı. Suriyeli Araplar sayesinde manda ile tanışan Endülüslüler, mandanın eti, sütü ve gücünden yararlanmışlar ancak yetiştiriciliğini yapmamışlardır. Hristiyan cemaatin varlığının bir sonucu olan domuz besiciliği İslamlaşmayla birlikte giderek azalmış fakat varlığını korumuştur. Gelişmiş tarımıyla kuzeydeki Hristiyan krallıklarının alternatif kaynak olarak gördüğü güney yani zengin Endülüs toprakları, ekonomik amaçlar doğrultusunda çekici bir yerdi.¹¹⁸

Ortaçağ Müslüman dünyasında çarşı-pazarlar ekonomik açıdan oldukça önem verilmektedir. Hz. Muhammed'in tüccar olduğu ve Mekke'nin pazar ekonomisine dayalı olduğu düşünüldüğünde pazar hususu Müslümanlar için önemsenmektedir. Temel ekonomi üretim ve dağıtım olarak çift yönlü incelenmelidir. Müslüman dünyasında üç çeşit ticari ilişki vardır. Bunlardan ilki, kentlerin bulunmadığı kısmen yoğun nüfuslu yerlerdeki kırsal kesim pazarlarıdır. Kırsal kesim pazarlarının genel özelliği, alıcı ve satıcıların yarım günlük mesafeden gelebilmeleridir. Satıcılar, aralarında bir *çevre (devr)* oluşturmuşlar ve kuruldukları haftanın gününe veya yerine göre isimlendirilmişlerdir. İkinci ticari ilişki, İslâmiyet öncesi esvaku'l-Arab'ın kaldırılmasından önce pek önem görmeyen *fuurlar (mevsim)*'dir. Son ticari ilişki, bunlardan en önemlisi olan kent pazarlarıdır. Son derece karmaşık bir yapısı olan kentlerin, sosyo-kültürel açıdan incelendiğinde ithalat ve ihracat ticareti, ham madde ve gıda kaynakları, kentten kırsal alana satışları, ülke içi ihtiyaçların karşılanması ve yeniden dağıtımın değerlendirilmesi gerekmektedir. Kent nüfusunun yoğunluğunun bir pazarın kurulmasına engel olduğu durumlarda pazar yeri kent dışına kurulmaktaydı. Kentin kırsal kökenli pazarlarının özellikleri şöyledir: pazara gelen köylü ve

¹¹⁴ İbn Avvam, *Terceme-i Kitabü'l-filaha*, s. 57-58.

¹¹⁵ İbn Avvam, *Terceme-i Kitabü'l-filaha*, s. 59.

¹¹⁶ İbn Avvam, *Terceme-i Kitabü'l-filaha*, s. 60-61.

¹¹⁷ İbn Avvam, *Terceme-i Kitabü'l-filaha*, s. 63-64.

¹¹⁸ Nizamettin Parlak, *Endülüs'ün Yükselişi*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2021, s. 147-151.

kentlinin bulunduğu büyük açık bir alan, ulaşım olanakları çeşitli, kimsenin kimseye karışmadığı ve maliyeti az alanlardır. Devletin ekonomik hayat üzerindeki kontrolünün en açık göstergesi; Düzenli bir çarşı-pazar, disiplini ve kurallarını uygulayabilmesidir. Endülüs'te bulunan çarşı ve pazarlara sûk veya esvâk olarak adlandırılıyorlardı.¹¹⁹

Bu sûklar iki çeşit olup, ilki han ve dükkânları oluşturan şehir çarşısı veya çarşuları, diğeri ise seyyar pazarları kapsamaktadır. Çarşılar konumu itibariyle merkez câmiinin çevresine oradan da Endülüs'ün çeşitli semtlerine yayılmıştır. Çarşılar, han ve hamamların büyüklükleri ise buldukların şehrin nüfusuyla alakalı bir durumdu. Endülüs'ün büyük şehirlerinde yer alan, birçok dükkân ve mağazaları içerisinde barındıran lüks alışveriş yerleri *kayseriyye* olarak adlandırılmaktadır. Kayseriyyenin içerisindeki dükkânların gelirleri devlete ve vakıflara aitti. Endülüs çarşılarının başında mutlaka hem esnaf hemde misafirler için hamamlar bulunuyordu. Şehir surlarının dışında genelde Perşembe günleri kurulan ve düşük gelirli halk kesimine hizmet veren seyyar pazarlar vardı. Böyle bir pazarda, satıcı malına kolayca alıcı bulabiliyor, müşteri de istediği mala kolaylıkla ulaşabiliyordu. Çarşı genel düzenini sağlama görevi muhtesibe aitti. Muhtesib, müşterilerin ihtiyaçlarının kolaylıkla karşılayabilmesi hususunda her meslek erbabının uygun konuma yerleştirilmesinde itina göstermiştir. Bu sayede her meslek erbabı işini güvenle yapabilmıştır. Farklı meslek grupları kendi içlerinde teşkilatlanmışlardır. Her mesleğin başında bütün meslek erbabları tarafından otorite sahibi tanınan *arif* veya *emin* adı verilen bir kimseler bulunuyordu. Bu kişiler, meslek erbablarına uyulması gerekli meslek ilkelerini öğreterek hayata geçirilmesini sağlıyorlardı.¹²⁰

İslâm dünyasında özellikle 10. ve 12. yüzyıllarda tarım alanında pek çok eser yazılmış ve bu eserlerin neredeyse tamamı bağ ve bahçeleriyle meşhur olan Endülüs'ten çıkmıştır. Müellifler eserlerini, gözlemsel seyahatler, bitki incelemesi, deney ve halk bilimi çalışmaları sonucunda toplanan yeni metaryele vurgu yapılan bilimsel tarımla ilgi bir ekol oluşturmuşlardır. Bu müelliflerin birçoğu botanik bahçelerine ve deneysel çiftliklere çeviren hükümdarların himayesi altında yaşamışlardır. Müslüman İspanya'nın bu hususta yetiştirdiği önemli bilim adamları İbn Haccâc el-İşbilî, Arif b. Sa'd, İbn Vafid, İbn Bassal, Tığneri ve Ebü'l-Hayr el-İşbilî bunlardan bazılarıdır. Endülüs'te yazılan ilk tanınmış risale

¹¹⁹ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 101.

¹²⁰ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 102.

Ebu'l-Hasan Arib b. Sa'd el-Kurtubî'ye ait 10. Yüzyılda yazılmış tarım takvimine dair bir eser olan *Kitâbu'l-Enva*'dır. Bahsi geçen müelliflerin Endülüs'e katkılarını aktaracak olursak: Toledo'lu olan İbn Bassal, Kuzey Afrika'dan başlayarak Kahire ve Mekke'ye düzenlediği seyahati sonrasında İspanya'ya geldiğinde edindiği bilgileri *Dîvânü'l-Filâha* ve *Kitâbu'l-Kasd ve'l-Beyân* eserlerinde toplamıştır. İbn Bassal 1085'te ise, geniş tarım bilgisini uygulamak amacıyla Abbadî Emiri Mu'temid İbn Abbad (1069-1091) adına İşbiliyye'de bir botanik bahçesi kurmuştur. İşbiliyyeli İbn Haccâc ise, en meşhur eseri *el-Muknî fi'l-Filâha*'da İslam tarım ve botanik literatürüne Varron ve Columella ile temsil edilen Latin tarım geleneğine yer vermiştir. Ayrıca İbn Haccâc ziraat hususundan bahsederken yalnızca teorik bilgiler vermemiş, deneysel yöntemleri de vurgulamıştır. Eb'l-Hayr el-İşbilî, bağ, bahçe ve ağaç işleriyle uğraştığı için 'şeccâr' lakabını alan bir bilim insanıdır. Eb'l-Hayr'ın, beş bölümden oluşan ve henüz tamamı basılmamış eserini telif ederken şahsi tecrübelerinin yanı sıra bağ, bahçe, park ve tarlalarla İşbiliyye'de şeref adı verilen ormanlarda yaptığı gözlemlerinden yararlanarak oluşturmuştur. Endülüs bahçelerinin en karakteristlik şekli ise Müslüman kökenli verandadır. En nl veranda Kurtuba'da bulunmaktadır. Veranda, bir klima işlevi görmektedir. Yaz aylarında evi parlatıp renklendirirken tazelik vahası ve yeşilliklerle dolu bir sığınak görüntüsündedir. Endülüs'teki temel bitkiler ise, büyük ve kk şehirlerde bulunan portakal, limon, mandalina ağaçları, yasemin, hanımeli, begonvil, defne vb. sayılabilir. İspanya'nın güney kesiminin en büyük sorunu olan su probleminin bahçeleri ve bitkilere besleyerek güçte olmaması zerine Müslüman âlimler tarafından bu sorun zmlendiğinde Endülüs tarım literatüründe önemli konumlara gelmiştir.¹²¹

Romalılar döneminden beri İspanya'da bakır, gümüş, altın, çinko ve kurşun gibi madenler çıkartılıp işlenmiştir. Madencilik faaliyetleri Vizigotlar döneminde siyasi dengesizlikler sebebiyle ihmal edilmiştir.¹²² Müslümanların fetihiyle birlikte maden faaliyetlerinde yeniden canlanma yaşanmış, sektör için özellikle tercbe sahibi ve yerli halktan kişiler tercih edilmiştir. Maden kaynaklarının şahıslara mı yoksa devlete ait bir mülk m sayıldığı hususu bilinmemektedir. Bu konuda farklı görüşler vardır. Madencilik faaliyetlerinde çıkarıldığı ve işletildiği tespit edilmiş ürünler: bakır, gümüş, alçı, altın, cıva, beril, kurşun, kalay, kükürt,

¹²¹ Mustafa Hizmetli, "Endülüs Müslümanlarının Avrupa Tarım Literatürüne Katkılarını bir rnek: İbnü'l-Avvam'ın Kitabü'l-Filâhası Adlı Eseri ve Tarihi Değeri, *Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu*, 28-30 Nisan 2016, s. 490-491.

¹²² İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, terc. Ramazan şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 106.

kireç, sülfat, şap, tuz ilaveten mermer, kehribar, yemen taşı, lacivert taşı sayılabilmektedir.¹²³ Maden ocaklarında sayısı net olmayan çok sayıda kişi çalışmaktaydı. Dört kol halinde çalışan işçiler madeni çıkartmak, diğer grubu taşımak, kalıpları hazırlamak ve fırını kızdırmak gibi görevlerini sırasıyla yapmaktaydılar.¹²⁴

Endülüs'ün bir diğer ekonomik kalemi dokuma ve konfeksiyon faaliyetlerinin gerçekleştiği imalat sanayisidir. Dokuma tezgâhları ve terzihanelerde kumaş, elbise, battaniye, ipek, iplik ve halı çeşitleri gibi üretilen ürünler hem ülke içi hemde dışarıya ihraç edilmekteydi. Endülüs nüfusunun önemli bir kesiminin bu sektörde istihdam ettiği bilinmektedir.¹²⁵ Endülüs ipeğinin kalitesi İran ipekleriyle yarışabilecek kaliteye sahipti.¹²⁶ Sarakusta'nın keteni ve Kurtuba'nın broke kumaşı epey meşhurdu. Meriyye bölgesinde kumaş üretimi için yüz, ipek dokumacılığı için sekiz yüz tane tezgâh ve atölye faaliyetliydi. Mâleka ve Kurtuba şehirlerinde gelişen deri tabaklama işi, bu derilerden ayakkabı, kemer, zırh, kitap cildi vb. ürünler yapılmaktaydı.¹²⁷ Özellikle Kurtuba'daki ayakkabılar hem ülke içerisinde hem de dışarısında oldukça meşhurdu.¹²⁸

Mücevherat üretimi, kuyumculuk ve değerli taşların işlenmesi Endülüs'teki en kıymetli uğraş alanıdır. Bu konuda ağırlığı olan millet Yahudilerdir. Tarihte zanaatkarlıkları ile bilinen Yahudiler, Endülüs'ü kuyumculuk sektöründe geliştirmişlerdir. Bu alanda Endülüs'ün en sıkı rakibi Bizans Devleti'dir.

10. yüzyıl itibaren kâğıt ve parşömen üretiminde Endülüs Müslümanları sahibi olmuşlardır. Şâtibe bölgesi Endülüs'ün önemli bir üretim merkezidir. Müslümanlar sayesinde İspanya ve ardından Avrupa ilk kez kâğıtla tanışmıştır.¹²⁹ Askeri yapının parçaları olan kılıç, kalkan, mızrak, zırh vb. savaş aletleri Tuleytula'da üretilmektedir. Tuleytula'da yapılan bu ürünler yüksek kaliteli savaş aletleri olması sebebiyle ünü ülke sınırlarının ötesinde yayılmıştır.¹³⁰

¹²³ Balcıoğulları, *Endülüs'te Toplum*, s. 59.

¹²⁴ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 99.

¹²⁵ Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel*, s. 834.

¹²⁶ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 106.

¹²⁷ Balcıoğulları, *Endülüs'te Toplum*, s. 54-55.

¹²⁸ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 100.

¹²⁹ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 101.

¹³⁰ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s.101.

Endülüs'te ilk defa 9. Yüzyılın ilk yarısında Müslüman bilgin Abbas b. Firnâs tarafından gerçekleştirilen cam üretiminin yapıldığı Meriyye ve Kurtuba züccaciye türü ürünlerin üretim merkezleridir. Porselen eşyaları ise Belensiye şehrinde üretiliyordu. Cam ürünlerinin imalatı ve seramik işçiliği üzerine Endülüs halkının özel bir ilgisi vardı.¹³¹

Endülüs ekonomisinin en önemli gelir kalemlerinden birisi de ticarettir. Ülkenin ihraç kapasitesinin artması ve dış pazarlara yönelmesi ticaret ağında dünyaca tanılır hale gelmesine sebep oldu. Endülüs'ün ülke dışında en çok talep edilen ihraç mallarının başında tekstil ürünleri gelmektedir. Örneğin, Vadîaş bölgesinde üretilen ipek eşarp ürünler, Leonlu kadınlar tarafından sevilerek kullanılmaktaydı. İpek üretimi piyasasında Irak, İran ve Çinle rekabet eden Endülüs ipeğinin, Mısır hatta Horosan'da alıcısı vardı. Gırnata'nın ipeği özellikle İtalyan tüccarlar tarafından ayrı bir yere sahipti. Bu ipek Venedikli tüccarlar aracılığıyla Katalonya'ya, ardından Belensiyeli tüccarlar aracılığıyla Luca ve Florencia gibi ticari şirketlere ulaştırmaktadır. Luca ve Florencia şirketleri bu ipek ürünlerini Bolonia, Finlandiya ve Venedik pazarlarında satmaktaydılar. Ayrıca Sarakusta şehrinde çok sayıda kunduz, sansar, sincap derileri ve keten ihraç ediliyordu.¹³²

Leon saraylarında büyük ilgi gören gelincik ve sincap derileri Sarakusta'dan gelmekteydi. Derisi kullanılan koyun ve tavşanlar yine Leon sarayında büyük talep görmüştür. Endülüs'ten ihraç edilen mallara kuru yemiş, şeker kamışı, bakır, kalay, safran da eklenebilir. İthal edilen ürünler gelindiğinde eczacılıkta kullanılan bazı bitkiler, kâğıt, fildişi, pamuk, zeytinyağı ve bazı baharatlar sayılabilir. Burada önemli bir bilgi verilmelidir. Zeytinyağının Endülüs'te üretimi Nasrîler Dönemi'ne kadar yalnızca ülke içi ihtiyacı karşılayacak kapasiteye sahipti. Kurtuba, Ceyyân ve İşbiliye'de bulunan zeytin üretim merkezlerinin Hıristiyanların eline geçmesi neticesinde Endülüs'teki zeytin üretim seviyesi düşmüştür. Bu sebeple zeytin dışarıdan ithal ediliyordu. Endülüs'ün ticari hayatının hâkimiyeti yüksek oranda gayrimüslimlerin elindeydi.¹³³

Müslümanların daha çok askeri ve idari işlerle meşgul olması, can ve mal güvenliği olan gayrimüslimleri ticarete aktifleştirmiştir. Ancak zamanla halkının nerdeyse tamamının

¹³¹ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 101.

¹³² Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 103.

¹³³ E.Levi-Provençal, *España musulmana IV*, s. 223.

Müslüman olduğu Becane şehri, kendisini ticari hayatta ispatlamıştır. 9. yüzyılda Becâne şehri Endülüs'ün Akdeniz kıyısındaki en önemli ticaret merkeziydi. 10. yüzyılda Beccânelilerin yerini Meriyye şehri ve sakinleri almıştır.¹³⁴ Endülüs, tarihinin hemen hemen her döneminde yabancı tüccarlar tarafında cazip bir ülke konumundadır.¹³⁵

Özellikle yabancı tacirler Akdeniz kıyısındaki Endülüs şehirlerine yerleşerek bölgeye hâkim olma arzularını göstermişlerdir. Endülüs deniz ticaretindeki en etkili topluluk şüphesiz ki Yahudilerdir. İslâm dünyası ile Hıristiyan Avrupa arasındaki ticari ilişkiler başlangıçta durgun şekildedir. Ticarete aktif rol oynayan Yahudi tâcirler olmuştur. İlk zamanlardan beri yaptıkları köle ticaretiyle öne çıkan Yahudiler, Avrupa'nın başlıca ticaret malı olan köle alışverişini tekelinde tutuyorlardı. 9. Yüzyılın ortalarına doğru, esas olarak da 10. Yüzyılda karadan olduğu gibi, denizden de dünyanın bir ucundan (Çin) diğer bir ucuna (Endülüs) ticari seferler düzenleyen Râzânî Yahudileri, Yahudilerin Ortaçağda uluslararası ticaretteki etkinliğinin, göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Batıdan doğuya doğru düzenlenen seferlerde hadımlar; kadın ve erkek esirler, ipek, kürkler ve kılıçlar; doğudan batıya doğru misk, sarısabır, kâfur, tarçın, kimyon ve diğer doğu baharatlarını Akdeniz'e getirip, kısmen İstanbul'daki Rumlara kısmen de Frank krallına satıyorlardı. Râzânî Yahudileri, ticaret yaptıkları ülkelerin dillerine hâkimdi. (Arapça, Farsça, Rumca, Endülüsçe, Frankça, Slavca) Bu Yahudi tüccarların izledikleri dört yol mevcuttu. Birinci yol: hadım, cariyeye ve köleler ile kunduz, sansar ve diğer kürklerle beraber Fransa'dan gemilere biniyor, develerle Süveyş berzahını geçtikten sonra yeniden gemiler aracılığıyla Mekke ve Medine ile irtibatlı limanlara uğruyorlardı. Buradan Basra körfezine, Hindistan ve Çin'e gidilmekteydi. Süveyş'ten başlayan bu yol, Kızıldeniz limanının akabinde Hint Denizi'ne çıkıyordu. İkinci yol: Doğrudan Frank topraklarından Akdeniz'i geçerek Antakya'ya getirip buradan Câbiye üzerinden Fırat'a sonrasında Bağdat'a, oradan da Dicle yoluyla Übülle'ye indirilir, oradan da Basra Körfezi, Uman yolu ile Hindistan ve Çin'e gelmekteydi. Üçüncü yol: İbn Hurdâzbih'e göre Yahudi tacirlerinin karadaki güzergâhları Endülüs veya Frank ülkelerinden yola çıkmak suretiyle Akdeniz'den Sûsu'l-Aksâ'ya, oradan Tanca-İfrikiyye, Mısır, Remle, Dımaşk, Kûfe, Bağdat, Basra, Ahvâz, Fâris, Kirman ve Sind üzerinden Hindistan ve Çin'e ulaşmaktır. Dördüncü yollar ise, Roma'nın gerisinden hareketle Slav topraklarından geçerek Hazar şehri Hanbalığ'a ulaşmak buradan da Hazar Denizi'ni geçerek

¹³⁴ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 103.

¹³⁵ Arié, *España musulmana III*, s. 250-254.

Belh, Mâverâünnahir, Tokuzoğuz üzerinden Çin'e ulaşmaktır.10. Yüzyıldan itibaren İtalya'daki ticari cumhuriyetin doğması ve İslâm dünyasında Yahudilerin tüccar sınıfına dönüşmesiyle birlikte faaliyetleri azalmış ve zamanla da sona ermiştir. ¹³⁶ Endülüs topraklarında para basımı tamamiyle devlet tekelinde olup hazineye gelir temin edilmesi amacıyla yapılmaktadır. ¹³⁷

İslâm coğrafyasının genelinde olduğu gibi Endülüs'te de para birimi olarak altın dinarlar ve gümüş dirhemler kullanılmaktadır. Ekonomideki duruma bağlı olarak bazı zamanlarda fals/fülûs olarak adlandırılan günümüzdeki kuruşların yerini tutan bakır paralar üretilmiştir. Dirhem gümüş, dinar ise altın paraya verilen isimdir. ¹³⁸ Endülüs parasının tarihsel süreci incelendiğinde, Müslüman idareciler fetih yıllarından itibaren para basmaya başlamışlardır. Bunların yanında Vizigotlardan kalan ve Doğu'dan getirilen paralar da kullanılmıştır. Kurtuba'da ilk gerçek darphane (dâru's-sikke) 2. Abdurrahman döneminde kurulmuştur. ¹³⁹

Bu darphanede gümüş sikkeler üretilmiştir. 888 senesinde Emir Abdullah döneminde yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle para basımına uzun bir süre ara verildi. Fetih yıllarında basılan ilk sikkeler Vizigotlar Dönemi'nde olduğu gibi Latince ibareler taşımaktayken kısa sürede Arapça ibarelerin eklenmesi yapılmıştır. Böylece sikkelerin bir yüzü Latince, diğer yüzü Arapça ibareden oluşturuldu. Bu durum Emirlik ve halifelik dönemlerinde tamamen değiştirildi. Sikkelerin her iki yüzüne de Arapça ibareler konuldu. Bu ibarelerde kelime-i tevhidin yanı sıra, hükümdar adı, darp yeri ve darp tarihi bulunmaktaydı. ¹⁴⁰

İslâm dünyasındaki geleneksel ölçü birimlerini kullanan Endülüs'te bu hususta bir yenilik yapılmamıştır. Mevcut ölçüler miladi 1. Yüzyıldan itibaren belirtilen ölçü birimleriydi. Ancak birimler Endülüs'te zamana, mekâna ve ölçülen maddenin niteliğine göre birtakım değişikliğe uğramıştır. Endülüs'teki en geçerli ağırlık birimi *ritl(libre)* kullanılmaktaydı. Bir ritl 504 grama denk gelmekteydi. Katı gıda maddeleri ve tahıl ürünleri her zaman ölçekle ölçülürken, sıvı ürünlerin ölçümü için ritl veya *rub* kullanılıyordu. Rub' aynı zamanda ağırlıkların ölçülmesinde terazi ile birlikte kullanılmıştır. Bir kıntarın dörtte biri yani 25 ritl,

¹³⁶Mustafa Hizmetli, 'Abbâsiler Dönemi Ticaret Hayatı', *İslâmTarihi ve Medeniyeti -6- Abbâsiler (II)*, Siyer Yayınları, İstanbul 2021, s. 169-170.

¹³⁷ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 104.

¹³⁸ E.Levi-Provençal, *España musulmana V*, s. 143.

¹³⁹ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 106.

¹⁴⁰ E.Levi-Provençal, *España musulmana V*, s. 141-142.

bir ru'b'a denk gelmekteydi. Hacim ölçümlerinde ise, ölçülen maddenin katı veya sıvı olması durumuna göre iki çeşit ölçü kullanılmaktaydı. İlk grup tahıl, un ve diğer ürünler için kullanılan ölçü *Müddü Nebevî* idi. Müddü Nebevî, 0.75 litreye eşitti. İkinci grup, sıvı maddeler ve özellikle yağlar verniklenmiş kaplarda ölçülmekteydi. Muhtesipler bu kapları damgalamakla görevliydi. Sıvı maddelerin perakende satışı için uygulanan birim rub'un sekizde biri olan *sumn*'du. Yağla alakalı bu birim 1125 gramın biraz fazlasıydı. Endülüs'te kullanılan uzunluk birimi ise diğer Müslüman dünyada klasik olan *arşın* (zirâ) idi. Endülüs arşınının iki klasik alt katı vardır. Bunlar: *Şibr* ve *kabza* idi. Bir şibrin ortalama uzunluğu 237 mm, kabzaninkisi ise 79 mmdir. Şibr uzunluk ölçüsü özellikle mimari alandaki ölçümlerde yedi arşınlık *kala* ve *levh* kullanılmaktaydı. Arazi ölçümleri için kullanılan ölçü birimi ise *Habl*'dı. Habl ölçü birimi 21.616 metreye tekâmül ediyordu. Mesafe ölçümleri için *mil* kullanılıyordu. Bir milin uzunluğu 1420 metreye denk gelmektedir. Endülüs'te ölçü sistemleriyle oluşturulan bu birimler, ölçüme konu olan nesnelereki değişikliklere rağmen 15. Yüzyıla kadar geçerliliğini korumuştur. Ölçü sistemlerindeki bu termoloji, Endülüs'te olduğu gibi Hıristiyan kesiminde de aynı kalmıştır.¹⁴¹

Tüm devletlerin varlıklarını sürdürebilmeleri için dayandıkları ekonomik kaynak vergilerdir. Müslüman idarecilerin hâkimiyetindeki Endülüs topraklarında hazineye giren vergiler şer'î ve örfî olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır.¹⁴² Şer'î vergiler; Kuran, sünnet, icma¹⁴³ ve kıyas göz önünde bulundurularak oluşturulan dini kaynaklı vergi sistemidir. Öşür, haraç ve cizye¹⁴⁴ vergisi şer'î alanda toplanan vergilerdir. Cizye, humus¹⁴⁵ ve haraç¹⁴⁶, fey¹⁴⁷ adı altında toplanıyordu. Şer'î vergilerin miktarı din adamları tarafından belirlemekteydi. Yapılan anlaşma şartları gereğince ödenecek cizye ve haraç oranı bölgeden bölgeye değişiklik gösterebilirdi.¹⁴⁸

Örneğin, Tudmir bölgesinde cizye ödemeleri şahıslar üzerineyken, 1. Abdurrahman'ın Kastilya bölgesinin temsilcileriyle yaptığı rivayet edilen antlaşmada kişi başına değil toplu bir cizye ödenmesi kararlaştırılmıştır. Cizye hususunda kaynaklarda çeşitli bilgilere

¹⁴¹ Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, s. 146-157.

¹⁴² Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 107.

¹⁴³ İbrahim Kâfi Dönmez, "İcmâ", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 417-431.

¹⁴⁴ Mehmet Erkal, "Cizye", *DİA*, XIII, İstanbul 1993, s. 45-48.

¹⁴⁵ H.Yunus Apaydın, "Humus", *DİA*, XXVIII, İstanbul 1998, s. 369-370.

¹⁴⁶ Cengiz Kallek, "Haraç", *DİA*, XXVI, İstanbul 1997, s. 88-90.

¹⁴⁷ Mustafa Fayda, "Fey", *DİA*, XXII, İstanbul 1995, s. 511-513.

¹⁴⁸ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 108.

rastlamak mümkündür ancak haraç miktarıyla ilgili bilgiler yok denecek kadar azdır. Haracın iki bölümden oluştuğu bilinmektedir. İlki, antlaşmalar yoluyla hâkimiyet altına alınan topraklar haraçtır, bu toprakların mülkiyet hakkı eski sahiplerine aittir. İkincisi ise, savaşla ele geçirilen topraklar haraçtır, bu toprakların mülkiyeti Müslümanların olduğunda toprağın eski sahipleri kiracı konumdadırlar. Cizye, haraç gibi şer'î vergilerin dışında adı ve miktarı idarelere ve dönemlere göre değişiklik gösteren mağarim adı altında toplanan vergiler vardır. Mağarim vergileri örfî vergilerdir. Darîbe, nâzile, katî, kabala, takviye ve inzâl bu tür örfî vergilerdir.¹⁴⁹

Mağarim türü vergiler Endülüs halkı tarafından hoş karşılanmayan ve ayaklanmalara sebep olan vergilerdi. 10. Yüzyılda Endülüs Emevi Devleti'ne tabi olan kuzeydeki Leon, Barcelona, Burgos ve Pamplona gibi Hıristiyan krallık ve kontluklardan alınan yüklü vergiler, devlet hazinesinin önemli gelir kaynaklarından birisiydi. Endülüs Emevi Devleti'nin parçalanmasıyla oluşan mülûku't-tavaif döneminde bu durum tersine dönmüştür. Endülüs'teki menkul malların vergileri nakdî (para) ve aynî (mal) olarak toplanırdı. Nakdî olarak toplanan vergi nedd, aynî olarak toplanan vergi vazife olarak adlandırılmıştır. 796-822 yılları arasındaki 1. Hakem'in yönetiminde Kurtuba'dan toplanan vazifenin miktarı 53 bin kova buğday ve 73 bin kova arpa şeklindedir. Kurtuba'dan gelen vazifelerin bir kısmı satılarak paraya çevirilirken diğer kısmı herhangi bir doğal afete karşı korunaklı yerlerde muhafaza ediliyordu. Vazife olarak alınan büyük ve küçükbaş hayvanların devlet tarafından bakımının zor olması sebebiyle nakde çevrilmesine öncelik veriliyordu. Cibâyeye adı verilen Endülüs Emevi Devleti'nin vergi gelirlerinin el-fitnetü'l-kübrâ dönemi haricinde, düzenli bir şekilde arttığı gözlemlenmektedir. Endülüs'teki vergilerin toplanması amacıyla farklı unvanlara sahip devlet memurları vardı. Aşşâr¹⁵⁰ veya kâbız adı verilen memurlar öşür vergisini toplamakla görevliydi. Haraç ise âmil¹⁵¹ ve görevlileri tarafından toplanmaktadır. Cizye vergisini toplayan ise, zimmilerin kumis/comes adını verdikleri mahalli liderleridir. Halkın en çok karşı çıktığı mağarim vergisi ise, mekkas ve mütekabbil adı verilen memurlar tarafından toplanmıştır.¹⁵² Devletin ekonomik ve ticari hayatı incelendiğinde Endülüs Emevi Devleti Dönemi ile Vizigot Dönemi mukayese

¹⁴⁹ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 109.

¹⁵⁰ Mehmet Erkal, "Âşir", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 7-8.

¹⁵¹ Mehmet Erkal, "Âmil", *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 58-60.

¹⁵² Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 110.

edildiğinde Endülüs Emevileri Dönemi'nde ekonomik parametrelerin genişlediği ve iyi işleyen bir çarka dönüştürüldüğü görülmektedir.

6.4. Endülüs'ün Askeri ve Adli Yapısı

Endülüs Emevi Devleti'nin siyasi genişleme potikasının temelini fetih hareketleri oluşturmaktadır. Endülüs şehri fethedildiğinde bölgede görevlendirilen Valîler, Doğu'daki devlete bağlı bir vilayetin merkezin idaresinin temsilcisi ve uygulayıcı olmuşlardır. Endülüs'ün fethinin tamamlanması Müslüman fâthleri Avrupa'nın fethine yönlendirmiştir.¹⁵³ Yeni fetihlere açılan Müslüman fâthler, Pireneler'i aşarak Güney Fransa'yı ele geçirdiler. Frank İmparatorluğu'nun hâkimiyetindeki Güney Fransa'yı ele geçiren Müslümanlar, Franklar ile 732 senesinde gerçekleşen savaşta ağır bir malubiyet aldılar. Bu durum Müslümanların Avrupa fetihleri için henüz yetersiz olduklarının kanıtıydı.¹⁵⁴

Zaten zaman içerisinde ülke içi kargaşanın hâkim olması Müslümanları fetih hareketlerinden alıkoyacaktır. İç mücadeleler ile alt üst olan Endülüs topraklarındaki karşılıklı fırsat bilen Franklar ve Hıristiyan İspanyollar, Müslümanların ele geçirdiği bazı toprakları geri aldılar. Endülüs Valîleri dış güçlere karşı savunma karakterli bir politika izlemeye başladılar. Valîler Dönemi'nde başlayan bu savunma politikası Endülüs Emeviler Dönemi'nde ve sonrasındaki Müslüman devletler tarafından da benimsendi. Endülüs Emevi Devleti döneminde ülke içi çatışmalar hafiflediğinde Hıristiyan krallıklar üzerine hemen her yaz *savâif*¹⁵⁵ (Bizans üzerine yaz aylarında düzenlenen seferler) adı verilen askeri seferler düzenleniyordu.¹⁵⁶ Bu seferlerinin amacı yeni topraklar kazanmak değildi. Amaç, yine savunma yani elde bulunanın muhafazası idi. Temel strateji, ordunun faaliyetleri kapsamında güç gösterisinde bulunup düşmana gözdağı vermek ve potansiyel tehlikedeki sınır ihlallerini ve hücumları engellemektir.¹⁵⁷

¹⁵³ Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 785.

¹⁵⁴ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 139.

¹⁵⁵ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Savâif", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 185-186.

¹⁵⁶ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s.140.

¹⁵⁷ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 140.

Endülüs Emevileri Dönemi'nde ordu üç gruptan oluşmaktaydı. Birinci grup, *Ecnâd* (Asker-Tabur) adı verilen 741 senesinde Kuzey Afrika'dan Endülüs'e gelen Şamlı askerler (Şâmiyyûn) idi. Şamlı askerler devlete sürekli hizmet etme karşılığında *el-küverul-müccennede* adıyla bilinen askeri bölgede yaşıyor ve bölgedeki zimmilerden alınan haraç gelirinin üçte birini alıyorlardı. Devamlı savaşa hazır *liva* adında iki birlikleri vardı. Bu birlikler üç ay süreyle sefere çıkıyordu. *Divanu'lceyş* (Asker Divanı)'e yalnızca onlar kayıtlı idi. Savaş dönüşlerinde askerlerden her biri 10 dinar, *liva* komutanı 200 dinar ata almaktaydı.¹⁵⁸

Ordunun ikinci grubu Arap ve Berberîlerden oluşuyordu. Fetih ordularıyla gelen Arap ve Berberîler ele geçirilen veya kendilerine verilen topraklara yerleşmişler ve ülkenin yerli halkına benzemişlerdir. Bu sebeple kaynaklarda *Belediyyûn* şeklinde anılırlar. Endülüs ordusunun huşud grubuna dâhillerdi ve onlarında daima hazırda iki birlik bulunması gerekiyordu. Şamlı askerlerden farklı olarak bu iki *liva* altı ayda bir münavebe ile savaşa katılıyorlardı. Gaza dönüşlerinde sadece *liva* komutanlarına 100 dinar atâ ödeniyordu. Askerler ise savaşta elde ettikleri ganimetlerden kendilerine düşen payı alıyorlardı. Orduyu oluşturan üçüncü grup haşem adı verilen hükümdarın seçkin muhafız birliğindeki askerlerdi. Her gün ve her saat askeri hizmet sunuyorlardı. Ayrıca bu grup ordunun en eğitimli bölümüydü. Komutanlarına *en-nâzir bi'l-haşem* adı veriliyor ve vezir unvanına sahip oluyorlardı.¹⁵⁹

İslâm tarihi boyunca Müslüman ordularında Müslüman ve Arap unsurların yanında gayrimüslimlerin de bulunduğu bilinmeyen bir gerçektir.¹⁶⁰ Örneğin, 1. Hakem döneminde (796-822) oluşturulan beş bin kişilik muhafız birliğinin neredeyse tamamını Hıristiyan askerler oluşturmuştur. Bu kimselerin Arapça konuşamıyor olması halk arasında *hurs* (dilsiz) şeklinde anılmalarına sebep oldu.¹⁶¹ Göreve başladıklarında Hıristiyan dinine mensup bu askerler zaman içerisinde İslâm dinine girmişlerdir. Ancak bunda Müslüman idarecilerin baskısı ve zorlaması olmamıştır.¹⁶²

¹⁵⁸ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 142.

¹⁵⁹ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 141-142.

¹⁶⁰ İmamdüddin, *Endülüs Siyasi Tarih*, s. 395.

¹⁶¹ Levi-Provençal, *Historia De Espana (Historia de la Espana musulmana) V*, Madrid 1987, s. 42.

¹⁶² Rachel Arie, *Espana musulmana III*, Barcelona 1984, s. 129-130.

Burada ilginç olan bir husus dikkat çekmektedir. Müslüman ordularında Hıristiyan askerlerin yer almasına istinaden Hıristiyan ordularında da bazen Müslüman askerlerin yer aldığı bilinmektedir. Bu konudaki en çarpıcı örnek *Guzât* (Din için harbedenler) olarak bilinen Berberî Zenâte kabilesinin askerleridir.¹⁶³ Endülüs Emevilerinin ordusu sınıf olarak *süvari* ve *piyade* birliklerinden oluşmaktadır. Süvariler kılıç, mızrak ve iki ağızlı balta piyadeler ise; kılıç, kargı, hançer, topuz, ok ve yay gibi savaş aletlerini kullanıyorlardı. Piyade ve süvariler, vücutlarını korumak amacıyla zırh, ağaç ya da geyik derisinden üretilen kalkan kullanırken, başlarını korumak amacıyla miğfer kullanmakta idiler.¹⁶⁴

Savaş malzemelerinin taşınmasında şunlardan yararlanılırdı: at, katır ve deve yoluyla yapılırdı. Aynı zaman diliminde (10. Yüzyılda) Hıristiyan kesimde savaşlarda yük taşımak amacıyla iki tekerlekli arabaların yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Kültürlerin birbirlerinden etkilendiğinin bir kanıtı olarak Endülüs ve Hıristiyan İspanya'nın askerlerinin giyim tarzı birbirlerine benzer özellikler taşımaktaydı. Endülüs ordusunun savaşlarda en çok uyguladığı savaş taktiği *el-Kerr ve'l-ferr* adıyla bilinen vur-kaç taktiğidir. Vur-kaç taktiği, süvari birliklerinin düşmana aniden saldırması ve kısa sürede azami zarara uğratıp geri çekilmesidir.¹⁶⁵

Bu taktik zaman içerisinde Hıristiyanlar tarafından benimsenip torna fuy adını vererek uyguladıkları bir savaş hareketi olmuştur. İslam ordusunun savaş meydanlarında çok etkili bir başka tekniği şöyleydi: piyade ve okçular önde, süvariler arkada olarak savaş pozisyonu alınırdı. Piyadeler sol dizlerini yere temas ettirir, bir ellerine kalkan diğer ellerine mızraklarının uçlarını düşmana doğrultarak yere dayarlardı, okçuların ise kendilerine has savaş konumları vardı.¹⁶⁶ Düşman hücumu başladığı vakit ok ve mızraklar yağmur gibi boşaltılırdı. Okçular ve piyadeler, sağ ve sol kanada açılır, geri kısımda bekleyen süvariler bu alandan süratle çıkarak düşmana saldırırdı.¹⁶⁷ Ordunun sefere çıkışı hükümdar tarafından hazırlık emri verildikten sonra, her vilayetten bölük bölük toplanan askerler başkentin en

¹⁶³ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 143.

¹⁶⁴ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 143.

¹⁶⁵ İmamüddini *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 397.

¹⁶⁶ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 145.

¹⁶⁷ Muhammed B. Turtuşi, *Sirâcu'l-Müluk/ Siyaset Ahlakı ve İlkelerine Dair*, (çev. Said Aykut), İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

büyük meydanında bir araya gelerek orduyu oluşturdular. Ulucâmide topluca kılınan namaz sonrasında halkın duygu ve sevgi gösterileriyle sefere çıkılırdı.¹⁶⁸

Endülüs'ün denizcilik faaliyetlerine bakılacak olursa, Müslüman fâtiplerin başlangıçta ciddi bir deniz gücüne sahip olmadıkları açıktır. Öyle ki Endülüs'ün fethini gerçekleştirmek için Cebel-i Târik Boğazı¹⁶⁹'nı geçmek zorunda olan Müslümanlar Septe (Ceuta) Kontu Julianus'un gemilerinden yararlanmışlardır. Valîler Dönemi'nde ise yaşanan iç mücadeleler güçlü bir donanma oluşturmayı engellemiştir. Endülüs Emevi Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Vizigot Dönemi'nden kalma Alicante, İşbiliye, Daniye, Ceziretülhadra, Turtuşe, Tarragona ve Pechina şehirlerinde bulunan liman ve tersaneler değerlendirilme yoluna gidilmiştir.¹⁷⁰

Endülüs'ün doğu, batı ve güneyinin denizle çevrili olması, Endülüs ordusunu karada olduğu gibi denizde de güçlenmesini zorunlu kılmıştır. Endülüs yöneticileri öncelikle Akdeniz'e yakın olan kıyıların savunulmasına önem vererek denizcilik konusunda yetenekli Yemenli Kudâa kabilesini¹⁷¹ bu bölgeye yerleştirmiştir. Aynı amaç doğrultusunda Berberî ve yerli halktan aileler Akdeniz kıyılarına yerleştirildi. Emevi idarecilerinin bu politikası 2. Abdurrahman döneminde kendisini gösterdi. Akdeniz'e açılan Endülüs donanması Balear adalarını itaat altına almayı başardı 838-850 yılları arasında Frankların hakimiyetindeki Marsilya kıyılarına Belensiye ve Turtuşe'den hareket eden Endülüs donanması buraya yıldırma hücumları düzenledi.¹⁷²

9. Yüzyılda denizcilikte yetenekli Müslüman gruplar Akdeniz'de faaliyetlerde bulundular. Beccâne'yi üs olarak kullanan denizciler, Sardunya ve Korsika adalarına seferler düzenlediler. Denizcilerin Camargue'ye yerleşmesi Güney Fransa ve İtalya kıyılarına yapılan saldırıları kolaylaştırmıştır. Saint Tropez limanına yerleşmiş olan Turtuşeli bir grup Müslüman denizci, yaklaşık bir asır Fransa ile İtalya arasındaki ticari faaliyetleri kontrolünü sağlamıştır.¹⁷³ Başka bir örnek ise: 1. Hakem döneminde çıkan Rabad isyanları¹⁷⁴

¹⁶⁸ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 145.

¹⁶⁹ Mehmet Özdemir, "Cebel-i Târik", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 186-187.

¹⁷⁰ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 145.

¹⁷¹ Casim Avcı, "Kudâa (Benî Kudâa)", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 308-309.

¹⁷² İmamüdin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 398-399.

¹⁷³ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 146.

¹⁷⁴ Feridun Bilgin, "İkinci Endülüs: Girit İslâm Devleti'nin Kuruluş ve Yıkılış Süreci (827-961)", *History Studies*, 6/6, 2014, s. 1-16.

neticesinde sürülen ve çoğunluğunun müvelledlerden oluşan Endülüslüler, 825 senesinde Girit Adası'nı ele geçirerek burada müstakil bir yönetim oluşturmuşlardır. 2. Abdurrahman döneminde Atlas Okyanusu kıyılarında gerçekleşen Norman saldırıları¹⁷⁵, ülkenin batı sahillerinin yeterince korunamadığının bir göstergesidir. 2. Abdurrahman'ın ardından başa geçen oğlu Emir Muhammed bu açığın kapanması maksadıyla yeni gemiler yaptırmış ve bu gemiler Endülüs donanmasının güçlendirmesini sağlamıştır. Emîr Muhammed'in donanmaya verdiği bu önem sayesinde Normanların saldırıları başarıyla püskürtülmüştür.¹⁷⁶

Endülüs'te yönetim teşkilatının en önemli unsurlarından birisi de adalet kurumudur. Hükümdar dahi bu kuruma saygı göstermek ile mükellefti. Bu durum adalet müessesesini devlet nezlinde bağımsız ve saygın bir yapı kazanmasına neden olmuştur. Adalet kurumu hükümdar dâhil olmak üzere ayırım gözetmemek ve siyasi etkilerden uzak olmak zorundaydı. Dönemin Emîr ya da Halife'si bu durumu tasdik ederek destek vermiştir.¹⁷⁷

Adli yapının demirbaşlarından olan fakihlerin zaman zaman dışlanmaları, adaleti olduğu kadar politikayı da etkilemiştir. Bu durumun en meşhur örneği Rabaz isyanıdır. Devletin başındaki idarecilerin ilmi çalışmalara ve din adamlarına ilgilerinin artmasının doğal bir neticesi olarak ilgili kurumlarda gelişmeler yaşanmıştır. Bu husustaki en önemli örnek 2. Hakem dönemiyle birlikte gelişen ilmi faaliyetlerin yanı sıra adalet teşkilatı da gelişme göstermiştir. Adalet mekanizmasında yer alan kimseler ile iyi ilişkiler kuran hükümdarların idaresinin daha az problemlerle geçirdiği açıktır. Ancak tam aksi durumlarda, bu durum Endülüs Emevileri'nin çöküşünde etkili unsurlardan birini teşkil etmektedir. Şöyle ki, kadılar arasından seçilen din bilginleri ve fakihler devletin son otuz yıllık sürecinde başa geçen halifeler tarafından ciddiye alınmamış ve öncesinde devlet erkânında gördükleri itibarı ve saygıyı kaybetmişlerdir.¹⁷⁸

İslâm dinindeki çok yönlü yapı sayesinde adalet kurumu her zaman önemini korumuştur. Toplumun dinamiklerinin huzur, güven ve barış ortamında birleşmesini arzulayan İslâm dini, devlet ile halk arasındaki münasebetlerin bu doğrultuda gelişebileceğini vurgulamıştır.

¹⁷⁵ Ali Dadan, "Tarihte İslam Dünyasını Hedef Alan Viking Saldırıları", *İstem Dergisi*, sayı: 25, 2015, s. 111-124.

¹⁷⁶ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 146-147.

¹⁷⁷ Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4, s. 241.

¹⁷⁸ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 244.

Hakkı ve hukuku koruyabilmek adına bu kadar önem verilen bu müessese Endülüs topraklarında İslâm kültüründe olduğu gibi uygulanmıştır. Endülüs Emevi Devleti'nin adli yapısı hakkında bilgi verilirken *kâdılcemâa*, *sâhibü'l-mezâlim*, *sâhibü'l-sûk*, *sâhibü'r-red*, *sâhibü'ş-şurta*, *ehlü'ş-şûrâ* ve hisbe kurum ve görevlileri tanıtılacaktır. Tüm İslâm beldelerinde olduğu gibi Endülüs Müslümanlarının uyguladığı kanun Kur'an'dır. Ancak Kur'an'ın özel kanun ve kurallarının insanlara karşı yorumlanmasında ve uygulanmasında bir grup uzman hukukçuya ihtiyaç duyulmuştur. Endülüs'te fetihden beri adli olaylarla ilgilenen kadılar vardır. Endülüs'ye adalet kurumunun başında olan kadı, *kâdılcüind* (ordu kadısı) unvanını almaktaydı. Devlet yapılanmasına geçildiğinde sivil halkın adli işlemlerini teftiş edebilmek için yeni bir müessese olarak kadılık oluşturulmuştur.¹⁷⁹

Kurtuba'da yer alan bu kadıya başkadı anlamındaki *kâdılcemâa* unvanı verilmiştir.¹⁸⁰ *Kâdılcemâa* unvanını taşıyan ilk Endülüs kadısı, Yahyâ b. Yezîd el-Yahsubî'dir. *Kâdılcemâa*, komunu itibariyle Abbâsî Devleti'ndeki *kâdılkudât*¹⁸¹ mevkiine denk gelen, Endülüs'ün bütün devlet görevlileri arasındaki en saygın kişisidir.¹⁸² Bu durum sadece dinî yargılama yetkisi yüzünden değil, sahip olduğu güç ve bağımsızlığından kaynaklanmaktaydı. Adalet kurumu içerisinde kadıların atamaları ve görevden alınmaları gibi işlemler merkezî idare tarafından gerçekleştiriliyordu. Yapılacak herhangi bir değişikliğin sorunsuz gerçekleştirilmesi için fukahâ ile istişare yapılmasına ve adil olunmaya özen gösterilmiştir. Bu uygulama Endülüs Emevi hükümdarlarının, ülkenin yönetiminde ehliyete, liyakate ve istişareye önem vererek yönetimlerini sürdürdüklerine dikkat çekmektedir.¹⁸³

Kadılık makamı için dönemin nezahat ve doğruluğu ile tanılan fıkıh bilginleri tayin olmuş ve bu kimselerin Arap asıllı olmasına özen gösterilmiştir.¹⁸⁴ Fakat Arap olmayan unsurlarında da kadılık yaptığı bilinmektedir. Örneğin 2. Abdurrahman'ın akıl hocası olan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, Berberî asıllıdır.¹⁸⁵ Saygıdeğer bir kurum olarak kabul gören kadılık ve bu kuruma tayin olan din adamları, Endülüs'te iktidara geçen hemen hemen tüm

¹⁷⁹ Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 184.

¹⁸⁰ Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 833.

¹⁸¹ Şükrü Özen, "Kâdılkudât", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 79.

¹⁸² Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, (çev. Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 516.

¹⁸³ Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, s. 81-82.

¹⁸⁴ Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4, s. 250.

¹⁸⁵ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 202.

hükümdarların nezlinde iltifata tabii olmuşlardır. Kadılık makamına duyulan itimat ve saygının bir göstergesi de vakıf hazinesi olarak geçen beytülmâl'in idaresi kâdılcemâa'ya verilmiş olmasıdır.¹⁸⁶

Başkadı'nın görevleri arasında Kurtuba Ulucamii'nde Cuma namazı öncesi vaizlik (hâtiblik) yapmak, hükümdarın görevlendirmesiyle de cemaate namazda önderlik ederek Kurtuba imamlığı yapmak vardır. Bu sorumluluğu sebebiyle kadıya *sâhibü's-salât* da denilmekteydi. Endülüs Emevi Devleti'ndeki kadınlar, İslâm dininin kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'e dayanarak hüküm veriyorlar ve Mâlikî mezhebinin koyduğu sistemi takip etmişlerdir. Adalet divanı, başkent Kurtuba dışındaki eyaletlerde de geçerli olacak şekilde merkezdeki cami sık sık yerel mahkemeler olarak kullanılmaktaydı.¹⁸⁷ Halk ile doğrudan ilişki kuran başkadı, hükümdar ile halk arasındaki köprü görevindeydi.¹⁸⁸

Bu ilişkilerin zedelenmemesi için görev süreleri boyunca hiçbir tarafa taviz etmemiş, para ve hediye kabul etmemişlerdi. Son derece mütevazı bir yaşam sürdürmüşlerdir. Tüm görevlerini vilayetlerdeki temsilcileri aracılığıyla yürüten Kâdılcemâa'nın, yetimlerin varlıklarını yönetme ve irade sahibi olmayan düşkünlerin vasisi olmak sorumlulukları arasındadır. Diğer etnik grupların meseleleri haricinde, kendi aralarındaki tüm mevzularda özerk yargılama yetkilerine sahipti. Gayrimüslim tebaa hukuki meselelerinde özerk bir yapıya sahipken, ölüm, cinayet vb. hususlarda kadıya başvurmak mecburiyetindedir. Suçlu kimse kadıya sunulur ve kanuni yaptırım yazan kitap kadıya gösterilirdi. Kadının olumlu yanıt vermesi üzerine kişi idama mahkûm edilirdi.¹⁸⁹

Kadının haricinde Endülüs Emevi Devleti'nde adalet teşkilatının içerisindeki beş birim şunlardır: *Sâhibü'l-mezâlim*, *sâhibü's-sûk*, *sâhibü'r-red*, *sâhibü'ş-şurta* ve *ehlü'ş-şûrâ'dır*. Bu görevliler toplumsal dengeyi ve düzeni korumak, ilişkileri denetmeler ve gözlemlemek amacıyla adli yapının içerisinde yer almaktadırlar. Kadılık kurumunun işleyişi incelendiğinde kadı'nın atadığı müstakil beş görevliden bahsetmemiz yerinde olacaktır. Bunlar: *Sahibu'l-ahbâs*, *sahibu'l-mevâris*, *sahibu's-salât*, *vükelâ* ve *müşavir fakihler'dir*.

¹⁸⁶ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, (trans. Francis Griffin Stokes), Chatto&Windus, London 1913, s. 532.

¹⁸⁷ Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4, s. 250-251.

¹⁸⁸ Roger Collins, *Caliphs and Kings: Spain, 796-1031*, Wiley-Blackwell, 2012, s. 25.

¹⁸⁹ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, (çev. Salih Şaban), İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 57.

Sahibu'l-ahbâs, Endülüs ve Mağrib'teki vakıf mallarının idaresiyle görevli kurumdur. Kuruma ahdas, görevlisine sahibu'l-ahbâs olarak adlandırılmıştır ve bu makama gelen görevli kadı tarafından atanmaktadır. Sahibu'l-mevâris, Endülüs'te miras taksimi ve bununla ilgili anlaşmazlıkların çözümüyle uğraşan kurum mevâris, görevlisine sahibu'l-mevâris olarak adlandırılmıştır ve bu makama gelen görevli bizzat emir veya kadı tarafından ensab ve hesap bilen hukukçular arasından atanmaktadır. Sahibu's-salât, Endülüs'teki Camiide beş vakit namaz, Cuma, bayram, güneş ve ay tutulması namazlarını kıldırarak ve yağmur duasına çıkmakla sorumlu görevlidir. Vükelâ, yargılama sürecinde davacı ve davalı adına savunma yapmak üzere kadı'nın yargı meclisinde katılan görevlidir. Bugünkü avukatlık mesleğine yakın bir işleve sahip olan bu görevli husûm veya husemâ olarak da adlandırılmaktaydı. Müşavir fakihler ise, kadıların yargılama sürecinde istişare niteliğinde görüşlerine başvuru kimselerdir. Bu görevliler kadının bazı durumlarda bir fakihten görüş talep etmesi durumunda olup, kadı duruşma sırasında kimin görüşüne müracaat edecekse o kişi çağırır ve görüşlerini istemektedir.¹⁹⁰

Adalet teşkilatının içerisinde İslâm'ın başlangıcından beri var olan kurumlardan birisi de *mezâlim*dir. Bu kurumun başında olan kimseye *sâhibü'l-mezâlim* adı verilmiştir. *Mezâlim*¹⁹¹, İslâm devletlerinde en yüksek idarî-adlî ve yargı denetleme kurumu olup, baskı altında ezilmeler, haksızlıklar ve zulümlere karşı adaleti sağlamaya yönelik bir sistemdir.¹⁹² Mezâlim kurumunun asıl amacı, devlet işlerinden sorumlu olan memurlara ve yöneticilere yönelik şikâyetlerle ilgilenen ve bu şikâyetleri hukuki alanda çözümünü sağlayan adli mercidir.¹⁹³ Endülüs Emevi Devleti hükümdarları adalet verdikleri önem neticesinde bu yargı kurumunun yönetimini bizzat kendileri üstlenmişlerdir. Örneğin, Emîr Abdullah döneminde sarayda 'Adalet Kapısı' adında bir bölüm açılmış ve burada halkın devlet erkânına yönelik şikâyetleri dinlenmiştir. Sâhibü'l-mezâlim'in görevleri arasında idarecilerin halka karşı zulüm etmesini önlemek, vergilerin toplanması sırasında memurların baskıcı tavırlarını engellemek, devlete ait malların ve mülklerin kayıtlarını kontrol etmek, genel işleyişteki düzeni ele almak, hem devlet memurlarını hem de halkın yararını gözetmek,

¹⁹⁰ Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, s. 84.

¹⁹¹ Celal Yeniçeri, "Mezâlim", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s. 515-518.

¹⁹² Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, s. 90-92

¹⁹³ Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 833.

ibadetlerin yerine getirildiğini denetlemek ve anlaşılmağa düşmüş kimseler arasında arabulucu rolü üstlenmek gibi oldukça kapsamlı sorumlulukları vardır.¹⁹⁴

Bu sorumlulukları üstlenecek sâhibü'l-mezâlim'in bazı özellikler taşıması gerekmektedir. Bunlar: kudretli, iradeli, azametli, nüfuz sahibi, dürüst, tebaada etki ve saygı kazanabilecek, lisanı ve hitabeti güçlü gibi olumlu vasıflara sahip bir kimse olması beklenmekteydi.¹⁹⁵ Mezâlim kurumu sayesinde hukukun bağımsızlığı ve devlet ile halk arasında denge kurulabilmesi sağlanmıştır. Sâhibü'l-mezâlim, adalet teşkilatı içerisinde kâdılcemâa'dan sonra gelen ilk görevlidir.¹⁹⁶ Adalet mekanizması içerisindeki bir diğer önemli unsur *red* mahkemeleridir. Red mahkemelerinin başında *sâhibü'r-red* unvanını taşıyan bir görevli bulunmaktadır. Red mahkemelerinin görevi, kadıların karar vermekte zorluk yaşadıkları veya karar vermek istemedikleri durumlarda davaları üstlenmektir. Sâhibü'r-red bu görevinin yanı sıra hükümdarın görevlendirdiği zamanlarda eyaletlerdeki yöneticileri ve ahalinin durumu da denetlemektedir. Örneğin, 2. Hakem sâhibü'r-red görevindeki Abdümelik b. Münzir b. Said el-Bellutî'yi İstecce, İşbiliye ve Karmûne gibi birkaç şehre göndererek halkının ve idarecilerinin durumu hakkında bilgi edinmesini emretmiştir.¹⁹⁷

Kaynaklarda sâhibü'r-red makamına ilk atamanın 1. Hakem (796-822) döneminde yapıldığı aktarılmaktadır. Kadıyla yakın temas halinde olan bu kurum öncesinde muhtemelen sâhibü'ş-şurta görevinde varlık göstermektedir. Çünkü sâhibü'r-red ve sâhibü'ş-şurta'nın görev alanları birbirine benzerdir.¹⁹⁸ Devletin kurumsal anlamda güçlenmesi üzerine sâhibü'r-red kurumu bağımsız bir yargı organı haline gelmiştir.¹⁹⁹ Günümüz polis teşkilatının karşılığı olan ve devletin iç güvenliğinin sağlanması hususunda işler yürüten kurum *şurta*²⁰⁰ (polis)'dir. Bu kurum toplumda ortaya çıkabilecek suçların ve düzensizliğin önüne geçmeyi amaçlayan güvenlik gücüdür. Şurta'nın başındaki kimseye sâhibü'ş-şurta adı verilirken, bu kurum zaman içinde oldukça gelişmiştir. 2. Abdurrahman'ın dönemine kadar ki süreçte sâhibü'l-medîne'ye bağlı bir bölüm olarak görev yapmaktayken, 2. Abdurrahman'ın bürokraside yaptığı değişiklikler ile *eş-şurtatü'l-kübrâ* (büyük üst polislik)

¹⁹⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 162-167.

¹⁹⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye (İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku)*, (çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 2018, s. 156.

¹⁹⁶ Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, s. 93-94.

¹⁹⁷ Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, s. 94-97.

¹⁹⁸ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 135.

¹⁹⁹ Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, s. 96.

²⁰⁰ Karl V. Zetterstêen, "Şurta", *MEB İA*, IX, İstanbul 1979, s. 585.

ve *eş-şurtatü's-suğrâ* (küçük alt polislik) adlarıyla iki ayrı birime ayrılmıştır. Büyük şurta şefinin vazifesi, üst düzey yöneticilerin ve elit kabakanın güvenliğini sağlama ve onlar hakkında işlem yapmak iken: Küçük şurta şefinin görevi, halkın güvenliğini korunma ve kollanmasını sağlama ve onlar hakkında cezalandırma yetkisine sahiptir.²⁰¹

Endülüs'te 10. Yüzyılla birlikte devlet işlerinin artması ve emniyetin güçlenmesi amacıyla 3. Abdurrahman tarafından *şurtatü'l-vüstâ* adı verilen yeni bir birim oluşturulmuştur. Bu görevin ilk sahibi Said b. Said b. Hudeyrî olmuştur. Eş-şurtatü'l-vüstâ birimi, orta tabakadaki halk kesimi yani tüccar, doktor, müderris gibi yüksek meslek erbablarından sorumlu tutulmuştur.²⁰² Kurtuba dışında kalan taşra bölgelerinin asayişinden sorumlu polis şefine *sâhibü'l-ahdâs* denilmiş ve bu kimseler ilçelerdeki karışıklık ve suçları engellemekle sorumlu tutulmuştur. Sâhibü's-şurta'nın görevleri arasında, şer'i hükümlere bakılmadan işlenen suça dayanak oluşturmak, İslâm dinine göre suç sayılan davranışları yapanları öncesinde verilen cezalara bakarak infaz etmek, hükümdar veya başkadının emrettiği zaman kısasları uygulamak, zina, alkol alma, ahlaksızlık durumlarında suçların olay anında tespitini yapıp cezai işlem uygulamak gibi görevleri vardır.²⁰³ Kadının izni olduğu takdirde cezalıları infaz edebilmesi, yetki bakımından kadının altında olduğunun göstergesidir. Ancak şurtatü'l-kübrâ birimi, üst seviyedeki idareciler üzerinde etkili olması sebebiyle vezirliğe ve hâcibliğe yakın bir aday konumdadır. Gece emniyeti sağlayan emniyet mensuplarına gece nöbetçileri veya kapı bekçileri denilmiştir. Bu kimseler yatsı namazı sonralarında etrafi kolladıkları ve denetledikleri için kötü niyetli kimselere ve hırsızlara mahal vermeyerek şehirlerin güvenliğini sağlıyorlardı.²⁰⁴

Müslümanların Endülüs topraklarına yerleşmeleriyle birlikte Vizigot döneminde düşüşte olan belediyeçilik anlayışı değişmiş, sosyal ve idari kurumlarıyla şekillenerek ivme kazanmıştır. Müslümanların bölgede oluşturduğu kurumlardan birisi de *hisbe* kurumudur. Endülüs'te hisbe kavramı, belirlenebildiği kadarıyla 4. Yüzyılın sonları, miladi 11. Yüzyılın başlarında kullanılmaya başlanmıştır. Endülüs'te hisbe faaliyetlerinin fetihle birlikte başladığını söylemek mümkündür. Ancak hisbe kurumu, Doğu'daki Emevi modeline göre

²⁰¹ Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, s. 87-90.

²⁰² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 212.

²⁰³ Metin Yılmaz, “Şurta, Hares, Ases/ İç Güvenlik”, *İslâm Kurumları Tarihi*, (ed. Eyüp Baş), Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 191.

²⁰⁴ Makkarî, *The History*, I, s. 105.

yarımadayı yeniden yapılandıran 1. Abdurrahman döneminde kurumsallamıştır.²⁰⁵ Hisbe teşkilatının sorumlusuna verilen unvan muhtesib olup ayrıca sâhibu's-sûk ve vali's-sûk şeklindedir. İbn Abdûn'un, kazâ teşkilatının kardeşi olarak nitelendirdiği hisbe teşkilatı, Endülüs'te en önemli görevlilerden biridir. Bu sebeple muhtesib, ülkenin en itibarlı kişileri arasından seçilmekteydi. Muhtesibin görev alanı, çarşı-pazarda meydana gelebilecek hile, aldatma, borç, ölçü ve tartı kontrolünü yapmaktır.²⁰⁶

Muhtesibte aranan özellikler şöyledir: Müslüman, sorumlu, adil, erkek, hür, dinde fakih, tavizsiz, halkın işlerini ve tabakalarını bilen bir Endülüslü kimse olması beklenmekteydi. Muhtesib, yüksek derecede bir devlet memuru olduğundan hem vazifesini rüşvet ve tarafgirlikten uzak hakkıyla yapabilmesi hem de bir geçim kaygısı yaşamaması adına beytûmaldan bir ücret alıyor olması kabul edilen bir husustur.²⁰⁷ 2. Abdurrahman dönemine ait bir kaydın bildirdiğine göre sâhibu's-sûk için 30 dinar maaş belirlenmiştir. Aksi halde gelir kaygısı yaşayan muhtesib, satıcılardan yapılan işlemlere karşılık ücret alma eğilimi gösterebilirdi.²⁰⁸ Yetki alanının geniş kapsamlı olması muhtesibin çok sayıda yardımcısının olmasına yol açmıştır. Yardımcı kavramıyla anlatılmak istenilen, daha çok hizmete ilişkin görevlerin yürütülmesinde muhtesibin emrine verilmiş alt düzeydeki memurlardır. Muhtesibin emri altında özel ve nitelikli yardımcıları da bulunmaktaydı. Muhtesib 'emin' ve 'arif' unvanı verdiği bu kişileri, denetimindeki loncaların her birinden seçmekteydi. Bu kimselerin dindarlık, dürüstlük, bilgi ve tecrübesiyle buldukları loncaı temsil etmeleri beklenmekteydi. Muhtesibin yardımcıları da, kâdının yardımcıları gibi beytûmaldan maaş almaktaydılar. Aldıkları maaşın miktarıyla ilgili bilgi bulunmamakta ancak geçimlerini sağlayabilmeye yetecek bir ücret olduğu işaret edilmektedir.

Endülüs hisbe teşkilatı, 2. Abdurrahman döneminde önemli değişikliklere uğramıştır. O zamana kadar bir görevli tarafından yürütülen şurta ve sûk görevi, birbirinden ayrılarak mustakil hale gelmiş ve her birine maaş bağlanmıştır. 2. Abdurrahman'ı bu ayrımı, kurumlar arası sınırların netleştirilmesi bakımından önemli olmasına rağmen daima kabul görmemiştir. Özellikle Emîr Muhammed döneminde yaşanan kıtlık dolayısıyla, şurta ve sûk görevlerinin

²⁰⁵ Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, s. 53.

²⁰⁶ Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, s. 54.

²⁰⁷ Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, s. 65-66.

²⁰⁸ Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, s. 72.

birleştirilmesilmesi uygulamasına sıklıkla başvurulmuştur.²⁰⁹ Kadıların yetersiz kaldığı veya danışmak istediği durumlarda başvurduğu ilim ehli ve itibar sahibi kimselerden oluşan gruba *ehlü's-şûrâ* (meclisü's-şûrâ) denilmiştir. Endülüs Emevi Devleti'nde Doğu'dakinden farklı olarak hukuk sistemi Mâlikî mezhebine göre oluşturulmuştur. Valiler Dönemi'nden 2. Abdurrahman Dönemi'ne kadar ki süreçte Müslümanlar Ezvâî mezhebinin kurallarına uygun şekilde devlet-toplum ilişkilerini kurmuşlardır. Ancak Endülüs topraklarında Mâlikî öğretisinin yayılmaya başlamasıyla birlikte bu durum değişikliğe uğramıştır. 1. Hişam'ın yönetimiyle birlikte Endülüs'ün tüm dinî ve hukukî meseleleri resmî olarak Mâlikî mezhebi temel alınmıştır.²¹⁰ Endülüs coğrafyasında ehlü's-şûrâ gibi bir danışma meclisinin bulunması, Müslümanların adalet sisteminde istişareye verdikleri önemi gösterdiği gibi farklı görüşler etrafında münakaşa edilerek en doğru sonuca ulaşılmasını sağlayan bir teşkilat olma özelliği taşımaktadır.²¹¹

6.5. El-Fitnetül Kübra Dönemi

Endülüs Emevi Devleti'nin yenilikçi emîri 2. Abdurrahman'nın 852 senesinde vefatının akabinde Endülüs'e sırasıyla Muhammed (852-886), Munzir (886-888) ve Abdullah (881-912)'nin emirlik edeceği yaklaşık altmış yıl süren yeni bir dönem başladı.²¹² Bu yeni dönem Endülüslüler için karanlık yılların başlangıcıydı. Tarihçiler bu yılları tarif edebilmek için 'el-Fitnetü'l-Kübra'(Büyük Fitne) ismini kullanmışlardır. 9. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte başlayan fitne dönemi, Endülüs topraklarında farklı etnik grupların çatıştığı, sınır bölgelerinde Hıristiyanların saldırılarının arttığı, ülkenin parçalanmanın eşiğine geldiği bir dönemdir. Kullanılan fitne kelimesi Arapça bir terim olup Endülüs'te yaşanan huzursuzluğu ve karışıklığı nitelendirmektedir. Endülüs toplumunu oluşturan farklı etnik ve dini gruplar (Araplar, Berberîler ve Müvelledler) bazen birbirleriyle savaşmışlar, bazen de diğer isyancılarla ittifak oluşturarak Emevi idaresini zor durumda bırakacak faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bölünmüşlüğün ve kabile gruplarının egemen olduğu Endülüs'te siyasi birlik tamamen bozulmuştu. Emîr Abdullah'ın başa geçmesiyle birlikte durum giderek daha da kötüleşti. Endülüs'ün her tarafını sarmış olan fitne tohumu, cemaat şuurunu yerle bir

²⁰⁹ Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, s. 55.56.

²¹⁰ Makkarî, *The History*, I, s. 141-142.

²¹¹ Manuela Marin, "İslâm'da Şûrâ ve Endülüs Uygulaması", (çev. Mustafa Can), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, Sakarya 2009, s. 145-169.

²¹² Özdemir, *Siyasi Tarih*, s. 102.

etmişti. Toplumda açıkça gözlemlenebilecek saldırı ortamı öyle bir duruma gelmişti ki günlük hayatta yapılan işler durma noktasına gelmişti. Bu durum Endülüs Emevi Devleti'nin başına gelmiş ilk hadise değildi ancak fitne döneminin olayları mukayese edilemeyecek boyutlara ulaştı. Valilik Dönemi'nde gerçekleşen olaylar yalnızca Araplar ile Berberîler arasındayken, Fitne Dönemi olayları Arap, Berberî, Müvelled ve Musta'rib gibi Endülüs toplumunun hemen her kesimini kapsıyordu.²¹³

Bölgelerin hâkim güçleri Müvelled liderler, ülkenin çeşitli bölgelerinde isyan etmeye başlamışlardı. Bunlardan Benî Kasî ailesi Yukarı Sınır Bölgesi'nde, Benu Mervan ailesi Aşağı Sınır Bölgesi'nde ve İbn Hafsun ailesi Endülüs'ün güneyinde hareketlenmeye başladılar.²¹⁴ Müvelledler ve Musta'ribler ise Tuleytula şehrinde Hıristiyan krallıkların desteğini alarak merkezi idareden bağlarını koparttılar. Araplar'dan Beni Haccac ailesi İşbiliye'de, Beni Tucibi ailesi Sarakusta'da ve Berberîler Ceyyan, İlbire ve Maride'de isyan ederek idareye başkaldırdılar. Emevi Devleti'nin bölgelere gönderdikleri valileri kabul etmedikleri gibi yıllık ödemeleri gereken vergilerini de ödemeyi reddettiler. Endülüs topraklarında tansiyon giderek yükselirken, İşbiliye ve İlbire bölgelerinde Araplar ile Müvelledler arasında çetin mücadeleler yaşanmıştır. Bu çetin mücadeleler ülkenin kana bulanmasına ve toparlanması güç bir hale gelmesine neden olmuştur.²¹⁵

Endülüs Emevi Devleti'nin siyasi tarihi incelendiğinde, İber yarımadasının fethedilmesinden başlayarak bölgeye Müslümanların yerleşmesi ve yerli halk ile etkileşimleri 796 senesine kadar güzel gitmekteydi. 9. Yüzyılın başlarında bu durum 2. Abdurrahman'ın Endülüs'e yaşattığı düğün günleri sebebiyle sosyo-kültürel yapıdaki kaynaşma üst seviyelere ulaşmıştır. 2. Abdurrahman döneminde Endülüs'te yaşanan değişim ve gelişim süreci oğlu 1. Muhammed'in döneminde yerini iç karışıklıklara ve ayaklanmalara bıraktı. Tarihte 1. Muhammed (852) ile 3. Abdurrahman (912) dönemleri arasında geçen yaklaşık 60 senelik zaman dilimi fitne dönemi diye adlandırılmıştır. İlk önce Tuleytula şehrinde başlayan karışıklıklar ve ayaklanmalar, kısa sürede tüm bölgeye yayılarak devletin siyasi otoritesini zayıflatmıştır. Endülüs Emevi Devleti'nin ekonomik ve askeri gücü zayıflarken, toplumun farklı unsurları arasında tabakalaşmalar artmış, bu iç

²¹³ Nurşen Altundağ-Osman Aydın, "Endülüs Emevi Devleti'nde Birinci Büyük Fitne Döneminin (el-Fitnetü'l-Kübra) Başlıca Sebepleri", *Usul Araştırmaları Dergisi*, 34, 2020, s. 286-311.

²¹⁴ Özdemir, *Siyasî Tarih*, 103-104.

²¹⁵ Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-*, s. 77-78.

karışıklıkları fırsat bilen dış güçler saldırısı devleti parçalanmanın eşiğine getirmiştir.²¹⁶

Hıristiyan ve Yahudilik'ten sonra Endülüs topraklarına üçüncü din olarak İslâm'ın gelmesi, Endülüs toplumunda farklılaşmaya yol açmıştır. İber yarımadasında Vizigotlar, Hispano-Romanlar, Yahudiler ve yerli İspanyol halkı mevcutken İslâmî fetihle birlikte, Araplar, Berberîler ve diğer ırklardan Müslüman olan Mevâlî eklendiğinde yeni bir toplum yapısı oluşmuştur. Zaman ilerledikçe bu unsurlara yenileri eklenmiştir. Yerli İspanyol halkından İslâm'ı kabul edenlere Müvelledûn²¹⁷, din değiştirmeden Arap dili ve kültürünü benimseyen yerli halka Müsta'rib denilmeye başlanmıştır. Hızlı İslâmlaşma hareketi öyle bir noktaya gelmiştir ki, Endülüs'te 9. Yüzyıldan itibaren nüfusun çoğunluğunu Müvelledûnlar oluşmaya başlamıştır.²¹⁸ Toplumsal problemlerin temelini Müvelledûnların sosyal statülerine ve özellikle Emevi idaresine duydukları memnuniyetsizlik yaratmıştır.²¹⁹ Çünkü soylarıyla daima gurur duyan Araplar, Müslüman olsalar dahi Arap olmadıkları için Müvelledûnlara ikinci sınıf insan muamelesi yapmaktaydı. Arapların Arap ırkından olmayanları dışlayıcı ve aşağılayıcı tavırları, kendilerine öncelik tanımaları ve Arap aristokrasisi oluşturmaları toplumun diğer fertleri tarafından hoş karşılanmamıştır. Arap ırkından olmayanları yönetime almamaları çoğalan etnik unsurlar arasında anlaşmazlıklara yol açmıştır.²²⁰

Fitne döneminde gerçekleşen isyanların temelinde yatan faktörlerin başında, Arapların diğer etnik gruplara ikinci sınıf insan muamelesi yapması yatmaktadır. Bu durum insanlar arasında Araplara ve özellikle idareye karşı bir tepki oluşmasına sebep olmuştur.²²¹ Vizigotlar döneminde Tuleytula ve Sarakusta şehirlerinde yaşayan soylu kesim, eski mevki ve makamları kaybederek ikinci sınıf vatandaş konumuna gelmiş olmaları kabullenilmesi zor bir durumdu. Eski yöneticileri ve üst mevki sahiplerinin Araplara karşı hoşnutsuz tavırları neticesinde isyan hareketleri bölgelerde hızla yayılmıştır.²²² Fitne döneminin ilk tohumu Arapların sergilemiş olduğu küçümseyici tutum ve asabiyet faktörü iken bir diğer sebep ise,

²¹⁶ Kenndy, *Endülüs Müslüman İspanya*, s. 96-98.

²¹⁷ Rahmi Er, "Müvelledûn", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 227.

²¹⁸ Dozy, *Spanish Islam*, s. 240.

²¹⁹ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 106-107.

²²⁰ Clot, *Müslüman İspanya*, s. 80-81.

²²¹ Mehmet Özdemir, "Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri", (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Ankara 1989.

²²² İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 153-154.

dönemin kötü giden ekonomik şartlarıdır.²²³ Endülüs'te iç karışıklıkların yoğun olması doğal olarak ekonomik hayatı da etkilemiştir. Ekonomisi tarıma dayalı olan Endülüs'te, devletin en önemli gelir kalemi vergilerdir. Yaşanılan iç isyanlarda gerek isyanları bastırmak isteyen devlet güçleri gerekse isyancılar tarafından tarım ürünleri ve topraklar tahrip edilmiştir.²²⁴

Devlet güçleri bunu isyancıları caydırmak ve yıpratmak amacıyla gerçekleştirmiştir. Devletin kendi eliyle uyguladığı bu taktikler zaman zaman işe yararken, bir yandan da ciddi bir maddi zarara sürüklemiştir. 852 ila 912 yılları arasındaki süreçte gerçekleşen deprem, kuraklık gibi doğal afetler ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. İç savaşlar ve doğal afetlerden etkilenerek ekonomik sıkıntılar yaşayan halk, devlete ödemekle yükümlü olduğu vergileri ödemekte güçlük çekmiştir. Bazı Endülüs yöneticileri bu ekonomik sıkıntıları göz ardı ederek vergi tahsili hususunda ısrarcı olunca iç isyanlar kaçınılmaz olmuştur.²²⁵ İlk isyana kalkışan Müvelled lider İbn Hafsûn²²⁶, un Reygo bölgesindeki isyanının çıkış noktası da bölgede vergi toplamakla görevli sorumlunun halka karşı sert uygulamalarından kaynaklanmaktadır. Bu isyan hareketinin büyüdüğünü gören hükümdar Emîr Münzir, halkın ödemekte zorlandığı vergileri düşürme kararı almış ancak geç alınan bu tedbir işe yaramamıştır.²²⁷

Emîr Muhammed döneminden itibaren idareye yaşça küçük ve ehliyeti olmayan kişilerin geçmeye başlaması fitne döneminin siyasi alandaki sebeplerindendir. Önceden göreve gelen valilerin için tecrübeli ve olgun yaşta olma âdeti vardı. Ancak Emîr Muhammed döneminde genç yaşta liyakatsiz kişilerin göreve gelmesi ile birlikte valiler rüşvete yönelmeye başlamıştır. Görevlendirilen liyakatsiz kişilere en çarpıcı örnek zalimliği ile bilinen Hamdûn b. Besîl'dir. 874 senesindeki kuraklık sebebiyle toprağını ekemeyen halk mahsul toplayamamış ve öşür vergisini ödeyememişti. Bu duruma karşı çıkan Emîr Muhammed, bölgelere vergileri toplaması amacıyla Hamdûn'u göndermiştir. Hamdûn, vergileri toplamak için kırbaçlamadan öldürmeye varıncaya kadar birçok haksız uygulamalar yapmıştır. Emîr Muhammed'in emirleri ile gerçekleşen bu uygulamalar halkın tepkisini çekerek nefret duygusu uyandırmıştır.²²⁸ Görevlilerini seçerken yanlış kararlar alan hükümdar Emîr

²²³ Dozy, *Spanish Islâm*, s. 320.

²²⁴ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 107-110.

²²⁵ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 105-106.

²²⁶ E. Levi-Provençal, "Ömer b. Hafsûn", *İslâm Ansiklopedisi*, IX, İstanbul 1940-88, s. 467-468.

²²⁷ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 154.

²²⁸ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 106.

Muhammed, halka karşı gösterdiği sert davranışları sebebiyle öfkeyi üzerine çekmiştir. Kıtık yaşanan bir senede hasat edemeyen çiftçilerden vergi almakta ki ısrarı ve vergilerin muaf tutulması yönündeki önerileri dinlemeyerek vergi toplattırılmasını emretmesi isyancıların hareketlerinin büyümesine sebep olmuştur.²²⁹

Gıda sıkıntısı yaşayan Endülüs halkı için bu süreçte devlete vergi ödemek ağır gelmiş ancak bunu idareciler kabul etmek istememişlerdir.²³⁰ İbnü'l-Hâtib'in ve bazı tarihçilerin değerlendirmesine göre, Endülüs'te bu kadar çok isyanın gerçekleşmesinin sebeplerinden birisi coğrafi faktörlerdir. Endülüs coğrafyası, düz olmayan bir bölgede olup yüksek sıradağ bulunan bir yerdir. Bu dağlık yapı isyan hareketlerine zemin hazırlamış, halkın dayanıklı ve sert yapıya bürünmesine neden olmuştur. Kuzeydeki bölgelerde Hıristiyanlar ile yapılan uzun savaşlar, bölgedeki insanlara savaşçı ruhu kazandırmıştır. Ayrıca kaleler ve hisarlar ile yüksek dağlar, nehirler gibi doğal unsurlar tabii engelleri oluşturuyorken, isyancıların bölgelerdeki direnme mekanizmalarını arttırıyordu. Bu sayede isyanlarda bölgedeki halklar uzun süre direnç gösterirken, isyanın başarısız olduğu durumlarda yüksek dağlık korunaklı yerlere kaçarak canlarını kurtarıyorlardı. Endülüs'te büyük isyanların çıktığı Tuleytula, Sarakustave Bubeşter bölgeleri incelendiğinde ortak coğrafi özellikler göze çarpmaktadır. Üç şehir de yüksek ve dağlık bölgede yer aldığı için isyan hareketlerine müsait bir alandır. Örneğin, üç tarafından Tajo Nehri ile çevrili olan Tuleytula şehri, doğal setle çevrilmiş olduğu için coğrafi konumu sayesinde isyan çıkması kolay fakat isyan bastırılması zor korunaklı bir şehirdir. Her tarafı sarp ve korunaklı kalelerle çevrili yüksek bir tepede yer alan bir başka yer Bobastro Kalesi'dir. Zapt edilmesi zor bir konumda yer alması sebebiyle devletin bu bölgeye erişimi imkânsızdı. Coğrafi konum avantajını kullanan bu bölgelerde isyan çıkarmak için müsait ancak devletin isyanları bastırma konusunda yetersiz olduğu bölgelerdir. Askeri kuvvetlerin aşamadığı kaleleri, surlar önünde bekleyerek isyancıları yıpratma politikası izlenmiştir. Bu politika da devletin askeri gücünü meşgul edilmesi oluyordu ki bu da farklı bölgelerde çıkan isyanların bastırılmasını güçleştirmekteydi.²³¹

²²⁹ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 106.

²³⁰ Kenndy, *Endülüs Müslüman İspanya*, s. 79-83.

²³¹ Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, Ensar Yayınları, İstanbul 2010, s. 163-164.

7. 3. ABDURRAHMAN DÖNEMİ (912-961)

Bu bölümde; 3. Abdurrahman dönemi ele alınmış, bu kapsamda yetişme ve tahta çıkma süreci, hayatı ve ailesi, 3. Abdurrahman öncesi Endülüs'ün genel durumunun incelenmesi, halifeliğin Endülüs'te ilan edilmesi, halifeliğin iç ve dış politikadaki yankıları, 3. Abdurrahman'ın iç ve dış istikrarı sağlama çabası ve politikaları ve 3. Abdurrahman dönemi Endülüs uygarlığından bahsedilmiştir.

7.1. 3. Abdurrahman'ın Yetişme Süreci ve Tahta Çıkışı

7 Ocak 891 yılında Emîr Abdullah'ın oğlu Muhammed'den Abdurrahman adını vereceği bir torunu dünyaya geldi.²³² Fakat Abdurrahman babası Muhammed'i hiç görmemiş ve tanımamıştır. Çünkü Emîr Abdullah'ın başka bir eşinden olma Mutarrif, üvey kardeşi Muhammed'i Abdurrahman henüz yirmi günlükken öldürmüştür. Muhammed'in ölümü hususunda tarihçiler farklı görüşlere sahiptir. Bazı tarihçilere göre Emîr Abdullah oğlu Muhammed'in kendisine karşı bir komplo hazırlığında olduğundan şüphelenerek hapse attırılmış, hapisteyken Mutarrif tarafından dövülmek suretiyle öldürülmüştür. Mutarrif'in işlediği suç ilk zamanlar cezasız kalsa da 895 yılında Emîr Abdullah tarafından katli emredilmiştir.²³³

Emîr Abdullah iki oğlunu da tahtını tehdit etmesi varyasımıyla öldürmüş olması yaşadığı can korkusunun en açık göstergesidir. Öyle ki bu durumu önleyebilecek adımlar atmıştır. Bu adımlardan en önemlisi saray ile Büyük Kurtuba Camii arasını bağlayan bir geçit yaptırmasıdır. Emîr'in amacı Cuma namazı ve diğer namazlara gitmesini kolaylaştırmasının yanı sıra insanları geçitten gözlemleyebilmektir. Böylelikle hem Kurtubalıların hayatlarına dair bilgi sahibi olacak hem de geçitten giderken gözükmeyeceği için suikast ihtimalini azaltacaktır.²³⁴ Emîr Abdullah, yönetimini tehdit ettiğini düşündüğü komplo hazırlıklarının kimisi kuruntu veya söylentiden ortaya çıkmış olsa da, İbnü'l-Kıf gibi canlı örnekleri de mevcuttu. Hem Endülüs'ü hem de Emevi hanedanlığını elinde tutmak için büyük çaba

²³² Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 308.

²³³ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 50-53.

²³⁴ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 51.

sergileyen Emîr Abdullah, ardında bizzat yetiştirdiği torunu Abdurrahman'ı bıraktı.²³⁵

Ebü'l Mutarrif Abdurrahmân b. Muhammed el-Mervânî el-Ümevî, 7 Ocak 891 (22 Ramazan 277) yılında dünyaya geldi.²³⁶ Babası Muhammed, annesi Rumiyye ancak aslen kuzeyden gelen Hristiyan bir cariye olan Müzne (Muzna)'dır. Bazı kaynaklara göre Abdurrahman'ın baba tarafından büyükannesi, Emîr Abdullah'ın eşlerinden olan Fortún Garcés'in kızı Oneca ya da Iñiga'dır.²³⁷ Bu sebeple Navarra Kraliçesi Toda, Emevi halifesiyle akrabalık ilişkileri vasıtasıyla ilişki kuracaktır. 3. Abdurrahman'ın çocukluğuna ve gençlik yıllarına ilişkin bilgiler yok denecek kadar azdır. Abdurrahman ile ilgili bilinen en net bilgiler fiziksel özellikleriyle ilgilidir. Dış görünüşü tarif edilecek olursa: beyaz tenli, koyu mavi gözlü ve güzel hatlara sahip bir çehreye sahiptir. Ayrıca boylu poslu ancak bacakları kısa, biraz da kilolu bir vücut yapısına sahiptir.²³⁸ Ata bindiğinde boyu epey uzun gözüksede ayakta durduğunda hafif tıknaz bir yapısı vardı. Sakallarını siyaha boyamayı sevmekteydi. Emîr Abdullah, yirmi günlükken yetim bıraktığı torunu Abdurrahman'ı veliahtı olarak yerleştirmiştir. Onu veliaht bırakmasında oğlu Muhammed'i öldürtmüş olmasının verdiği vicdan azabı yahut Abdurrahman'ı kendisinin yetiştirmiş olmasının verdiği donanımı etkili olmuştur. Abdullah torununu devleti yönetebilecek niteliklere sahip bir emîr gibi yetiştirmiştir. Yirmi bir yaşında Endülüs emîri olan Abdurrahman, kendisinden daha yaşlı ve büyük akrabalarının olmasına karşı hiçbir itiraz ile karşılaşmadan iktidara geçmişti. Abdurrahman'ın babası Muhammed, Emîr Abdullah'ın bilinen ilk oğluydu ve muhtemel varisiydi. Ancak Emîr Abdullah oğlunun yaşamına son verdiğinde varis koltuğuna torunu Abdurrahman'ı düşünerek yetiştirmişti. Onu devlet işlerini görüşürken yanında bulundurmuş, bilgi ve tecrübelerini paylaşmıştır.²³⁹

Emîr Abdullah, sarayında oğullarını tutmuyorken Abdurrahman'ı yanında tutması halef tercihinin açıkça göstergesidir. Onu tahtına oturmuş, ordu mensuplarının bayram tebriklerini kabul etmesini istemiştir. Ayrıca aktarılan bilgilere göre, ölüm döşeyindeyken yüzüğünü Abdurrahman'a vererek veliaht olarak seçtiğini ima etmiştir.²⁴⁰ Oğullarının iktidarı için tehdit olarak gördüğünden güvenmeyen Abdullah, genç yaştaki torununu hem

²³⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman III", *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 152-155.

²³⁶ Abdülmecid en-Na'na'i, *Tarihu'd-devleti'l-Emeviyye fi'l-Endeliüs*, Beyrut 1986, s. 315.

²³⁷ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 54.

²³⁸ Levi E. Provençal, *Historia de la Espana musulmana*, IV, Madrid 1987, s. 51.

²³⁹ Muhammed A. İnan, *Devletü'l-Emeviyye fi'l-Endeliüs*, Kahire 1988, s. 373.

²⁴⁰ İbn İzârî, *el-Beyanü'l-Muğrib*, I, s. 157.

kontrol altında tutuyor hem de istediği şekilde eğitiyordu. 3. Abdurrahman da dedesinin ön gördüğü gibi güçlü ve kararlı bir karaktere sahipti.²⁴¹

Emîr Abdullah 9 Ekim 912’de vefat ettiğinde Kurtuba sarayında iktidar krizi çıkmamış, 3. Abdurrahman sorunsuz bir şekilde halef olmuştur. Bunda Abdurrahman’ın yerinin Emîr Abdullah tarafından önceden belirlenmiş olmasının yanı sıra Kurtuba’nın mevcut durumunu üstlenmek isteyecek bir Emevi hanedanı üyesi olmaması da etkindir. Açıkçası kargaşanın zirve noktasını yaşadığı fitne döneminde başa geçip Kurtuba şehrini kurtarabilecek, Emevî ailesini tek çatı altında toplayarak Endülüs üzerindeki hâkimiyeti yeniden tesis edecek güçlü bir lidere ihtiyaç vardı.²⁴² Abdurrahman kendisinde bu gücü ve azmi görmüştü. 16 Ekim 912 yılında Kurtuba Sarayının el-Kâmil salonundaki kutlu mihrapta Abdurrahman yeni emir olarak yerini aldı.²⁴³ Vasisi Bedir bin Ahmed ile şehrin valisi Musa bin Muhammed bin Said bin Musa Hudeyr, baba tarafından amcaları, Emevi akrabaları, Kureyş Arapları ve Emevi vasilerinin yer aldığı bir tören düzenlenmiş ve 3. Abdurrahman 8. Endülüs emîri ilan edilmiştir. Bu törende Kurtuba’nın önde gelen aileleri ve fakihleri de bulunmaktaydı. Ardından dedesinin cenaze namazını kıldıran Abdurrahman, merhumu Kurtuba Sarayına defnedilmiştir. Halkın emire bağlılığı için düzenlenen yemin töreni ise Büyük Kurtuba Camiinde yapıldı ve emîri temsilen şehir valisi, fakih ve yüksek rütbeli devlet görevlileri törende bulunup bağlılığı kabul ettiler. 3. Abdurrahman’ın emirliğinin ilanının ardından çevre illerin valiliklerine mektup yazılarak biat yemini etmeleri istenmiştir. Bir vakayinamede iddia edildiği üzere ilk cevap Martos valisi Said bin Sâlim’den gelmiştir. İlk cevabın Arapça ismi mutluluk, sağlık ve refahı çağrıştıran Ceyyan bölgesinden gelmesi emîr tarafından hayra yorulmuştur.²⁴⁴

Saltanat mühründe ataları 1. ve 2. Abdurrahman’da olduğu gibi “ Abdurrahman Allah’ın hükmünden razıdır” yazılıdır. Emevî ailesinde veliahtlığı belirleyen şey ekberiyet değildi. Zaten Emîr Abdullah’ın yaşayan çocukları ki iki oğlu Âsi ve Eban çok etkili ve askeri olarak başarılı kimselerdi, aynı zamanda kardeşleri mevcuttu. Bunlara rağmen Emîr Abdullah’ın halefi olarak torunu Abdurrahman’ı tercih etmesi açıklanması zor bir husustur.²⁴⁵ Emevî

²⁴¹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 161.

²⁴² Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l(fî tarihi ulemai)-Endülüs*, (nşr. Muhammed Beşşar Avvad), Tunus 2008, s. 12.

²⁴³ Hakkı Dursun Yıldız, “Abdurrahman III”, *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 152-155.

²⁴⁴ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 58.

²⁴⁵ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 54.

ailesinin üyelerinden tahtta hak sahibi kimseler Emîr Abdullah'ın bu tercihiine karşı çıkmamış ve Abdurrahman'ın emir ilan edildiği törene katılarak bağlılık yeminlerini etmişlerdir. Bazı rivayetlere göre, Emîr Abdullah'ın kardeşlerinin Abdurrahman'ın emir olarak seçilmesinden dolayı Allah'a şükrettiği ifade edilmektedir.²⁴⁶

7.2. 3. Abdurrahman'ın Hayatı ve Ailesi

3. Abdurrahman²⁴⁷, Necde bin Hüseyin'in kız kardeşi ile evlenmişti. Necde'nin Halife'nin hizmetine girmeden önce hangi işle meşgul olduğu bilinmemekle birlikte kız kardeşi nehir kenarında çamaşırcı olarak çalışırken 3. Abdurrahman ile tanışmıştı. Necde'nin kız kardeşinin gerçek adı kaynaklarda yer almamaktadır ancak hakkında bilinen tek bilgi Ümmü Kureyş (Kureyşlilerin annesi) olarak bilindiğidir.²⁴⁸ Necde'nin, 3. Abdurrahman'ın yönetiminde başarılı bir yükseliş izlemesinin kurulan akrabalık bağı ile ilişkilendiren tarihçiler vardır. Necde önce 931'de Tâkürünne Valîsi daha sonra Osuna Valisi, 933 yılında seyis başı olarak birçok askeri sefere katılmıştır. 934'teki Osma Seferinde kendisine binek hayvanlarının erzağını tedarik etme görevi verilmiş, başarılı bir şekilde üstesinden gelince Halife tarafından güven tazelemiştir. Sonrasında ordu komutanlığı görevine getirilmiş ve ilk seferini 937'de Sarakusta'ya, şehrin düşüşünden sonra Benblûne seferine çıkmıştır.²⁴⁹

939 senesinde gerçekleşen Simancas bozgunundan sonra görevinden azledilmiş ancak 942 yılında yeniden yüksek subaylık görevine atanmıştır. 3. Abdurrahman'ın kayıtlarda daha çok bahsi geçen bir hanımı daha vardı. Bu kadın dedesinin kardeşi Emîr Münzir'in kızı olan Fatıma el-Kureyşî'ydi. Fatıma el-Kureyşî, Emîr Abdullah tarafından sarayda eğitim verilmiş ve muhtemelen sarayda Abdurrahman ile beraber büyümüşü. Fatıma el-Kureyşî soylu bir aileden geldiği için ona 'Büyük Hanım' unvanı verilmiştir. Onun soyluluğu sadece babadan değil, anne tarafından da Kureyşli olmasından gelmektedir. 3. Abdurrahman ile Fatıma el-Kureyşî arasında yapılan evlilik muhtemelen Abdurrahman'ın Emîr Münzir'in soyundan gelenler ile ters düşmemesi amacıyla yapılmıştır. Bu tarz siyasi amaçlı aile içi evlilikler Emevilerde sıklıkla görülen bir durumdu. Emeviler kendi soylarının dışındaki ailelerden kız almışlar ancak kendi soylarındaki kızları dışarıya vermemişlerdir. Bu evliliği önemli kılan

²⁴⁶ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 59-60.

²⁴⁷ E.Levi-Provençal, "Abd al-Rahman III", *The Encyclopaedia of Islam*, I, Leiden 1954-2002, s. 83-84.

²⁴⁸ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 99.

²⁴⁹ Yıldız, "Abdurrahman III", s. 152-153.

bir başka sebep ise, Fatıma isminin Hz. Muhammed'in kızının, Ali'nin eşinin de adı olmasıydı. Ayrıca Fatıma özgür bir kadın olduğundan dünyaya getireceği çocuklar doğuştan soylu bir statüye sahip olacaktı. Örneğin Fatıma'nın oğullarından biri olan el-Münzir, İbn Kureyşiyeye yani 'Kureyşli kadının oğlu' olarak anılmıştır. Emeviler ile Fatımiler arasında soy mevzusu rekabet oluşturan bir sahaydı. İkinci Fatımi halifesi olan el-Kâim, Mehdi'nin baba tarafından kuzeniyle evliliğinden dünyaya gelmişti bu sebeple iki taraftan da Kureyşliydi.²⁵⁰ Fatıma el-Kureyşî'nin oğlu olan el-Münzir'e soylu bir aileden gelmesine karşın hilafet miras kalmamıştır. Bunun sebepleri arasında 3. Abdurrahman'ın diğer bir eşi Mercan tarafından kurulan tuzak sayesinde Fatıma'nın Halife'nin gözünden düşürülmesi gösterilebilir. Mercan /Mihricân çok güzel, bakımlı ve çok zeki bir Hıristiyan cariyeydi.²⁵¹

İslâm fıkıhına göre Müslüman bir erkek dört kadınla evlenebilirdi, bununla birlikte istediği kadar cariye sahibi olabiliyordu. 3. Abdurrahman bir gece Fatıma ile geçirmeye karar verdiğinde Mercan, Fatıma'ya para teklif ederek o geceyi kendisine satmasını istedi. Fatıma'da bu isteği kabul etti ve aralarında bu alışverişi kaydeden bir belge imzaladılar. Mercan elindeki belgeyi 3. Abdurrahman'a göstererek geceyi onunla geçirmesi gerektiğini söyledi. Halife o geceyi Mercan'ın yanında geçirmiş, fakat bir daha Fatıma'nın yanına hiç gitmemiştir. Bu olay sonucunda Mercan, Emîr'in yeni gözdesi olmuş ve yüklü miktarda mal ile ödüllendirilmiştir. Mercan, bu paranın bir kısmını Endülüs'te yapılacak hayır işleri için kullanmıştır. 3. Abdurrahman'ın Mercan'dan iki kızı ve üç oğlu olmuştur. Oğullarından birisi kendisinden sonra hilafeti devralacak olan 2. Hakem'di.²⁵² Mercan, doğum yaptıktan sonra kölelikten azat edilerek *ümmü veled* diye anılmıştır.²⁵³

3. Abdurrahman'ın ömrünün son yıllarındaki gözdesi, Müştak isminde bir cariyeydi. Müştak, Halifenin en küçük ve en gözde oğlu olan Muğire'nin annesiydi. Muğire'nin komploya kurban giderek öldürülmesinin sebebi, 3. Abdurrahman'ın torunu olan 2. Hişam'ın tahta geçmesine karşı bir tehdit oluşturmasıydı.²⁵⁴ 3. Abdurrahman'ın çocuklarının on altısı kız, on sekiz veya on dokuz tanesi erkekti. Oğullarından on bir veya on iki tanesi kendisinden uzun yaşamıştır. Erkek çocuklar, yetenekleri doğrultusunda eğitim aldılar.

²⁵⁰ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 100.

²⁵¹ Şaban Öz, *İslâm Tarihi*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2017, s. 239.

²⁵² Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 363.

²⁵³ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 101.

²⁵⁴ Godfrey Goodwin, *Islamic Spain*, London 1991, s. 112-115.

Büyük dedesi Emîr Abdullah'ın izinden giden 3. Abdurrahman, erkek varislerinin sarayda yaşamalarına izin vermedi. Oğulları erginliğe ulaştıklarında onlara saray ve toprak verdi. Bu toprakların gelirleri ve aylık harcamalarından toplam yıllık bütçe çıkartılıyor, bu bütçe sarayda bulunan murakıplar tarafından dikkatlice inceleniyordu. Böylelikle şehzadeler rahat bir hayat sürerken, anneleri de oğullarına düşündükleri müstakbel eşleri sarayda yetiştirdikleri kadınlar arasından seçiyorlardı. Hakem haricinde Halifenin bütün oğulları saraydan bağımsız yaşıyordu. Halifenin yetişkin oğullarını sarayından uzak tutmasındaki mantık, aile içerisinde oluşturulabilecek bir komploya manî olmaktı.²⁵⁵

3. Abdurrahman'ın bu uygulamayı tahtın varisi olmayan şehzadelerini sarayda esir olarak yaşatan Fatımilerle tamamen tersti. 943 yılında itibaren tahtın varisi olan Hakem 915 yılında doğdu.²⁵⁶ 3. Abdurrahman 921 yılında ilk seferine çıktığında altı yaşındaki Hakem Kurtuba'da Halifenin vekili olarak bırakılmıştı. 3. Abdurrahman, hilafeti Hakem'e bırakma niyetini o yıllardan itibaren açıkça göstermişti. Henüz on iki yaşında olan Hakem'i bazı askeri birliklerin başına kumandan yapıyor, onu adım adım devlet işlerine hazırlıyordu. Hakem'in askeri ve siyasi eğitim süreci boyunca özel hayatı çok katı bir şekilde korunup denetleniyordu. Neredeyse hayatının son dönemlerine kadar evlenmesine izin verilmedi ve bu sebeple hakkında bazı dedikodular yayıldı. 961 yılında Endülüs Emevi tahtına oturduğunda 46 yaşındaydı ve henüz bir erkek evladı, varisi yoktu.²⁵⁷ 2. Hakem'in varisi olan üçüncü Endülüs halifesi olacak olan 2. Hişam, 965 yılında dünyaya gelmiştir. 3. Abdurrahman'ın, 2. Hakem'in hayatını neden bu kadar sıkı kontrol ettiğinin sebepleri bilinmemektedir.²⁵⁸

Büyük dedesi Emîr Abdullah gibi, 3. Abdurrahman da kendisine komplo kurduğu şüphesiyle oğlu Abdullah'ın öldürülmesi emrini verdi. Abdullah'ı dindar ve faziletli bir kimse olarak tarif eden 11. yüzyıl tarihçisi İbn Hazm, Halifenin onu öldürmesinin ne kadar yanlış olduğunu aktarır. Abdullah, kardeşi Hakem gibi her şeyden önce ilim tahsil etmek istemiş, ancak Mâlikî mezhebi yerine Şafii mezhebini tercih etmiştir. Abdullah'ın komplo hazırlığında olup olmadığı net bilinmese de, aile içi kumpas ve komplolar Emevîler için ciddi bir tehditti. 3. Abdurrahman'ın iktidarının ilk yıllarında amcası el-Asi ve kuzeni

²⁵⁵ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 309.

²⁵⁶ Mehmet Özdemir, "Hakem II", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 174-175.

²⁵⁷ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 199.

²⁵⁸ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 102-103.

Muhammed b. Cabbar Emîr'e komplo kurmuşlar, ikisi de 921 yılında yakalanarak öldürülmüştür. Emevi ailesinin genişlediği düşünüldüğünde onların Halife 3. Abdurrahman'ın arkasında sadakatle kenetlendiği söylenebilir.²⁵⁹

7.3. 3. Abdurrahman Öncesinde Ülkenin Genel Durumu

3. Abdurrahman öncesi Endülüs'ün genel durumuna bakıldığında, Endülüs Emevi hanedanlığında yaşanan iç mücadeleler, bu topraklarda yeniden canlanan asabiye faktörü, Endülüs'te yaşayan müvelled ve musta'rib halklarının isyanları, isyancı aileler ve müvelled liderler ile yaşanan mücadelelerden bahsedilmiştir.

7.3.1. Endülüs Emevi Hanedanlığı İç Mücadeleleri

Emîr Abdullah'ın idaresindeki Endülüs, giderek şiddetin ve kargaşanın arttığı bir ülkeydi. Bu dönemde hem Endülüs sosyal hayatında hem de Emevi ailesi arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Emevi ailesindeki bozulmanın sebeplerinden birisi, Emîr Abdullah'ın kardeşi Emîr Muhammed'den hemen sonra tahta çıkmış olması ve diğer kardeşi Münzir'in ölümünün arkasında gösterilmesidir.²⁶⁰ Çünkü Münzir kısa süren emirliği sırasında yönetimde etkili bazı nüfuzlu kimselerin gücünü kırmak maksadıyla çeşitli faaliyetlere girişmiştir. Bu faaliyetlerin en başında Mâlikî mezhebinin dini ve fihhi alanlardaki etkinliğini dağıtmak için ehli hadis ve fikhın Kur'an ve Peygamberin hadislerine dayalı olması gerektiğini savunan Şafilik gibi farklı bir mezhebe destek olmasıdır.²⁶¹

Endülüste Mâlikîler fihhi geleneklerini devam ettirerek karşıtlarına göre vahiylerin gerçek kaynağını görmezden gelmekteydiler. Emîr Münzir, doğuya seyahatleri sonrasında yeni mezhep ve fihhi usulleri getiren meşhur alim Bakî bin Mahled ile yakın ilişkiler içerisindeydi. Bu sebeple Bakî bin Mahled bazı bağınaz Mâlikî grupların şiddetli saldırılarına ve zorbalığına maruz kalmıştır. Emîr Münzir'in ölümünün akabinde yaratmaya çalıştığı sosyal ve dini yenilenme süreci sona ermiştir. Emîr Abdullah'ın kardeşleri Hişam ve Kasım'ı öldürtmekle suçlanıyor olması, Münzir'in ölümünden de sorumlu görülmesine sebep oldu. Emîr Münzir'in yürüttüğü dini politikaların Abdullah tarafından hiç benimsenmediği

²⁵⁹Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 104.

²⁶⁰ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 147-148.

²⁶¹ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 102.

bilindiğinden bu ihtimal güçlenmektedir. Emîr Abdullah, yaşadığı iktidar mücadelelerinden galip çıkmakla birlikte bu süreçte Endülüs'ün siyasi ve idari yapısı oldukça zarar görmüştür. Parça parça olmuş Endülüs'ü toparlamaya çalışan Emîr Abdullah'ın ilk faaliyetleri, idari yapının işleyişini bozan etmenleri ortadan kaldırmaktı.²⁶²

7.3.2. Endülüs Emevi Devleti'nde Asabiye Faktörü

Müslümanların İspanya'yı fethetmesiyle birlikte ülkede yaşamlarını sürdüren derebeyi konumundaki bazı yerli soylu halka, İslâm hâkimiyetini sorunsuz kabul etmeleri karşılığında tabî buldukları yörelerdeki hâkimiyet hakları verilmiştir. Yarımadaya fetih gayesiyle gelmiş Arap ve Berberîler, kendi benliklerini kaybetmemeleri için ülkenin yerli halktan uzak olan bölgelerine yerleştirildiler. Kabilelere göre gruplar halinde farklı bölgelere yerleşen müslüman fâtiler, zaman içerisinde yaşadıkları yerlerde merkezi güç haline geleceklerdi. Benî Kâsi, Benu Mervan, Benî Tavail, Benî Amrûs gibi ailelerin mahalli güçlerini sağlamlaştırılmaları, hem de Arap ve Berberîlerin bölgelerdeki etkinliğinin artması Endülüs Emevi hanedanı için tehdit oluşturuyordu.²⁶³

8. yüzyıldan itibaren mahalli güçlerin yanında kuzeyde Hıristiyan krallıkların oluşmaya başlaması Emîri yeni politikalar geliştirmeye itmiştir. İdarede merkeziyetçi anlayışı temel alan devletin birlik ve bütünlüğünün gözetildiği planlar yapılmıştı.²⁶⁴ Ancak Emîr'in merkezi otoriteyi güçlendirme çabaları, mahalli merkezlerin nüfuzlarını sınırlandırma anlamına geldiği için mahalli güçler ile merkezi idare arasında mücadele yol açmıştır. Emîr Abdullah'ın amacı, merkezi idare gücünü kaybetmeden önce mücadeleyi kazanmaktı fakat mahalli aristokrasiler, devlette gördükleri zayıflık durumlarında bağımsızlık amacı gütmüşler ve dış destek alarak idareye karşı ayaklanmışlardı.²⁶⁵ Bu ayaklanmaların bazıları şu şekildedir: Benu Mervan ailesi Aşağı Sınır Bölgesi'nde, Benu Tavail, Benî Amrus ve Benî Tüci'bî aileleri Yukarı Sınır Bölgesi'nde, Benî Zünnûn ailesi Tuleytula yakınlarında ve Benî Haccâc ve Benî Haldûn aileleri İşbiliye'de ayaklandılar.²⁶⁶

²⁶² Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 52.

²⁶³ Yıldız, *Endülüs Emevîleri*, s. 309-310.

²⁶⁴ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 106.

²⁶⁵ Clot, *Müslüman İspanya*, s. 87-88.

²⁶⁶ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 103-104.

7.3.3. Endülüs'te Müvelled ve Musta'rib Halklarının İsyanları

Emîr Abdullah dönemini meşgul eden Müvelled ve Musta'rib isyanlarının temel sebebi, Arap soyluları ile mahalli soyluların arasındaki nüfuz çatışması, Arap olmayan halktan fazla vergi alınıyor olması ve bazı topluluklar arasında Müvelledler ile Musta'riblerin baskı altında tutuluyor olmasıydı. Bu durum Doğu'da yaşanan Arap-Mevalî çatışmasına benzer bir durumdu. Emevilerin Doğu'da uyguladıkları Arapları Mevalîden üstün tutma politikası, Müvelledler'e karşı Endülüs'te tekrarlanmıştır. Emevi emîrlerinin yönetiminde şahısların ordu görevlerinde saygınlık ve üst mevkilerde yer alabilmesi için Arap veya Arap vasisi olmasına özellikle Emevi soyundan bir ailenin vasisi olmasına bağlıydı. Emîrler vasilerine güvenerek sorumluluk getiren görevlere onları atıyorlardı. Bu çerçevede birbirlerini rakip olarak gören vasiler arasında rekabet ortamı kızışıyordu. Kökenlerin kısıtlamalar yarattığı bu ortamda Araplar ve vasilerle aynı seviyede görülmeyen kimseler, kendi iradeleriyle kazandıklarının emirler tarafından sunulan imkânlardan fazla olduğunun farkına vardılar. Yani Müvelledler bütün imkânlardan eşit şekilde faydalanabilmek maksadıyla isyan etmişlerdir. Müvelled ve Musta'ribler'in isyanları öncelikle kendilerine yapılan bu hoşnutsuz faaliyetlere karşı tepki göstererek durumu değiştirmek üzereydi. Bunu yaparken de devletin idari ve ekonomi alanlarındaki zayıflıklarını fırsat bilerek kuzeydeki Hıristiyan krallıklarıyla birlikte hareket ettiler.²⁶⁷

Temelinde bu hareketlerin hedefi bağımsızlıktı. Bu sebeptendir ki, Emîr Abdullah'ın döneminin sonlarına doğru Tuleytula, Yukarı Sınır'ın bir kısmı, Aşağı Sınır, Güney Endülüs Bölgesi'nin büyük bir kısmı ve Tudmir bölgeleri Emevî merkezi idaresinin kontrolünden çıkmıştır. Tuleytula şehri, isyanların ana merkezlerinden biriydi. Nüfusunun büyük çoğunluğunun Müvelled ve Musta'ribler'den oluşuyor olması, bu etnik grupların şehirde kökleşmesine sebep oldu.²⁶⁸ Bu etnik gruplar zaman zaman Leon Krallığı'ndan destek alarak merkezi idareye karşı mücadele etmişlerdir.²⁶⁹

7.3.4. İsyançı Aileler ve Müvelled Liderler ile Mücadeleler (Benî Kasî, Benî Mervân, İbn Hafsûn)

²⁶⁷ Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel*, s. 78.

²⁶⁸ Kenndy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 96-98.

²⁶⁹ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 108-109.

İsyancı yerli aristokrasilerden bahsedecek olursak Yukarı Sınır Bölgesi'nde Benî Kasî ailesi karşımıza çıkar. Benî Kâsi ailesi, Endülüs Emevilerini uzunca bir süre meşgul eden Tutile ve çevresinde nüfuz sahibi bir ailedir. İspanya'nın fethinin hemen ardından Müslüman olan Benî Kâsi ailesi, 2. Abdurrahman döneminde Tutile şehrinin idaresinin kendilerinden alınıp Arap bir Valî'ye verilmesine karşı çıkarak isyan etmişlerdir. Bu sebeple kuruluşunu tamamlayarak Endülüs topraklarına doğru politikası izleyen Navarra Krallığı ile yakınlaştılar.²⁷⁰

Benî Kâsi ailesi ile Navarra Krallığı arasındaki yakınlaşma öyle bir boyuta ulaştı ki, 9. yüzyılın ikinci çeyreğinde ailenin Tutile çevresinde nüfuzu oldukça arttı. Bu durum Emevi idaresi tarafından da fark edilerek huzursuzluk yaratmamak adına bölgenin idaresi Beni Kâsi ailesine bırakılmıştır. Emîr Muhammed döneminde farklı bir uygulama planlanarak Benî Kâsi ailesinin bölgedeki gücünü dengelemek için Yukarı Sınır Bölgesi'ne Arap Benî Tüçîbî ailesi yerleştirilmiştir. Bundan sonra Benî Kâsi ve Arap Benî Tüçîbî aileleri arasında süren mücadeleler bölgedeki huzur ve asayiş ortamını tamamen bozmuştur. Ancak Benî Kâsi ailesinin arkasındaki Navarra Krallığı'nın desteği, aileyi bölgenin en etkili gücü olarak kalmasını sağlamıştır. Diğer bir isyancı müvelled aile, kaynaklarda Cillikîye şeklinde geçen Galicia bölgesinde yaşayan Benu Mervân ailesiydi. Benu Mervân ailesi fertleri öncesinde devlet ricalinde görev almışlar, bu aristokrat kimlikleri sayesinde güç ve nüfuz sahibi olmuşlardır. Bazı hususlarda Leon Krallığı ile ortak hareket etmişler fakat Hristiyanların çok sayıda Müslümanı öldürmesine tepki olarak krallık ile ilişkilerini sonlandırmışlardır.²⁷¹ Abdurrahman b. Mervân el-Cillîki, Emîr Abdullah döneminde küçük bir köy olan Batelyevs'e yerleşmiş ve bölgedeki müvelled liderler ile güç birliği yapmıştır.²⁷²

Endülüs Emevi Devleti için en tehlikeli müvelled liderlerden biri Malaga bölgesinde faaliyet gösteren Ömer b. Hafsûn b. Cafer'dir. Ömer bin Hafsûn, Arapça kaynaklarda kaydedilen Vizigot beylerinin asillerinden en ünlü müvelled isyancıydı. İbn Hafsûn'un büyük dedesi Cafer, Vizigotların son yıllarında kont statüsüne sahipti ve Alfonso ismini taşımaktaydı. Ancak bazı tarihçilere göre Ömer bin Hafsûn'un eski Vizigot feodal beyleriyle ilişkilendirilebilecek müşahhas bir delil bulunmamaktadır. Ömer bin Hafsûn'un faaliyetleri

²⁷⁰ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 110.

²⁷¹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 167-168.

²⁷² Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 109-110.

Malaga'nın dağlık bölgesi olan Ronda yakınlarında 878 yılında başlamıştır. Reyyü valisinin halktan zorla vergi topladığına tanık olan İbn Hafsûn, halkın sömürülmüş duygularından faydalanmak suretiyle Araplar aleyhinde söylemlere başlamıştır.²⁷³ Kendisine kısa sürede taraftar toplayan İbn Hafsûn, savaşçılarıyla birlikte Bubeşter kalesine yerleşmiştir.²⁷⁴ Bu bölgede Emevi orduları ile karşı karşıya gelen İbn Hafsûn, Emevilere başarılı bir şekilde karşı koyarak 891 yılına gelindiğinde Kurtuba'yı doğrudan tehdit eder duruma gelmiş ve isyanına siyasi bir geçerlilik kazandırma amacıyla etkinliklerde bulunmuştur. İbn Hafsûn, gerilla savaşına benzer yöntemlerle çevresinde bulunan geniş mülk sahibi Araplar ve idareye bağlı topluluklar üzerine ani baskınlar düzenleyerek, hem mallarını yağmalamaya hem de Emevi hanedanlığının bölgedeki etkisini zedelemeye başlamıştır.²⁷⁵ Çift koldan faaliyet gösteren İbn Hafsûn, bir taraftan bu saldırılarla ilgilenirken bir taraftan da İsticce, İlbire, Ceyyan, Cezîretülhadra, Tüdmir ve Şizüne bölgelerinde yaşayan Müvelled cemaatleriyle temasa geçmiştir.²⁷⁶

İbn Hafsûn'un bu yoldaki temel ideolojisi: Arapların diğer halktan olanlara düşmanca tavır takındığının, hor görülüp köle statüsünde davranıldığının ve bu durumu değiştirmenin Emevi idaresini devirerek sağlanabileceği düşüncesidir. Emevî idaresinin uyguladığı yanlış politikadan yararlanarak etrafında taraftar toplayan İbn Hafsûn, nüfuzunu öyle bir arttırmış ki Kurtuba için stratejik öneme sahip Vâdilkebîr Nehri'nin güney kısımlarındaki yüzlerce kalede egemenliğini ilan etmiştir.²⁷⁷ Kurtuba'nın dört bir yanını çevreleyen İbn Hafsun ve askerleri, Endülüs Emevi Devleti'ni yıkma amacıyla çeşitli yollara başvurmuştur. Bunlardan ilki, Emevilerin Mağrib'te mücadelede olduğu Fatımiler ile ittifak yapmaktır.²⁷⁸

Endülüs ülkesini tehdit eden isyancı Müvelled liderler ile ilişkileri bu süreçte daha da yoğunlaşmıştı. İbn Hafsun'un en radikal hareketi, Hıristiyanların desteğini sağlamak amacıyla 899 yılında Samuel adını alıp Hıristiyanlığı ilan etmesidir. Dini ideolojindeki bu değişiklik Hıristiyan çevresinde desteklenmiş fakat Müvelled gruplar arasında hoş karşılanmamıştır. İbn Hafsûn hem Müslüman mütteliklerini kaybetmiş hem de Emevilerin

²⁷³ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 111.

²⁷⁴ Jonathan Foster, *History of the Dominion of the Arabs in Spain*, Sagwan Press, February 8, 2018, s. 302-303.

²⁷⁵ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 163-164.

²⁷⁶ İbn Kutayye, *Tarihu İftitahi'l-Endelüs*, (nşr. İbrahim el-Ebyari), Kahire 1989, s. 127-129.

²⁷⁷ Clot, *Müslüman İspanya*, s. 77.

²⁷⁸ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 112.

İbn Hafsûn'a karşı olan mücadeleyi cihad olarak göstererek asker toplamasına toplamasına sebep olmuştur.²⁷⁹ İbn Hafsûn'un isyanı yaklaşık yarım asır devam etmiş, ancak 3. Abdurrahman döneminde çözüme kavuşmuştur. Endülüs'ün güney bölgesini sarmış vaziyette olan İbn Hafsûn'un isyanı, Araplar ile Müvelledler arasında düşmanlığın artmasına ve şiddetli çatışmalara yol açmıştır. İlbire ve İşbiliye şehirleri bu çatışmaların yaşandığı öne çıkan merkezlerdir. İki şehirde de nüfusun ağırlığını Müvelledler oluştururken Araplar, şehir merkezlerine belirli mesafelerdeki köylere ve çiftliklere yerleştirilmiştir. Benî Musa, Benî Hûdîler, Benî Haccâc, Benî Haldûn ve Benî Zühre bu şekilde yerleştirilen Arap ailelerdi. Emîr Abdullah'ın özellikle İbn Hafsûn'un faaliyetleriyle ilgileniyor olması bu ailelerin yerleştikleri bölgelerde güçlenmelerine neden oldu. Merkezi idarenin zafiyetinden faydalanan Araplar, bölgelerindeki Müvelledlere baskı kurmaya ve nüfuzlarını arttırmaya çalıştılar. Örneğin Emîr Muhammed tarafından Sarakusta şehrine Benî Kâsi ailesinin gücünü kırmak amacıyla gönderilen Arap Benî Tücbî ailesi, Emîr Abdullah zamanında bölgedeki gücünü ve nüfuzunu arttırmış, Emevi idarecilerini şehirden kovarak idareyi ellerine almışlardır. Emîr Abdullah durumdan rahatsız olmasına rağmen çaresizlikten dolayı Tücbîler'in Sarakusta'daki hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Aynı şekilde Tuleytula şehri de Berberî olan Zünnûn ailesinin eline geçmiştir. Emîr Abdullah döneminde iç isyanlarla meşgul olunması sınır bölgelerinde hareketlilik meydana gelmiştir.²⁸⁰ Bu hareketliliğin sebebi ise, 1. Hişam'ın torunu bir Emevî şehzadesi olan İbnu'l-Kıt'tı.²⁸¹

İbnu'l-Kıt, Emîr Abdullah'ın İber Yarımadasının kuzeyindeki topraklardaki Hıristiyan ilerlemesini önleyememesinden, cihadın ihmal edilmesinden ve ilişki kurma konusundaki zayıflıklarından dolayı eleştirmiştir. Bundan dolayı İsmâilî daisi olduğu düşünülen Ebu Ali Serrac ile birlikte sınırları korumak için halkı cihada çağırmıştır. Ebu Ali Serrac'ın sınır bölgelerinde cihat vaazları veren ve Benî Kâsi ailesi ile İbn Hafsûn arasındaki ittifakı kurmaya çalışan kişi olarak tanımlanmaktadır. Öte yandan Ebu Ali Serrac'ın İsmâilî davasını tüm İslâm dünyasına yaymaya çalışan 9. Yüzyılda Endülüs'te hoş karşılanmayan Şia casuslarından olduğu düşünülmektedir. İbnu'l-Kıt, çağrıda bulunduğu halklara karşı etkisini arttırabilmek kendisini mehdi ilan etmiştir.²⁸² Ayrıca özel yeteneklere sahip olduğunu iddia eden İbnu'l-Kıt, halk kesiminde oldukça ilgi görmüş ve destekçi kitlesini arttırmıştır. 3.

²⁷⁹ Reinhart P. A. Dozy, *Spanish Islam: A history of the Moslems in Spain*, London 1913, s. 65-68.

²⁸⁰ Yıldız, *Endülüs Emevîleri*, s. 319-320.

²⁸¹ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 114.

²⁸² Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 52-53.

Alfonso tarafından kullanılmakta olan Zamorra şehrine gönüllülerden oluşan ordusuyla saldırmış, fakat bu saldırı Hıristiyanlar tarafından karşı konularak kısa sürede dağıtılmıştır.²⁸³

Emevi ailesinden İbnu'l-Kıt garip bir isyancı ve sahte bir mehdidir. Kendisini mehdi ilan ederek Berberî kabileleri ile ordu kurmaya çalışan İbnu'l-Kıt, Emevi emîri için ciddi bir tehdit unsuruydu.²⁸⁴ 901 yılında İbnu'l-Kıt'ın isyanı, 909 yılında Kuzey Afrika'da Fâtımîlerin halifeliğini ilan etmesi Emîr Abdullah'ın otoritesinin azalmasına, meşruiyetinin zarar görmesine ve genel olarak Emevi hükümdarlığının varlığını tehdit etmekteydi.²⁸⁵ Büyük Fitne Dönemi'nin en önemli hadiseleri arasında, Müvelled ve Musta'rib isyanları, Arap-Müvelled çatışmaları, Ömer bin Hafsûn ve İbnu'l-Kıt hareketi sayılabilir. Bu hadiseler yaşanırken Endülüs siyasi bütünlüğü büyük ölçüde zarar görmüştür. Merkezi idarenin hâkimiyetindeki yerler ayaklanmalar sonucunda kaybedilmişti. İbn Hafsûn Güney Endülüs'te, Benü Mervân ailesi Aşağı Sınır Bölgesi'nde, Benü Kasî ailesi de Yukarı Sınır Bölgesi'ne hâkimdi. Emevi idaresinde yalnızca Kurtuba, Rabah ve Eyyub Kaleleri Vadi'l-Hicara ve Sarakusta vardı. Ancak Sarakusta şehri bazen Benü Kasî ailesinin hâkimiyetine de giriyordu. Endülüs'ün iç siyasetindeki bu kargaşa ortamı en çok kuzeydeki Hıristiyan krallıkları mutlu etmekteydi. Hıristiyan krallıklar, Endülüs'e karşı olan muhalefet güçlerine destek olarak hem Emevî Devleti'nin gücünü zayıflatıyor hemde topraklarını genişletme imkânı buluyorlardı.²⁸⁶

Endülüs toplumun asıl problemi yaklaşık bir buçuk asırlık süredir birlikte yaşamalarına rağmen kaynaşamamış olmalarıdır. Toplumun dinamiklerini oluşturan Müslüman Araplar, Berberîler, Müvelledler, Musta'ribler ve diğer etnik gruplar İslâm'ın bağlayıcı gücünden etkilenememişlerdi. Müslüman Araplar, kendilerini diğer etnik gruplardan ayrıcalıklı olarak görüyor ve hissettiriyorlardı. Müslüman yerli halk arasında Müvelledler, köle veya köle çocukları şeklinde isimlendirilmişlerdi. Müvelledler bu duruma tepki olarak fitne döneminde merkezi idareye karşı isyan girişimlerinde bulunacaklardı.²⁸⁷ Ayrıca Araplar ile Berberîler arasında 714-756 yıllarından kalma husumetler devam ediyor ve iki grup arasında zaman

²⁸³ Mehmet Özdemir, "Endülüs'te Bir Emevî Mehdisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIX, 1999, s. 115-137.

²⁸⁴ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 53.

²⁸⁵ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 115.

²⁸⁶ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 115-116.

²⁸⁷ İbnu'l-Abbar, *Kitabu'l-hulleti's-siyera*, (nşr. Hüseyin Mu'nis), Kahire 1963. s. 147-148.

zaman çatışmalar yaşanıyordu.²⁸⁸

Çok uluslu devletlerin genel sorunu olan toplumsal dengelerin korunması hususu ne yazık ki Endülüs'te sağlanamamıştır. Dengenin sağlanabilmesi için öncelikle farklı etnik gruplar arasında içtimai kaynaşmanın tamamlanması gerekmektedir. Ancak bu kaynaşmanın sağlanabilmesi için de ülkenin huzur ve asayişinin güvende olması lazımdır. Çünkü huzur ve asayişin hâkim olduğu bir ortamda farklı etnik gruplar birbirlerini tanıma fırsatı bulur, bilgi ve kültür alışverişi yaşanabilirdi. Endülüs toplumu fitne döneminde iç savaşların yaşandığı, karşılıklı düşmanlıkların hâkim olduğu bir yerdi. Bu sebeple kaynaşma gerçekleşmemiştir. Toplumdaki dağılmanın ve parçalanmanın siyasi bir boyutu olduğu gibi ekonomik bir boyutu da vardır. Merkezi idarenin egemen olduğu bölgelerde hâkimiyetini kaybetmesi mevcut vergilerin gelmemesi dolayısıyla devlet hazinesinin boşalmasına sebep olmuştur. Ayrıca beytülmalin maruz kaldığı bu durumda askerlerin ücretlerini ödeyememesine, Araplar ve Mevalînin orduyu terk ederek kendilerine verilen topraklara dönmelerine sebep oldu. Bu sebeple Endülüs toplumu çeşitli etnik gruplara bölünmüş, mali açıdan yetersiz ve neredeyse parçalanmış vaziyetteydi.²⁸⁹Halk arasında Endülüslülük şuuru noksandı. Toplum bilincine sahip olunmadığından ötürü devletin zayıflaması da parçalanması da kolaylaşıyordu. Endülüs toprakları ona ulus ruhunu kazandıracak ünlü lider 3. Abdurrahman'ı bekliyordu.²⁹⁰

7.4. 3. Abdurrahman'ın Seferleri ve İber Yarımadası'ndaki Dış Tehditlerle Mücadelesi

Sekizinci Emevi emîri olarak tahta çıkan 3. Abdurrahman'ı hem iç hem de dış politikada başlıca birçok sorun bekliyordu. Abdurrahman'ın saltanatı yeniden bir güç ve refah seviyesine getirici faaliyetler yürütmesi gerekmekteydi. 3. Abdurrahman'ın Emevi ailesinin hizmetinde olan bazı ailelerin desteğine sahip olması yönetimini kolaylaştıran unsurlardandı. Mevcut düzeni bozmamak adına dedesi tarafından atanan devlet erkânı ile çalışmaya bir süre devam etmiştir. Böylelikle vasilerinden Musa b. Muhammed b. Said b. Musa b. Hudayr'i şehrin valisi, Abdullah b. Muhammed Zeccâli'yi kâtibi ve Ahmed b. Muhammed b. Ebu

²⁸⁸ Clot, *Müslüman İspanya*, s. 35-37.

²⁸⁹ İsmail Hakkı Atçeken, "İslam Tarihinde Bir Arada Yaşama Tecrübesi (Asr-ı Saadet ve Endülüs Örneği)", *İSTEM: İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi*, 2009, Cilt: VII, Sayı: 14, s. 14-60.

²⁹⁰ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 116-117.

Abde'yi ordu komutanı yapmıştır.²⁹¹ Hristiyanlarla 917 yılında yaşanan bir savaş esnasında Ebu Abde vefat etmiştir. 915 yılında Musa b. Hudayr da görevinden alındı, ancak daha sonra 921 yılında hâcibliğe atanmıştır. Abdurrahman vasilerinin görevlerinde değişiklikler yaparak onlardan yönetimin çeşitli mevkilerinde yararlanmıştır.²⁹²

3. Abdurrahman'ın ilk hedefi başkent yakınlarındaki bölgelerin Emevi kontrolüne yeniden girmesini sağlamaktır. Emîr öncelikle meşruiyeti ve asayişi yeniden tesis etmeyi, sonrasında askeri bir başarı elde ederek dedesinin kararının haklılığını göstermek istemekteydi. Bunu desteklemek amacıyla seferlere bizzat katılmış ve liderlik etmiştir. Kurtuba'nın kuzey kısmında 912 yılı boyunca Berberî isyancıları bastırmak için bölgeye komutanlarını yollamıştır. Berberî liderlerin bazıları öldürülmüş, isyancıların kesik başları ibreti âlem için hilafet sarayının *Bab-ı Südda* kapısına asılmıştır. Daha sonra Kurtuba yakınlarındaki Kabra bölgesindeki isyancıların üzerine bir birlik gönderilmiştir. Hâcib Bekir'in komutasındaki birlik 1 Ocak 913 günü İsticce bölgesi yakınlarını kan dökmeden fethetmiştir. Şehrin duvarları yıkıldı, şehre Emevi vasilerinden Benî Basil ailesinden biri valî olarak atanmıştır. 3. Abdurrahman'ın ilk seferi Kurtuba'nın güneydoğusundaki Ceyyan ve Gırnata şehirlerine gerçekleşmiştir. Sefer için bazı hazırlıklar yapılmıştır. Valîlere gerekli tedarikleri yapmaları, erzak hazırlamaları ve asker temin etmeleri için mektuplar gönderilmiştir. Emîrin mektubuna ilk cevap Gırnata bölgesinde bulunan Şam ordusundan gelmiştir.²⁹³

Ordunun Arap fakihî olan Abdullah b. Muhammed b. Abdulhâlık Gassanî askerlerinin desteğini sunmuş ve emîr ilk askeri seferine çıkacak orduyu hazır bulmuştur. Ramazan ayına denk gelen 17 Nisan 913 günü 3. Abdurrahman Kurtuba'dan ayrıldı. O, Ceyyan ve Gırnata bölgesindeki birçok kaleyi fethederek kendisine sadık kimseleri buralara valî atamıştır. Bölgedeki isyancı beylerin emîre bağlılık yemini etmesi karşılığında canları bağışlanmış ve aileleriyle birlikte Kurtuba'ya gönderilmişlerdir. Ceyyan ve Gırnata bölgesinin bir kısmı sefer yapılmaya kadar İbn Hafsûn ve mütteliklerinin idaresindeydi. Bu sebeple İbn Hafsûn saldırı faaliyetlerinde bulunarak Gırnata bölgesinin başkentini tehdit etmiştir. Fakat şehir halkı saldırılara karşı koyarak İbn Hafsûn'un adamlarını öldürmüştür.²⁹⁴

²⁹¹ İbn İzari, *el-Beyanu'l-Muğrib*, II, s. 158.

²⁹² Yıldız, *Endülüis Emevîleri*, s. 309.

²⁹³ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 58.

²⁹⁴ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 59.

Emîr Abdurrahman, 25 Mayıs 913 günü en aşılmaz kalelerden biri olan ve diğer savaşlardan kaçan Hıristiyanların sığındığı Juvies'e saldırmış, kale uğraşlar sonrasında teslim olmuştur. Kalenin içerisindeki Hıristiyan mülteciler emîre verilmiş ve emîr İbn Hafsûn ile birlik olan Hıristiyan mültecilerin ölümüne hükmetmiştir.²⁹⁵ 3. Abdurrahman hedefindeki kaleleri fethettikten sonra 18 Temmuz 913'de Kurtuba'ya geri dönmüştür. O gün Müslümanların Mekke'deki haccının sonunu simgeleyen Kurban Bayramının ilk günüydü. Emîrin ilk seferi Ramazan ayında başlayıp, Hac mevsiminin sonunda bayram günü bitmiş oldu. 3. Abdurrahman umut veren bir başarı sağlayarak çok sayıda kaleyi fethetmiştir. Ancak fethettiğı bölgelerin tam kontrolünü yalnızca kendi adamları aracılığıyla sağlaması oldukça zordu. Beraberinde Kurtuba'ya gelen isyancı beylerin kalelerine dönmesine izin vermesi bölgelerdeki kontrolü sağlamada yardımlarına ihtiyaç duyduğunun bir göstergesiydi. Bu izin yegâne koşulu emîre sadık kalmalarıydı. 913 yılının Ağustos ayında İşbiliye şehrinin bağımsız hükümdarı Abdurrahman b. İbrahim b. Haccâc vefat edince akrabaları arasında çatışmalar çıkmıştır. 3. Abdurrahman'a gelen Karmona şehrinin valisi Muhammed, İşbiliye halkının seçtiğı yeni hükümdar Ahmed b. Mesleme'ye karşı savaşında emirden yardım istemiştir. Kuşatma altında kalan İşbiliye, Aralık 913'te Hâcib Bekir tarafından fethedilmiştir.²⁹⁶

2. Abdurrahman tarafından Viking saldırıları sebebiyle inşa edilen duvarlar yıkılmış ve şehre emîre sadık bir valî atanmıştır.²⁹⁷ 3. Abdurrahman'ın ikinci seferleri 914 yılının bahar ayında başlamıştır. Bu sefer ki hedefi Mâleka bölgesindeki, İbn Hafsûn tarafından korunan kalelerdi. Bazı kayıtlara göre emirin bu seferinde özellikle Turuş Kalesine yaptığı saldırıda, çok büyük zulümler yaptığı ve insanları vahşice katlettiğı yazmaktadır. Bölgedeki İbn Hafsûn destekçilerinden Hıristiyan olanların kesik başları ganimet olarak Kurtuba'ya gönderilmiştir.²⁹⁸ Cezîretülhadrà'da İbn Hafsûn'a ait muhtemelen Fâtımîlerden erzak getiren gemilerin çoğı yakılmıştır. Emîr, Sidonya, Murun ve Karmune şehirlerini boydan boya geçerek, Karmuna şehrini kuşatmıştır. Abdurrahman'a teslim olan şehrin isyancı valisi Habib b. Savada ailesiyle birlikte affedilerek Kurtuba'ya gönderilmiştir. Fakat Habib bin Savada, 917 yılında yeniden isyan ederek iki oğluyla beraber yakalanıp Kurtuba'nın yer altı

²⁹⁵ Luis Suarez Fernandez, *Historia de Espana Edad Media*, Madrid 1978, s. 69.

²⁹⁶ Charles Forman, "Cordova (Spain) Under Abdurrahman III", *The Islamic Review*, England 1961, XLIX, sy: 2, s. 27.

²⁹⁷ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 60.

²⁹⁸ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 123.

zindanlarına hapsedilmiştir. O, Musa b. Ziyad ile birlikte 919 yılında idam edilmiştir.²⁹⁹

3. Abdurrahman 915 yılında baba tarafından amcası olan Aban komutanlığında, Maleka bölgesine yeni bir sefere çıkmasını emretmiştir. Ancak iyi giden askeri başarıların peşine 915-916 yıllarında yaşanan aşırı kuraklıktan ötürü kıtlık damga vurmuştur. Kurtuba'nın meşhur fakihî Muhammed b. Ömer b. Lübâbe tarafından Cuma namazlarında yağmur duaları okunmuş ancak yağmur yağmamıştır. 1 Mayıs günü Ahmed b. Muhammed b. Ziyad tarafından Cuma namazı sonrasında okunan yağmur duası sonrası biraz yağmur yağmış ve ekinler kurtarılmıştır. Ancak bu durum Endülüs'ün ekonomik olarak rahatlamasına yetmemiş, fiyatlar çok yüksek seviyelere çıkmıştır. Öyle ki kitlesel ölüm oranları korkunç boyutlara ulaşmıştır.³⁰⁰

Halkın fakir kesimi o kadar çok ve hızlı ölümler yaşamıştır ki, cesetler henüz gömülmeden yerlerine yenileri gelmekteydi. Sadece sıradan halktan kimseler değil, Kurtuba ve diğer şehirlerin önde gelenlerinden de çok sayıda ölenler oldu. Emîrin orduları 917 yılına geldiğinde Kurtuba'nın ötelere doğru açılmaya başlamış, Doğu Akdeniz (Tüdmir ve Belensiye) ve Garb (Portekiz yakınlarındaki Batı Endülüs) bölgelerine doğru seferlere çıkmışlardır. Bu garp seferleri sonucunda Leble fethedilmiştir.³⁰¹ Kıtlık yıllarının yaşandığı dönemde emirden barış talebinde bulunan İbn Hafsûn, 918 yılında vefat etmiştir. Diğer isyancı liderlerden farklı konumda olan İbn Hafsûn, daha tehlikeli ve bozguncu bir liderdir. İbn Hafsûn'un vefatından sonra oğulları arasında ayrılıklar yaşanmış, oğullarından biri olan Süleyman, Gırnata bölgesinde yenilgiye uğratılarak Kurtuba'ya getirilmiştir. O, burada bir müddet yaşamış ancak daha sonra yeniden isyan etmiştir.³⁰²

Kayıtlara Belda Seferi olarak geçen Mâleka bölgesine 919 yılının Mayıs ayında sefere çıkan 3. Abdurrahman, kaledeki Müslümanlardan geçiş izni istemiş, izin çıkınca da karargâha doğru ilerlemiştir. Bölgedeki Hıristiyanlar teslim olmayı reddettiklerinden yenilgiye uğratılıp katledildiler. Aralarından ileri gelen isimler esir edilerek emîrin huzuruna getirildiler ve emîr yaşamlarına son vermiştir. Burada yüz yetmişten fazla kelle alınmış ve bu kelleler görkemli Bübeşter (Bobastro) Kalesinin duvarları önünde askeri bir geçitle

²⁹⁹ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 61.

³⁰⁰ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 61.

³⁰¹ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 62.

³⁰² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 171.

sergilenmiştir.³⁰³

Bübeşter Kalesinin koruyucu beyi Cafer b. Ömer b. Hafsûn, Emîre haraç ödemeyi kabul edince Haziran 919'da Emîr Kurtuba'ya geri döndü. Cafer b. Ömer b. Hafsûn, 920 yılının Ekim ayında bazı Hıristiyanlar tarafından Bübeşter'de öldürülünce yerine kardeşi Süleyman geçmiştir. Bübeşter beyi Cafer'in diğer kardeşi Abdurrahman b. Ömer b. Hafsûn, Turuş Kalesinin başındaydı. 3. Abdurrahman, Turuş Kalesini 921 yılında fethetmiş, Turuş Kalesinin beyi Abdurrahman da yenilgisinin ardından Kurtuba'ya yerleşmiş, burada ressamlık yaparak hayatını devam ettirmiştir. Bölgeye kilisenin yanına camii inşa edilmiştir. Emîrin savaşı Priego, Gırnata ve Mâleka şehirleri ile ilerleyen yıllarda devam etmiştir. Emîr bu süre zarfında kontrolünde olan İşbiliye ve Karmune bölgelerini de denetlemeyi ihmal etmiyordu. Liman şehri olan Meriye (Almeria) da Emevi devletine bağlanmıştı. Bübeşter 923 yılında saldırıya uğramış, içerisinde papaz İbn Maksim'in de yer aldığı şehir halkından bazıları emîrle anlaşma planlamıştır. Planların ortaya çıkması üzerine Süleyman b. Ömer b. Hafsûn şüpheli gördüklerini işkence yaparak öldürmüştür. Emevi ordusu daha öncesinde geçemediği dağları aşmış ve birçok Hafsunî kalesini kısmen yok etmiştir.³⁰⁴

925 yılında gerçekleştirilen seferde önceden bağlılık yemini etmiş bazı kimselerin isyan girişiminde buldukları Ceyyan ve Gırnata şehirlerinde isyancıların tamamen sonu getirilmiştir. Askeri bir zafer kazanılmış, isyancıların kaleleri yok edilmiş ve nüfusu vadi bölgelerine dağıtma politikası izlenmiştir. 926 yılında Süleyman b. Ömer b. Hafsûn vefat etmiş ve yerine kardeşi Hafs geçmiştir.³⁰⁵ Bübeşter'e son seferini 927 yılının Mayıs ayında gerçekleştiren Emîr, Hafsunî kalesini kuşattıktan sonra doğuya yönelik Olías, Santopitar, Comares ve Jatron Kalelerini fethetmiştir. Bu bölgelerde çoğunlukla Hıristiyan nüfus yaşamaktaydı ve kuşatmalar sırasında kıyı bölgesinden destek alınması söz konusuydu. Desteğin yüksek ihtimalle Fatımilerden geldiği düşünülmektedir. Askeri yardımın gelmediğine ve kaçılacak yerin olmadığına kanaat getiren Emîr Bübeşter'e dönerek karşı bir kale inşa ettirmiştir.³⁰⁶ Şehrin kuşatmasını yoğunlaştırdıktan sonra Ağustos 927'de Kurtuba'ya dönmüş, fakat Hafs'ın 17 Ocak 928 yılında teslim olmasıyla Bübeşter Kalesi'nin

³⁰³ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 62.

³⁰⁴ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 63.

³⁰⁵ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 63.

³⁰⁶ Yıldız, *Endülüs Emevîleri* 4, s. 311.

düştüğü haberini almıştır.³⁰⁷ Sonrasında Ömer b. Hafsûn'un oğlu ailesiyle birlikte Kurtuba'ya yerleşmiş ve paralı asker olarak orduya dahil olmuştur.³⁰⁸

3. Abdurrahman emîrliğinin ilk zamanlarında sınır bölgelerinin valilerine en güvendiği insanlar vasıtasıyla mektuplar göndermiş ve kendisine biat yeminlerini resmi belge olarak göndermelerini istemiştir. Bu talebe ilk cevap Saragusta Valisi Muhammed b. Abdurrahman Tucibî'den gelmiştir. Vakayinamelere göre 3. Abdurrahman'ın bu çağrısı bütün bölgelere cevaplanmış ve hâkimiyeti bütün bölgede tanınmıştır. Ancak bölgelerde 3. Abdurrahman'a karşı bir itaatten söz etmek mümkün değildir. Buralardaki valilerin çoğu Kurtuba'dan bağımsız hareket ediyorlardı. Hem birbirleriyle hem de Hıristiyanlar ile savaşan valiler, dini bağlılıkları üzerinden çıkarlarına göre saf değiştirebiliyorlardı. Yukarı sınır bölgesinin en önemli aileleri müvelled Benî Kasî ve Arap Tücîbîlerdi. Arap Tücîbîler bölgeye 9. yüzyılın ortalarında Emevilerin desteği ile yerleşmiş, burada siyasi ve askeri gücü eskiye dayanan Benî Kasî ailesinin faaliyetlerini kontrol etmektedir.³⁰⁹

Bu sebeple 3. Abdurrahman'ın iktidara geldiği yıllarda Benî Kasî ve Tücîbîler arasında şiddetli anlaşmazlıklar ve çatışmalar yaşanmıştır. Her iki aile hem aralarında hem de Hıristiyanlarla özellikle Navarra krallığı ile savaşıyordu. Berberî Zünnunîler, Santaver bölgesi ve Doğu Akdeniz kıyılarına kadar genişlemiş durumdaydı. Emevi hilafetinin son bulunduğu 11. yüzyılın başlarında Tücîbîler gibi diğer Berberî aileler de sahip oldukları bölgelerde bağımsız yönetimler kuracaklardır. Tuleytula'nın batısında Kurtuba yönetiminin ulaşamadığı bazı Berberî yerleşim yerleri mevcuttur. Leon kralları 9. ve 10. yüzyıllarda Duero Vadisi'nde hâkimiyetlerini genişleterek Semmure'yi fethedip Hıristiyanlardan geri alıp Tacuh Nehrine ilerlemek istiyordu. Bugünkü isimiyle Extremadura yani Aşağı Sınır'da Batalyevs bölgesi Abdurrahman b. Mervân Cillîkî ve torunlarının himayesindeydi. Meriye bölgesinde Berberî Beni Tâcit ailesi bağımsız valilerdi. 2. Ordono, Galiçya kralını vekili olarak 913 yılında Extremadura'ya sefere çıkmış ve Evora'ya saldırmıştır.³¹⁰

Evora şehrinin duvarları perişan hale gelmiş, yağmalanmaya açık şehir Hıristiyanlar tarafından alt üst edilmiştir. Kalelerini güçlendirmeye çalışan Müslümanların çabaları yeterli

³⁰⁷ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 163-164.

³⁰⁸ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 64.

³⁰⁹ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 64.

³¹⁰ Kenndy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 106.

olmamış, 2. Ordone'nun iki yıl sonra yeniden bölgeye yaptığı seferde Müslümanlar direniş gösterememiştir.³¹¹ Tacuh sınırının yeterince güçlü bir savunma sistemine sahip olmaması, Hıristiyanların kolayca girebileceği bir mekân halini almasına sebep olmuştur. Emîrin sınır bölgelerine yaptığı ilk seferler 916 yılında başlamıştır. Ebu Abde komutasındaki bir birlik temmuz ayında Hıristiyanların bölgesine saldırmış, esir ve ganimetler elde etmiştir. 917 yılında ise sınır halklarıyla birlikte olup San Esteban de Gormaz Kalesini fethetmiş ancak Hıristiyanların savunmasının arasında kalan Ebu Abde ve müttefiki Müslümanlar şehit düşmüştür. 2. Ordone ve Pamplona Kralı Sancho, 918 yılının Haziran ayında Nacerra ve Tutile bölgesindeki Müslümanlara karşı güçlerini birleştirerek Valtierra Kalesi'ne saldırarak şehrin camiisini yıkmışlardır.³¹²

İbn Hafsûn'un vefatı bu durumu bir nebze değiştirmiş olsa da Emîr, 918-919 yazlarında Kurtuba'dan Hıristiyanlar üzerine başarılı seferler düzenlemiştir.³¹³ İmajını düzenleyen Emîr, bizzat işleri eline alarak 920 yılında Muez'e sefer düzenledi. Merkezi sınır geçildikten sonra Tuleytula valisi de emîre katılmıştır. Emîr, Vâdilhicâre bölgesinin hâkimi Berberî Beni Sâlim ailesini oradan çıkartarak yerine yeni vali ve fakih atamıştır. Sınır politikalarında önemli bir yeri olan Medînetüsâlim Kalesi'ne gelen 3. Abdurrahman, Yukarı Sınır yönüne gidiyormuş gibi göstererek el-Kılâ, Alava ve Navarra'ya yönelmiştir.³¹⁴

O, Komutanlarından Said b. Münzîr'i Osma'ya göndermiştir. Said b. Münzîr, kaleye ani bir saldırı düzenleyerek fethetmiş, sonrasında San Esteban de Gromaz ve Clunia'ya karşı ataklarda bulunmuştur. Bölge 930 yılında Fernan Gonzalez kontluğunda olan Kastilya'nın bir parçasıydı. Kastilya ise 10. yüzyılda Müslümanlara karşı örgütlenmiş bir askeri toplum olması sebebiyle büyük önem taşımaktaydı. 3. Abdurrahman, Müslüman Tutile şehrini Kral Sancho'dan korumak maksadıyla önce bölgeye gitmiş, daha sonra Müslüman kalesi olan Kalahurra'ya geçmiştir. Müslüman ordusu ve Ordone ve Sancho'nun orduları Ebro Nehrinde savaşmıştır.³¹⁵ Sancho ve Ordone'nun orduları 25 Temmuz 920'de yenilgiye uğratılmıştır.³¹⁶

³¹¹ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 65.

³¹² Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4.*, s. 310-335.

³¹³ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 66.

³¹⁴ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 66.

³¹⁵ Kenndy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 106-107.

³¹⁶ Claudio Sanchez-Albornoz, *La Espana Musulmana*, I, Madrid 1982, s. 316.

Askerlerden canını kurtaranların sığındığı Muez Kalesi ise 29 Temmuz'da fethedilmiştir. Viguera Savaşında kazandığı zafer sonrasında Navarra Kralı Sancho Garces, Benî Kasî ve Berberî Benî Zünnûn ailelerinin üyelerini yakalatarak öldürtmüştür. Bu aile üyelerinin emîre sadık kimseler olması sebebiyle 3. Abdurrahman, 923 yılında yaşanan bu olaylar neticesinde yeniden sınır bölgelerine müdahale etme durumunda kalmıştır. Komutanlarından bazılarını bölgedeki Müslümanlara yardım etmesi için göndermiştir. Aynı zamanda 924 yılında Navarra şehrine saldırıp yağmaladığı Pamplona Seferine kendisi öncülük etmiştir. Tüdmir ve Belensiye bölgelerinden geçişinde buradaki isyancı valileri kendisine bağlamıştır.³¹⁷Yukarı Sınır bölgesine bakıldığında hâkimiyetlerini resmen kabul ettiği Tücbîler ile güçlerini birleştirerek gücünü arttırmıştır.³¹⁸ Emîr böylelikle hâkimiyetlerini kabul etmesi karşılığında bağlılık yemini etmiş bu sınır valilerine yardım etmeyi sorumluluk olarak gördüğünü göstermiştir. 3. Abdurrahman 924-928 yılına kadar Hafsunîler ile savaş hazırlığında olmuş, fakat 926 yılında Abdülhamid b. Basil'i Orta Sınır'a sefere göndermiştir. Abdülhamid b. Basil bu sefer sonucunda Benî Zünnûn ailesinin bağımsız yönettiği Santaver'deki vergilere ulaşmıştır. Bübeşter'in düşüşüyle beraber Vâdilkebîr ve Maride taraflarındaki Berberî bölgeleri de fethedilebilmiştir.³¹⁹

7.5. 3. Abdurrahman'ın Endülüs'te Halifeliğini İlan Etmesi

Zilhicce ayının ilk günü 16 Ocak 929'da 3. Abdurrahman kendisini 'Emîrü'l-mü'minîn' ilan ederek Endülüs'te halifeliğini ilan etmiştir.³²⁰ Müslümanlar için halife, Hz. Muhammed peygamberin mirası üzerinden Müslüman toplumuna hem dini hem siyasi lider olan kişiyi nitelendiren isimlendirmedir.³²¹ 3. Abdurrahman'ın adı Cuma namazı itibarıyla 'Müminlerin Emiri' olarak anılmaya başlanmıştır. 3. Abdurrahman'ın halifeliğini ifade etmek için kaynaklarda kullanılan isim 'en-Nâsır Li-dinillah veya en-Nâsır'dır. Manası Allah'ın dinini zafere erdiren kişidir. Bu isim hem resmî yazışmalarda hem de madeni paraların üzerinde kullanılmıştır.³²²

³¹⁷ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 167.

³¹⁸ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 67.

³¹⁹ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 68.

³²⁰ İbn İzâri, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 157.

³²¹ Bernand Lewis, *Tarihte Araplar*, (trc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 2019, s. 152.

³²² Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 71.

7.5.1. Halifeliğin İlanını Getiren Sebepler

Müslümanlar arasındaki hilafet sorunu üç yüz yıl boyunca birçok görüş ayrılığının yaşandığı bir konudur. Sünni olarak bilinen Müslümanlar, Peygamberin ilk halefleri ve İslâm ümmetinin meşru yöneticileri olarak Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'yi, sonrasında ise Emeviler ve Abbasileri kabul etmiştir. Sünni geleneğe göre halife, hem vekil hem de sonradan gelen anlamı taşımaktadır. Bu hususta iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, halife kelimesinin Allah'ın yeryüzündeki vekili anlamına geldiği ikincisi ise, Allah Resulü'nün halefi anlamına geldiği görüşüdür.³²³

Bu durumun tam aksine Şii gelenek, ümmetin başında her zaman Peygamber ailesinden birisinin olması gerektiğine inanıyordu, böylelikle Hz. Muhammed'in kişisel karizma ve nurunu taşıyan biri olacaktı. Bu sebeple Şii imamlar Allah'ın yeryüzündeki elçileri olarak kabul edilmiş, günahsız ve mucize sahibi kimseler olduklarına inanıyorlardı. Şii anlayış, Endülüs'te hiçbir zaman sempati toplayamamıştır. Bunun sebebi Emevi hanedanının bölgedeki kurumsal ve sistematik etkisinin derinliği idi. İlk İslâm hanedanının yükselişi Peygamber'in kuzeni ve damadı Ali'ye karşı bir hareketten gelmesi nedeniyle Emeviler Şiilerin açıkça düşmanıydı. Abbasiler, Emevileri tahttan indirdikleri ve başa geçtikleri ilk süreçte Peygamberin ailesinin haklarını desteklediği gerekçesiyle Şiiler arasında büyük destek görmüştür. Üzerinden uzun seneler geçmiş olsa bile Endülüs Emevileri, Şiiler ile olan geçmişlerini unutmadılar. Bu yüzden Endülüs'teki Emevi kimliği Şiilere karşıt olmak üzerine kuruldu.³²⁴

7.5.1.2. Dini Sebepler

Endülüs Emevileri, atalarının mirasçıları olarak hilafet haklarının olmasına rağmen 929 yılına kadar kendilerini halife ilan etmeye teşebbüs etmemişlerdir.³²⁵ Bununla bağlantılı olarak da altın para bastırmamışlardır.³²⁶ Şam topraklarından aile üyelerinin çoğu katledilmiş şekilde kaçan Emeviler, Abbasilerin zorla ele geçirdiği halifeliği kabul etmiyorlardı. Endülüs Emevileri için Abbasiler, meşru Emevi hilafetini gasp eden

³²³ Hugh Kennedy, *Hilafet*, (çev. M. Murtaza Özeren), İnkılap Kitabevi, İstanbul 2019, s. 31.

³²⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatmiyye*, Kahire 1981, s. 249.

³²⁵ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, MÜİFV, İstanbul 2016, s. 50.

³²⁶Hitti, *Siyasi ve Kültürel*, s. 800.

zorbalardı. Onlara göre Emevi hilafeti bir gün yeniden doğacaktı, ancak bu meşru hilafet İslâm topraklarının merkezi olan mübarek şehirler Mekke ve Medine’yi kontrol edebilecek güçte olduğunda sağlanabilirdi. Bu sebeple Endülüs Emevilerinin hilafet unvanını kullanmaları için beklemeleri gerekmekteydi. Koşulların değişmesinde 3. Abdurrahman döneminde yaşanan iç ve dış etkenlerin ağırlığı fazlaydı. 3. Abdurrahman’ın devraldığı Endülüs Devleti, Müslümanların siyasi ve dini lideri konumu açısından kimsesiz bir arazi gibiydi. 3. Abdurrahman’ın hedefi bu coğrafyadaki düzeni tesis etmek için gerekli gördüğü adımları atmaktı. Halife, Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra Müslümanları idare etmekte görevli hükümdar niteliğinde olduğu için Endülüs toplumunu birleştirmede bu güçten yararlanılabildi. Çünkü toplumun içerisinde yoğun bir parçalanma ve bölünme hâkimdi. 3. Abdurrahman’ın yönetimdeki ilk faaliyeti de bu kargaşa ortamından çıkış aramak olmuştur.³²⁷

Halifelik bu bağlamda 3. Abdurrahman’ın oluşturmaya çalıştığı ‘Endülüslülük Şuuru’nda etkili olacaktır. Böylelikle hem Müslümanların hem de Endülüs coğrafyasında yaşayan bütün halkların yegâne kurtarıcısı olacaktır. Endülüs’te Halifeliğin ilan edilmesinin dâhili faktörleri de bulunmaktaydı. Öyle ki 929 yılında 3. Abdurrahman Endülüs bölgesinin kontrolünü tam manasıyla sağlayamamış ve sınır bölgelerinin kontrolü zaman almıştır. Dâhili siyasette başarılı olduğu hususlar ise Endülüs’ün merkezi bölgelerindeki isyancıları bastırması ve Hafsunîler ile yaşanan mücadeleye son vermesidir.³²⁸ Ömer b. Hafsûn liderliğindeki Hafsunîler, Endülüs Emevi Devleti’nin dört hükümdarını uğraştıran isyancı bir aileydi. Bu isyan hareketini 3. Abdurrahman’ın bastırması kendisine siyasî bir güç ve karizma kazandırmıştır.³²⁹

7.5.1.3. Siyasi Sebepler

Dış politikada ise Bağdat’taki Abbasilerin gücü giderek zayıflamakta ve bundan ötürü hilafet makamına verilen önem azalmaktaydı. Aynı zamanda Kuzey Afrika topraklarında ikinci bir hilafet merkezi olarak Fatımiler doğuyordu. Abbasiler Bağdat’ta halife olarak hüküm sürüyordu, ancak hem güçleri azalmıştı hem de topraklarının büyük kısmını kaybetmişlerdi.

³²⁷ İbnu’l-Hatib, *A’malu’l-a’lam*, (nşr. Levi-Provençal), Beyrut 1956, s. 34.

³²⁸ Hacci, *Endülüs Tarihi*, s. 391.

³²⁹ Kennedy, *Endülüs Müslüman İspanya*, s. 100-104.

3. Abdurrahman'ın döneminin ilk yıllarında Abbasi halifesi olarak on üç yaşında olan Muktedir Billah (908-932) vardı. Muktedir Billah saltanatı boyunca tahttan iki kez indirilmiş, hem askeri hem de siyasi alanlarda zayıflık göstermiştir. Bu dönemde Karmatiler adındaki radikal Şii grup 928 yılında Mekke'yi yağmalamış ve Katedeki Hacerü'l-Esved'i bulunduğu yerden çıkarmışlardır. Bu olay İslam dünyasında büyük bir skandala ve derin acılara yol açmıştır. Kuzey Afrika'da Fatımilerin kurulması da Abbasi Halifesi Muktedir döneminde gerçekleşmiştir. Peygamberin kuzeni ve damadı Ali ile kızı Fatıma üzerinden Peygamber soyundan geldiklerini ve birtakım mucizevi güçlere sahip olduklarını iddia eden Fatımiler, halifeliğin gerçek sahibi olarak kendilerini görüyorlardı.³³⁰ Mehdi, Şiiiler arasında çok uzun bir geleneği olan kutsal bir isimdi. İlk Fatımi halifesi Ubeydullah "Mehdî-Lidîmillâh" unvanını alarak devletin başına geçmiştir (909-934). İkinci Fatımi halifesi ise (934-946) Allah'ın emriyle ayağa kalkan kişi anlamındaki 'el-Kâim biemrillah' unvanını almıştır. Bu ismi değiştirmelerinin asıl sebebi, halife olmalarına bizzat yardım ettikleri ve imam ismini kullanan Fatımi imamının politikalarından memnun olmayan Berberî Kutama ailesinin rakip mehdilik ilanında bulunmasına bir karşılıktı. Harici Berberî isyancılarından Sahibü'l-Himâr olarak da bilinen Ebu Yezid'in 944 yılında ortaya çıkması Fatımiler için ciddi bir tehditti. Ebu Yezid'in isyanı karşıt güç olan Emevi hanedanı tarafından desteklenmiş ancak üçüncü Fatımi halifesi (946-953) el-Mansur (Muzaffer) tarafından bastırılmış ve yenilgiye uğratılmıştır. 3. Abdurrahman döneminde Fatımi halifeliğini el-Muiz (953-975) yürütüyordu. Fatımiler ile Endülüs Emevi devleti arasındaki siyasi çekişme 3. Abdurrahman ve el-Muiz arasında güç mücadelesine dönecektir.³³¹

Emevi halifeliğine karşı halkın ne tepki verdiği hususunda kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Bu konuya dair bilgi bulmak pek mümkün gözükmemektedir. Kurtuba'nın en önemli yazarlarından İbn Hazm'a göre halifelik üç şekilde ilan edilebilirdi: Birincisi halifenin kendisinden sonra gelecek kişiyi ilan etmesiyle, ikincisi güç kullanarak ve üçüncüsü şura kararıyla. 3. Abdurrahman'ın halifeliği şura kararıyla ilan edilmiştir. Şura yöntemi ilk önce ikinci Halife Ömer b. Hattab tarafından Medine'de kendisinin ölümüyle boşalan yere gelecek olanı belirlemek için kullanılmıştır. Seçilen aday da Emevilerin atası Osman b. Affan olmuş ancak Şiiiler tarafından kabul görmemiştir. Çünkü Şiiiler, Allah'ın imam seçimi hakkını Müslümanlara bırakmış olabileceğini kabul etmiyorlardı. Onlara göre

³³⁰ Aydın Çelik, *Fatımiler Devleti Tarihi (909-1171)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s. 85-87.

³³¹ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 74-75.

Hz. Muhammed kuzeni ve damadı Ali b. Ebu Talib'i varisi olarak seçmişti, bu sebeple ilk halifeler Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman meşru yöneticiler değildi. Onlara göre meşruiyeti sağlayacak şey Müslümanların liderinin Peygamber tarafından doğrudan tayin edilmesi ve yine Peygamber ailesinden gelen bir önceki imam tarafından soy kesintisi olmaksızın aynı usulle devam ettirilmesi idi.³³²

7.5.2. Halifeliğin İlanının İç ve Dış Politikada Yankıları

3. Abdurrahman tarafından 929 yılında ilan edilen Endülüs Emevi halifeliğinin iç ve dış politikadaki yankılarından bahsedilmiştir. İç politikadaki yankılar Endülüs'ün içerisinde yarattığı maddi ve manevi güç ile ilgiliyken, dış politikada Fas'taki Fatımiler ve Bağdat'taki Abbasiler ile siyasi bir rekabet söz konusudur.

7.5.2.1. İç Politikadaki Yankıları

Endülüs'teki siyasi birlik ve bütünlüğü yeniden tesis eden 3. Abdurrahman, Endülüs tarihinin en düzenli döneminin başlamasına zemin hazırladı. 3. Abdurrahman, 929 yılında Endülüs Emevi Devleti'nin ilk halifesi olmuştur. Dış politikada 10. Yüzyılda Bağdat'ta Abbâsîler, Kuzey Afrika'da Fatımiler ve Endülüs'te Emevilerin aynı yüzyılda aynı zaman dilimlerinde halifelik unvanlarına sahip olmaları bu üç bölgede farklı anlamlar taşımaktadır. Endülüs'te hilafetin ilan edilmesinin başlıca sebebi Fatımiler gibi gözükmüyor olsa da alt sebebi daha çarpıcıdır.³³³ İber yarımadası tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan kozmopolit bir yer olmuştur. Zaman ilerledikçe halk arasında sosyal dengesizlik, eşitsizlik ve düzensizlik artmıştır. Her millet kendinden olanla iç içe olduğu için diğer etnik gruplarla temaslar oldukça sınırlıydı. Endülüs toprakları birlik ve bütünlük duygusundan yoksundu. Yerli halk, Araplar, Berberîler, Hıristiyanlar ve Yahudilerin bir arada yaşamlarını sürdürdükleri Endülüs'te milletler arası anlaşmazlıklar ve çıkar ayrılıkları oluşmaktaydı.³³⁴

Dini gruplar tepkilerini göstermek maksadıyla Endülüs Emevi Devleti'ne karşı zaman zaman isyan hareketlerinde bulunuyorlardı. Toplum kargaşaya sürükleyen dini gruplar, özellikle 1. Muhammed, Emîr Münzir ve Emîr Abdullah dönemlerinde büyük fitne adı

³³²Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 351.

³³³Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 351.

³³⁴Hasan, *Siyasî-Dini-Kültürel*, s. 181.

verilen kaosla geçen yaklaşık 60 senenin yaşanmasına sebep olmuşlardır. İktidara geldiğinde ilk bu problem üzerine yoğunlaşan 3. Abdurrahman, başarılı ve akılcı yöntemleri sayesinde Endülüs'teki nizamı idaresinin ilk 10 senesinde çözebildi.³³⁵ Endülüs'teki temel sorunun farkında olan 3. Abdurrahman gerçek hamlesini 929 yılında halifeliğini ilan ederek yaptı. Amacı, Endülüs toplumunu tek bir ümmet haline getirerek etnik gruplar arasındaki içtimai kaynaşmayı sağlamaktı.³³⁶ Bu sayede devletin her gruptan vatandaşını kucaklaması, devletin imkânlarının toplumun her kesimine adil ve eşit şekilde sunulabilmekteydi. 3. Abdurrahman'ın Endülüs'te oluşturduğu hilafet çatısı altında, Arap, Berberî, Müvelled, Musta'rib, Yahudi ve Saklebi gibi toplumdaki çeşitli etnik kökenli kimseler bir arada birleştirilmiştir.³³⁷

3. Abdurrahman'ın uyguladığı iyimser ve ılımlı politikalar, Endülüs toplumu içinde yankı buldu. Dağınık ve tutarsız görünüme sahip Endülüs toplumu bu görüntüsünden kurtularak, Endülüslüler toplumuna evrilmeye başladı. 3. Abdurrahman'ın yarattığı Endülüslülük bilinci, Avrupa ve Mağrib'in önüne geçmiş vaziyetteydi. Kültür ve medeniyet dili olan Arapça toplumun bütün unsurlarının ortak bağımlı oluşturuyordu. Coğrafya ve dilin ortaklığı kaçınılmaz olarak kültürel bir yansıma meydana getirdi. Bu ruh ışığında Endülüs topraklarında kültürlerarası etkileşim ve benzeşim artmıştır.³³⁸

Örneğin, Arapçayı benimseyen Musta'ribler, çocuklarına Ubeydullah, Abbas, Zeyd vb. Arapça isimler vermişlerdir. Endülüslülük şuurunun benimsendiğinin en önemli örneği ise toplumdaki bireylerin dış ilişkilerde Endülüs'ten bahsederken bizim yurdumuz, bizim hükümdarımız ifadelerini kullanmalarındadır. Toplumda siyasi çatışmalara sebep olan etnik aidiyet ve farklılıklar törpülenmiş, bu gelişmenin bir neticesi olarak Araplar kendilerini kabileden çok Endülüs'te mensup oldukları şehre nispet ederek anmaya başlamışlardır. Endülüs toplumunda bilinç oluşturması, sükûnet ortamı sağlaması, halka maddi-manevi güç kazandırması 3. Abdurrahman'ın halifelik ilanının iç politikada olumlu etkiler yarattığının göstergeleridir.³³⁹

³³⁵ Kennedy, *Endülüs Müslüman İspanya*, s. 90-92.

³³⁶ Clot, *Müslüman İspanya*, s. 86.

³³⁷ Özdemir, *Siyasi Tarih*, s. 123-124.

³³⁸ Özdemir, *Siyasi Tarih*, s. 124-125.

³³⁹ Provençal, *L'Espagne Musulmane*, s. 45.

7.5.2.2. Dış Politikadaki Yankıları

890 yılından başlayıp 928 yılına kadar devam eden Endülüs'teki mali kriz kendisini hissettirmeye başlamıştır. Bu süreçte Emevi emîrlerinin hem siyasi hemde parasal anlamda kriz yaşadıklarına dair belirtiler mevcuttu. Halifeliğin ayrıcalıklarından biri olan adına para bastırma özelliği emîri 926-928 yılları içerisinde çok sayıda sefere çıkmaya ve Emevi hazinesini güçlendirmeye itmiştir. Yönetimini disiplin ve planlarla işleten 3. Abdurrahman, halifeliğini ilan etmeden kısa bir süre önce Kasım 928'de Kurtuba'da ataları gibi altın ve gümüş sikke bastırabileceği bir darphane kurdurmuştur. Dirhem yani gümüş para anapara birimi olarak kullanılmaya devam etmiş ancak dinar yani altın paralar yıllık düzenli olarak basılmadığı için aralıklarla kullanılmıştır. 3. Abdurrahman böylelikle hem Emevi Devleti'nin gücünü gösteriyor hem de halkının çıkarlarını gözetererek adımlarını sağlamlaştırıyordu.³⁴⁰

Altın para bastırılması önceden planlanmış, Emevîlerin yenilenen gücünün ve hilafet makamının yakın zamanda benimseneceğinin bir göstergesiydi.³⁴¹ 928 yılına kadar İber Yarımadasında Ağlebi altınları kullanılmaktaydı. Abbâsîlerin hilafetine bağlanan Ağlebilerin yıkılışından sonra bölgede Fatımiler altın ve gümüş para bastırarak imamlıklarını ilan etmişlerdir.³⁴² Fatımilerin bastırdıkları dinar ve dirhemlerin Endülüs topraklarında kullanılması kabul edilemez bir durumdu. Fatımi paralarının tedavülü durdurulmalı fakat durdurulamıyorsa Emevîlerin güçlü bir karşı hamle olarak para bastırması gerekiyordu. Bu güdülenme ile Emevi paralarına 'Allah'ın kullu, müminlerin emiri, Allah'ın dinini zafere ulaştıracak olan Abdurrahman'ın hükmü yazılıp ilan edilmiştir.³⁴³

Fatımiler ile Emevîlerin dinar bastırması altına olan ihtiyacı arttırmıştır. Özellikle Batı Afrika'da altının bol miktarda bulunması, Sahra ticaretini köle ve altın bakımından bereketli kılıyordu. Altın, Kuzey Afrika ticaret yollarına Sahra'nın Sicilmâse şehrinden giriş yapıyordu. 10.yüzyılın gezgini ve coğrafyacısı İbn Havkal, Sicilmâse şehrini, tüccarlarını ve ticaret ağının genişliğini bazı anılarında kaydetmiştir. Bu noktada Kuzey Afrika'daki ticaret

³⁴⁰ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 103-104.

³⁴¹ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 92.

³⁴² Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 360-361.

³⁴³ Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 152-153.

yolları altına ulaşmada kilit bir noktada durmaktaydı.³⁴⁴ Kuzey Afrika topraklarında ise Emevilerin hissettiği kadar derin bir Şii karşıtlığı yoktu. Peygamberin soyundan geldiklerini ve kendilerinin, tüm ayrıcalık ve karizmatik güçlerle gerçek Şii (İsmâîlî) imamlar olduğunu iddia eden Fatımiler, Kuzey Afrika’da hâkimiyetlerini ilan etmişlerdir.³⁴⁵ Siyasi ilişkilere 9. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Fatımiler, elçilerini Kurtuba’ya gönderdi. 3. Abdurrahman döneminde İber Yarımadasında casusları bulunan Fatımiler, yarımadanın dört bir yanına dağılmış durumdaydı. Resmî cübbelerini Fatımi iki elçinin getirdiği İbn Hafsûn el-Mehdi unvanıyla halife ilan edilip, Hafsûni bölgesinin tüm camiilerinde Cuma namazında ilan edildi. Fatımilerin amacı, Müslüman dünyanın tamamına bu yeni halife aracılığıyla fethetmekti.³⁴⁶

Onlara Bağdat’ın yollarını açarak kutsal Mekke ve Medine şehirlerini fethetmelerini mümkün kılacak Mısır topraklarının fethi 969 yılına kadar gerçekleşmeyecekti. Doğudan ziyade batı yönüne doğru ilerlemek daha kolaydı. Ancak burada Emeviler ile çıkar çatışmaları yaşanıyordu. Çünkü Endülüslülerin öteki taraf olarak bahsettikleri bölge olan Cebelitarık Boğazı, Emevilerin yakın siyasi ve ticari bağlantılarda bulunduğu ve özellikle hükümdarlığın savunulmasında stratejik öneme sahip bir yerdi. İbn Hafsûn Fatımilerden aldığı destek neticesinde 3. Abdurrahman’ın donanmasını yaktırmıştır. Bunun sonucunda Emevi donanması, Cebelitarık Boğazının kontrolünü sağlamakta önemli bir liman olan Meriye’yi güçlendirme çalışmalarına girişti. Fatımilerin Emevilerin idaresindeki bölgelere ilk yaklaşımı, 917 yılında Maleka şehrinin yakınlarındaki Kuzey Afrika şehirlerinden olan Nakur’a yönelik olmuştur. Bu saldırı sonrasında boğazın diğer tarafındaki Emevi birlikleri artmaya başladı. Tetuan çevresini kapsayan bölgede 927’de Berberî sahte peygamberlerinden olan Hamim’e karşı 3. Abdurrahman mücadele etmiştir. Fatımiler bu hususta Hamim’i cesaretlendirerek gerilimi arttırmışlardı. Emevi ordusu, Fatımilere karşı tampon bölge görevinde olan ve Endülüs ihracatı ile Sahra bölgesindeki altın ve köle ticaretinin kilit bölgesi Ceuta (Sebte) başta olmak üzere önemli kıyı limanlarını ele geçirmiştir. Ancak Fatımiler, 935 yılında fethettikleri Fas şehrinin kontrolünün ellerinde bulundurmaları ve İdrisilerin bir kısmıyla uzun süreli ittifaklara sahip olduklarından dolayı

³⁴⁴ İbn Havkal, *10. Asırda*, s. 101-102.

³⁴⁵ Christian F. Seybold, “Fatımiler”, *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 228-229.

³⁴⁶ Abdülmecid en-Na’na’î, *Târihü’l-Devlet’il-Emeviyye*, s. 332-333.

hala çok güçlü durumdalardı.³⁴⁷

3. Abdurrahman'ın halife unvanını alması, Fatımilerin bu beyler üzerinde önceden sahip olduğu nüfuzla doğrudan meydan okumaydı.³⁴⁸ Bunun gösterilmesi maksadıyla gösterişli cübbeler hazırlanmış ve çok büyük paralar akıtılmıştır. Ayrıca Kuzey Afrika'ya müttetikler ile görüşmek için gidecek kişiler Endülüslü soylu Berberîlerden seçildi. Halife, Emevilerin İslâm dinini güçlendirdiğini, bidatlarla mücadelesiyle övündüğünü, özellikle Karmatilerin kutsiyetine leke sürdüğü Mekke gibi İslâm dininde merkezi öneme sahip bölgeleri nasıl fethedeceğini anlattığı ve hilafet hakkını atalarından devraldığını vurgulayan bir mektup hazırlatmıştır. Sonuç olarak Berberîler İslâm ile müşerref olmalarında Emevilerin atalarına borçluymuştu. Böyle bir mektup Berberîler nezdinde psikolojik bir etki yaratabilirdi. Emeviler ile Fatımiler Mağrib'i doğrudan veya dolaylı yoldan kontrol etmek için savaştıklarından ötürü, Berberîlerin iç çatışmaları kurulan ittifakların habercisi olmuştur. Özellikle Sanhâce ve Zenâte kabileleri arasındaki çatışmalar yükselmiş, Zenâte kabilesinin Emevilerin yana olması, Sanhâce kabilesinin ise Fatımileri desteklemesi çatışmaları alevlendirmiştir.³⁴⁹

Fatımi halifesi olan el-Muiz Mısır seferine çıktığında Sanhâce kabilesinin Ziri kolunu Kuzey Afrika'da halifenin temsilcisi olarak bırakmıştır.³⁵⁰ Kuzey Afrikalı isyancı gruplar ise Fatımilere karşı savaşlarında Emevilerle görüşmüşlerdir. Bu isyancı grupların en meşhuru *Sahibü'l-Himâr* yani Ebu Yezid'dir.³⁵¹ Ebu Yezid, militan bir hizip olan Haricilerdendi. Çoğunluğu Mâlikî mezhebinden olan Kuzey Afrika'daki Sünniler, Fatımi yönetiminin sonu gelecekse Ebu Yezid'i desteklemeye hazırlardı. Ebu Yezid'in Zenâte Berberîleri sayesinde oluşturduğu ordusu, İsmâilî hanedanlığını neredeyse bitirmek üzereydi. 944 senesinde Tunus ve Kayrevan şehirleri fethedilmiş, ancak Fatımiler tarafından sığınak olarak kullanılan aşılmaz kaleleriyle meşhur Mehdiyye şehri alınmamıştır.³⁵²

Kayrevan soylularının oluşturduğu bir grup elçi Kurtuba'ya gönderildi ve Ebu Yezid'in oğlu Eyüp'de Emevi halifesine biat etmek ve yardım istemek için bu gruba dahil oldu. Ancak

³⁴⁷ Michael Brett, *Fatımi İmparatorluğu Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz'deki İktidar Mücadelesi*, (çev. Fatih Yücel), Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 212-214.

³⁴⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, I, s. 149-150.

³⁴⁹ Edwyn Hole, *Andalus: Spain Under The Muslims*, Amerika 1958, s. 86.

³⁵⁰ Edwyn Hole, *Andalus: Spain Under The Muslims*, Amerika 1958, s. 86.

³⁵¹ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 78.

³⁵² Lütfi Şeyban, "Zenâte", *DİA*, XXXIV, İstanbul 2013, s. 246-247.

Emevi donanmasının yardımı için geç kalınmıştı, 946'da donanma Ebu Yezid'i desteklemek için Meriye'ye geldiğinde, Ebu Yezid çoktan yenilmiş ve ölmüştü. Emeviler ve Fatımiler arasında yüz yüze gerçekleşen bir savaş istisnai bir durumdu. Çünkü iki taraf savaşlarını Kuzey Afrika aracılığıyla gerçekleştirmiştir. Bu şekilde işlemeden Fatımiler oldukça memnundu, çünkü hem maddi destek alabiliyor hem de hilafetin statüsünü kabile grupları arasında sağlamlaştırıyorlardı. Burada çıkar çatışması söz konusuydu: Halife Zenâte ve Sanhâce beylerine siyasi amaçlarını gerçekleştirebilmeleri amacıyla meşruiyet kazandırmış, onlar da kendilerini hilafetin temsilcileri şeklinde isimlendirmeye başlamıştı. Hilafet otoritesinin sınırları böylelikle biraz aşılmış oluyordu. Mağrib savaşının kazananının Emeviler olduğu 950'li yıllara gelindiğinde görülecektir.³⁵³

Bazı İdrisi ve Fatımi müttefikleri saf değiştirmişti.³⁵⁴ Bu kişilerden en önemlisi Fatımiler tarafından Fas şehrinin valiliğine atanan, sonrasında 955 senesinde vaaz kürsüsünde Şii imamlarını kâfir ilan ederek Emevi halifesine biat eden Ebu Bekir Zenâti'dir. 3. Abdurrahman bu biatın karşılığında, Hıristiyanlara karşı düzenlediği seferlerden elde ettiği ganimetlerin beşte birini Zenati'ye vermiştir. Zenati bu parayı Fas şehrindeki Karaviyyin Camiinin dekorasyonuna harcamış ve minaresine Kurtuba halifesinin adını inşa ettirmiştir. Aynı dönemde gerçekleşen Fatımilerin Meriye limanı saldırısı, Fatımilerin Endülüs topraklarına gerçekleştirdiği ilk ve doğrudan tek saldırıydı. Halife, ilkbaharda azatlı kölesi Galib komutasındaki Endülüs donanmasını Tunus kıyılarındaki Fatımilerin üzerine göndermiş, burada Fatımiler bozguna uğratılmış, ancak Mehdiyye yine fethedilememiştir. Karşı atağa geçen Fatımi halifesi el-Muiz, azatlı kölesi Cevher komutasındaki ordusunu Mağrib'i el geçirmek için göndermiş, 958-960 yılları arasında bu amacına ulaşmıştır. Kuzey Afrika'da kaybedilen bu toprakları 3. Abdurrahman'ın oğlu 2. Hakem geri alacak ve Fatımilerin Mısır yolculuğu da onun zamanında başlayacaktır.³⁵⁵

7.6. 3. Abdurrahman'ın Endülüs'ün İç İstikrarı Sağlama Mücadeleleri

929 yılının Ocak ayından sonra Endülüs'te çok müşkül bir kıtlık yaşandı. Kıtlık ile beraber piyasadaki ürünlerin fiyatları oldukça artmıştır. Çare bulmak amacıyla, Kurtuba Camiinde

³⁵³ Dozy, *Spanish Islam*, s. 409-433.

³⁵⁴ el-Bekrî, *Coğrafıyyetu'l-Endelüs ve Avrubba*, (nşr. Abdurrahman el-Hacci), Beyrut 1968, s. 753-772.

³⁵⁵ Bernard Lewis, "Fatımiler ve Hindistan Yolu", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1952, s. 355-360.

ve diğer şehirlerde namazlardan sonra hutbelerde yağmur duası edilmeye başlanmıştır. Askeri başarısını bu süre zarfında da sürdüren 3. Abdurrahman, Endülü'sün batı bölgesindeki Aşağı Sınır'da genişlemesini devam ettirmiştir. Kumandanlarından birisi Merida ve Santaren'i fethetti. 929 yılının Mayıs ayında Batalyevs'e düzenlenen sefere Halife bizzat kumandan olarak katılmıştır. 930-931 yıllarında Bace ve Batalyevs teslim olmuş ve bölgenin valîleri aileleriyle birlikte Kurtuba'ya gönderilmiştir.³⁵⁶ Bu kişilerden bazıları orduya katılmıştır. Fethedilen bölgelerin valîlerini aileleriyle birlikte Kurtuba'ya yerleştirmek 3. Abdurrahman tarafından sıklıkla uygulanan bir politikaydı.³⁵⁷ Ancak Osconaba Valîsine uygulandığı üzere halife adına yönetimine ve şehirde kalmasına izin verilen valîler de bulunmaktadır.³⁵⁸

Orta Sınır güney-kuzey ve doğu-batı arasındaki iletişim açısından stratejik bir bölgeydi. Bu yüzden bölgenin hâkimiyetinin Emevilere geçmesi hayati derecede önemliydi. Kurtuba'da isyanları ile meşhur olan Tuleytula şehrinin çevresi 930 yılına gelindiğinde tamamen kontrol altına alınabilmiştir. Rabah Kalesi, Talamanka, Madrid ve Talavera bölgelerinde Emevi valîleri yerleştirilirken, Berberî Benî Zünnûn ailesi de hilafete bağlılıklarını bildirmişlerdir. Bununla birlikte Benî Zünnûn ailesi, adamlarını ve fakihlerini Tuleytula halkına göndererek halifenin hükümdarlığını tanımalarını ve vergilerini ödemeye çağırmıştır. Çağrıya cevap vermeyen Tuleytula şehrine, 930 yılının Mayıs ayında ordu gönderilmiş, bu kuşatma 932 yılına kadar sürmüştür.³⁵⁹

Tuleytulalıların direnişi kıtlık yaşanmaya başlayınca son bulmuş ve şehir teslim olmuştur. Onların bu uzun direnişi ayrıcalıklı muamele isteyebilecek konuma gelmelerine sebep olmuştur. Tuleytulalıların istekleri arasında zekât haricinde vergi ödememek, ordu mensuplarını evlerinde ağırlamamak, dini liderlerini kendileri belirlemek ve kendi liderleri tarafından yönetilmek şeklinde sayılabilir. 3. Abdurrahman, Tuleytula halkının belirttiği şartları kabul etmiş ve şehrin kapıları açılmıştır. Halife, bölgede bulunduracağı Emevi görevlileri ve ordusunun kullanımı için şehrin geri kalan kısmını yüksek duvarlarla ayıran bir kale inşa ettirmiştir. Tuleytula'nın tam karşısına inşa edilen Zafer şehri (el-Fetih)³⁶⁰,

³⁵⁶ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 78.

³⁵⁷ Kennedy, *Endülü's: Müslüman İspanya*, s. 100.

³⁵⁸ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 79.

³⁵⁹ İmamüddin, *Endülü's Siyasi Tarihi*, s. 167.

³⁶⁰ İmamüddin, *Endülü's Siyasi Tarihi*, s. 168.

halifenin yenilen tarafın özerkliğini koruduğu ancak kendisinin şehirde kısmi bir güçle sınırlı tuttuğu bir yapıydı.³⁶¹ Halifenin otoritesinin sağlanmasının yetersiz oluşuna karşın Tuleytula gibi önemli bir şehirde isyanın sona ermesi Kurtuba'da Halife tarafından düzenlenen görkemli bir şölenle kutlanmıştır. Orta Sınır bölgesinde istediğini elde eden halifenin bir diğer hedefi Yukarı Sınır bölgesiydi. Bölgeyi kontrol eden yerli aileler arasında 924-933 yıllarında ağır çatışmalar yaşanırken, Benî Kasî ailesi de giderek güç kaybetmekteydi.³⁶²

Sarakusta 930 yılında Muhammed b. Haşim Tucibî yönetiyordu, valîlik görevini babasından devralmıştı. Bu durum halifeyi çok rahatsız etmiştir. Çünkü kendisine bağlı bir bölgenin yöneticisinin atamasını yapmak hak ve yetkileri arasındaydı. Halife, hak ve yetkilerinin ihmal edilmesinden duyduğu hoşnutsuzluğu açıkça dile getirmiştir. 3. Abdurrahman 934 yılında Hıristiyanlar üzerine Osma Seferi adıyla biline bir sefer düzenlemiştir.³⁶³ Sefere Muhammed b. Haşim Tucibî, Veşka ve Bübeşter Valileri sefer davetine katılmayı reddederken, Kal'atüeyyûb ve Deruka'nın Tucibi beyleri sefer daveti kabul ettiler.³⁶⁴

İsyancılara karşı saldırıya geçen 3. Abdurrahman, Muhammed b. Haşim Tucibî'nin üzerine gitmiş, Tucibî hem sefere katılmak hem de bazı kalelerini Emevi Devleti'ne bırakmak zorunda kalmıştır. Sonrasında toplanmış olan Müslüman ordusu 2. Ramiro'ya saldırarak bölgesinde büyük tahribata yol açmıştır.³⁶⁵ Halife yeniden isyan girişiminde bulunan Muhammed b. Haşim Tucibî'nin Sarakustalı Hıristiyanlardan hiçbir şekilde yardım alamaması için, 935 yılında Leon kralı ile bir anlaşma imzaladı. Kal'atüeyyûb ve Deruka'nın Tucibî beylerinin 3. Abdurrahman'a olan itaatleri devam etti ve bunun yanında Sarakusta'nın çevresindeki bazı kale ve bölgeler Emevi Devleti'nin kontrolüne bırakılmıştır. Kumandanlarını bölgede bırakan Halife Kurtuba'ya doğru yola çıkmıştır.³⁶⁶

2. Ramiro ile 3. Abdurrahman 935-936 yılları arasında imzalanan anlaşma 2. Ramiro tarafından bozulmuştur. Beraberinde Barselona kontluğu sınır bölgesinde Emevî ordularına saldırmış, Benî Zünnûn ailesi yeniden isyan çıkarmış ve Halife'ye bağlı görünen Kal'atüeyyûb ve Deruka valîleri akrabaları olan Sarakusta valisine destek göndermiştir.

³⁶¹ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 79.

³⁶² İbn Hayyân, *el-Muktebes fi Tarihi'l-Endülüs*, (nşr. S.el-Hevvari), Beyrut 2006, s. 18-20.

³⁶³ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 80.

³⁶⁴ İbn İzâri, *el-Beyânü'l-muğrib*, I, s. 135-175.

³⁶⁵ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 80.

³⁶⁶ İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbi'l*, s. 468.

Bölgedeki kırılmaların sebebi olarak Ahmed b. İshak Kureyşî görülmüştür. Ahmed b. İshak Kureyşî, Şam Emevilerinin soyundan geldiği ve Emevi ailesinin iktidara gelmelerinde yardımcı olduğu için kendisini Emevi emîrleriyle denk görüyordu. Bu sebeple 9. yüzyılda Emîr Abdullah'ın yönetiminde İşbiliye'deki isyana katılıp isyanı bizzat desteklemiştir. 913 yılında İşbiliye'nin 3. Abdurrahman'a teslim olmasıyla birlikte Kurtuba'ya taşınarak çeşitli görevlerde halifenin hizmetine girdiler.³⁶⁷

Ahmed b. İshak da Halife'nin Sarakusta kuşatmasına destek vermiş, ancak Halife, onun davranışlarından kuşkulandığı için önce ordudan atmış, sonrasında 936 yılında idam ettirmiştir. Ahmed b. İshak'ın kardeşi olan Ümeyye de Santaren'de isyan çıkarmış, Hıristiyanlar ile ittifak kurmuş ama 939 yılında yenilgiye uğratılmıştır. 3. Abdurrahman, Sarakusta'ya düzenleyeceği seferi kendisi yönetmeye karar vermiştir. Ordunun bir kısmı, isyan eden Orta Sınır'daki Talabire ve Berberî Nafza bölgelerine, Halifenin birlikleri ise Kal'atüeyyûb ve Deruka'yı fethederek şehrin Tucibî Valîlerinin yönetimine son vermiştir.³⁶⁸ Sarakusta kuşatması 936-937 yıllarında yaklaşık sekiz ay sürmüştür. Yeni bir kıtlığın kıtayı perişan etmeye başladığı zamanda 23 Ağustos 937'de Sarakusta teslim olmuş ve anlaşma yapılmıştır. Anlaşmaya göre, Muhammed b. Haşim Tucibî ailesinin ve akrabalarının Sarakusta'dan ayrılarak sınır şehirlerinden birine yerleştirilip vali olarak atanmasına karar verilmiştir.³⁶⁹ Sarakusta şehri ise Halife tarafından yeni atanan bir vali, bölgede kalan Tucibî ailesinin fertlerinden uzak bir yere yerleştirilerek olası çatışmalardan kaçınılacaktır.³⁷⁰

Halifenin isteğine göre Muhammed b. Haşim Tucibî, Kurtuba'ya gidecek ve orada otuz gün yaşayacaktı. Bunu yaptığı takdirde Halife onu Sarakusta Valisi yapacaktı. Bununla birlikte Tucibîlerin, Hıristiyanlar ile olan ilişkilerini kesmesini ve halifeye vergi ödemeyi kabul etmeleri gerekmekteydi. Artık Tucibi hilafet düşmanlarına yardım etmeyerek sadece Halifenin savaşağı kişiler ile savaşıacak ve kendi ailesinin üyelerine de ayrıcalık tanımayacaktı. 21 Kasım 937 günü 3. Abdurrahman Sarakusta'ya girdi ve Sarakusta'nın düştüğünü resmileştiren belgeyi huzurunda topladığı kalabalık bir cami cemaati huzurunda

³⁶⁷ Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 105.

³⁶⁸ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 81.

³⁶⁹ Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 110.

³⁷⁰ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 171.

okunarak üzerine yemin edilmiştir. Diğer fethedilen şehirlerde yapıldığı gibi burada da Halife duvarların yıkılması emretmiştir.³⁷¹

3. Abdurrahman, Yukarı Sınır bölgesindeki isyanları kısa süreliğine de olsa bastırabilmişti. Kuzeydoğudaki bölgesindeki yerlere öncesinde seferler yapılmıştı. Ebro Vadisi'ndeki Müslümanların iskânları sayesinde Hıristiyanların yayılcı tavırlarını engellemek kolay olmuştur.³⁷² Emevilerin her fırsatta özerkliklerini kısıtlamaları, vergi ödemeye ve Kurtuba'nın düzenlediği seferlere katılmaya zorlamaları, sınır halklarının Emevilerden bıkmalarına neden olmuştur. Bu sınır halklarından bazılarının kurdukları hain komplolar, Hıristiyanların Müslümanları yenmelerine sebep oluyor, sonrasında takiyyeci olarak adlandırılıyorlardı. Sınır beylerinden kimileri Halifeyi zayıflattığı takdirde özerkliklerinin artacağını düşündükleri için böyle yollara başvuruyordu.³⁷³

Hilafet ordusundaki bazı cünderin en temel sorunu ise kadim Arap ve vasi seçkin soyundan gelmeyen bir kimsenin ordu komutanı olarak atanmış olmasıydı. Bu atama kararı ordu içerisinde daha büyük hadiseler yol açacaktır.³⁷⁴ 3. Abdurrahman döneminin önemli iç olaylarından birisi de Meserrecilik hareketidir. Arap veya Berberî asıllı olmayan, İspanyol olduğu düşünülen İbn Meserre'nin başlattığı bu hareket Endülüs düşünce hayatında kalıcı izler bırakmıştır. İbn Meserre, Endülüs'ün önemli şahsiyetlerinden biri olup, Empedokles felsefesini geliştiren hermesçi bir karaktere soyunmuş bir filozoftur. 913 senesinden sonra eğitim faaliyetlerine başlayan İbn Meserre, öğrencileri ve sempatizanlarıyla birlikte gizli bir cemaat kurmuştur. Endülüs ortamının felsefi fikirleri açıklamaya elverişli olmaması sebebiyle dar bir çerçevede yayılım göstermiştir. Kurtuba civarındaki Sierra tepesinde faaliyetler gizli bir şekilde sürdürülmüştür. İbn Meserre'nin düşünceleri ve Meserrecilik (Meserriyye) hareketi, özellikle fukahanın tenkit ve tepkilerine maruz kalmıştır. İbn Meserre, eğitim ve öğretim faaliyetleri sırasında ciddi baskılara maruz kalmış, zındıklıkla suçlanmış ve Emîr Abdullah döneminde ülkeden kaçmak zorunda kalmıştır.³⁷⁵

³⁷¹ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 82.

³⁷² İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, s. 141-142.

³⁷³ Makkarî, *Nefhu't-tub*, II, s. 252.

³⁷⁴ Clot, *Müslüman İspanya*, s. 86.

³⁷⁵ Ahmet Bozyiğit, "İbn Meserre ve Felsefesi", (*Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Doktora Tezi*, 2015), s. 62-65.

3. Abdurrahman'ın tahta çıkıp ülkede kargaşa ortamının kalkması ve huzur ortamının sağlanmasıyla birlikte İbn Meserre ülkesine geri dönmüştür. İbn Meserre, bir filozof olmaktan çok felsefe, kelâm ve tasavvufu birleştirme çabasında olan bir düşünürdür. İbn Meserre'nin düşünceleri Endülüs toplumunun önemli bir kesimini tesiri altına aldığı gibi, Emevi hanedanı mensubu olan İbnü'l-Kıtt'ı da etkilemiştir. İbnü'l-Kıtt, bu fikri desteği sayesinde kendisine çok sayıda taraftar toplamış ve 3. Abdurrahman'ın iktidarına karşı ciddi bir problem oluşturmuştur. 951-952 yılına kadar İbn Meserre'nin faaliyetleri özellikle Mâlikî fakihleri tarafından tepki görmüş ancak siyasi bir baskıya maruz kalmamıştı. Ancak 3. Abdurrahman'ın 952'de yayınlattığı bir ferman ile meserrecilik hareketi bazı gerekçeler ile yasaklanmıştır.

Bu fermana göre gerekçeler şunlardır: Bu felsefenin sünneti değiştirmeye kalkışması, Kur'an'a ve hadislere düşmanlık temayülleri doğurması, Kur'an'ın yaratılmışlığını savunması, Allah'ın âyetlerini tartışmaya açması, tövbe ve şefaati reddetmesi, müteşâbih âyetleri te'vile tâbi tutması, Müslümanlara selâm vermemesi ve farklı inançta olanları tekfir etmesidir. Hüseyin Mûnis'in aktardığı bilgiye göre aslında 3. Abdurrahman'ın hoşgörülü bir devlet adamı olmasına rağmen ülkesinde bir fikir ve inanç hareketine karşı böyle bir siyasî ve resmî tavır başlatmasının sebebi, bazı kimselerin İbn Meserre'yi Şîa'daki anlamıyla bir imam derecesinde görmeye başlamalarıydı. Ancak fermanın muhtevasında böyle bir itham bulunmadığı gibi ölmüş bir kişinin imam olarak görülmesinin siyasî bir sakıncası da olmamalıdır. Muhammed Abdullah İnân'ın aktardığı bilgiye göre ise, bu fermanı dinî bakımdan muhalif sayılan kimselere gözdağı verme ve böylece fukahayı memnun etme eylemi olarak değerlendirir. Bu fermandan sonra Meserreciler'in bir takibata uğrayıp uğramadıkları bilinmemektedir. Ancak fukahanın düşmanlığı sürmüş olması muhtemeldir.³⁷⁶ Nitekim Mâlikî fakih Kurtuba kâdılcemâası İbn Zerb, İbn Meserreciler'in takip edilerek iç yüzlerinin açığa çıkarılması, bu akıma inananların tövbeye davet edilmesi için çaba harcamış, ayrıca İbn Meserre'ye karşı bir reddiye yazdığı gibi 961 yılında, aralarında Meserreciler'in de bulunduğu bir topluluk huzurunda İbn Meserre'nin kitaplarını yaktırıştır. Ancak fukahanın bu tür gayretlerine rağmen Meserrecilik gelişmesini sürdürmüştür. Bir asır sonra İbn Hazm'ın verdiği bilgiler, özellikle İsmâil b. Abdullah er-

³⁷⁶Bozyiğit, “İbn Meserre ve Felsefesi”, s. 259-260.

Ruaynî'nin görüşleri hakkındaki açıklamaları da bunu göstermektedir.³⁷⁷

7.6.1. 3. Abdurrahman Dönemi'nin Önemli Olayları ve Dış Tehditler ile Mücadelesi

939'da Hıristiyanların Duero Vadisine doğru ilerlemeye çalıştığı bölgedeki Simancas şehrini hedef alan 3. Abdurrahman, önce Leonese ve Castilia'ya doğru hareket etmiştir. Halife hem askeri ekipmanı bakımından hem de Tuleytula'da ordusuna katılan Benî Zünnûn, Veşka Beyi Furtun b. Muhammed ve Yukarı Sınır'ın Tucibî beylerinin desteğiyle güçlü bir birliğe sahip oldu. 939 yılının Ağustos ayında Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında Simancas Savaşı yaşanmıştır.³⁷⁸ Savaşın yaşandığı yerin konumuna dair farklı bilgiler vardır. Savaşın en kilit noktası 3. Abdurrahman ve ordularının Hıristiyanlar tarafından tuzağa düşürülmesi, çok sayıda kişinin ölmesi ve Halifenin de canını tehlikeye sokan bir vaziyetle karşılaşılmasıdır.³⁷⁹ Halifenin canı kurtulmuş ancak zırhı ve şahsi Kur'an mushafı Hıristiyanlar tarafından kaçırılmıştır. Bu yenilgi, tuzağın hendek gibi bir dağ geçitinde yaşanmasından dolayı tarihe 'Hendek Olayı' olarak geçmiştir.³⁸⁰

Bazı tarihçilere göre hendek ismi, Halifeye karşı bir kışkırtma olarak kullanılmış olmalıdır. Çünkü 3. Abdurrahman'ın bu yenilgisi, kendisi gibi bir Emevi olan Ebu Süfyan'ın yenilgisine benzetilerek olasıdır ki Halifeyle alay edilmek istenmiştir. Simancas bozgununun güneş tutulması zamanına denk gelmesi yedi gün boyunca ülkeyi zifiri karanlığın kaplamasına sebep olmuştur. Bu yenilginin hainlerinden olduğu düşünülen Sarakusta Beyi Muhammed b. Haşim Tucibî yakalanıp Leonese bölgesinde esir edildi.³⁸¹ Diğer bir hain Furtun b. Muhammed ile savaştan kaçmaya çalışan cümdün on üyesi yakalanarak Kurtuba'da çarımha gerildiler. Önceden Sınır bölgelerindeki kontrolünü arttırmaya yönelik bir politika izlemiş olan Halife, şimdi dolaylı bir kontrolle yetinmek zorunda kaldı. Simancas Savaşı, yerel soyluların özerkliklerini tam olarak asla kaybetmeyeceklerini göstermiştir. Bu sebeple İbn Hayyân'ın anlatısına göre 939 yılından itibaren Yukarı Sınır'ın askeri faaliyetleri, savaş becerisini ve cesetini kanıtlamış olan yerel beylere bırakılmıştır. Halife, topraklarını yönetme yetkilerini her sene yeniliyor ve iyi ilişkiler kuruluyordu. 3. Abdurrahman

³⁷⁷ Mustafa Çağrııcı, "İbn Meserre", *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 188-193.

³⁷⁸ Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 110-111.

³⁷⁹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 171.

³⁸⁰ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 83.

³⁸¹ Levi-Provençal, *Peninsule İberique: La Peninsule İberique au Moyen Age d'Après le Kitab al-Rawd ad-Mi'tar d'İbn Abda al-Muncim al-Himyeri*, Leiden 1938, s. 172.

döneminin geri kalanında bir daha ciddi bir isyanla karşılaşılmamış, halife ve yerel boyların merkezi yönetim ile özerk yönetimleri arasındaki denge başarılı bir şekilde kurulmuştur.³⁸²

Simancas'ta esir alınan Muhammed b. Haşim Tucibî, 3. Abdurrahman'ın emriyle bırakılmış ve Yukarı Sınır bölgesine dönmüştür. Tucibî, Navarra kralı ve Kastilya kontu ve 942 yılında Kuzey bölgesinden gelen Macar halklarıyla savaşmıştır.³⁸³ Oğlu Yahya, 950 yılında Sarakusta Beyi olarak babasının yerine geçmiştir. Tucibî ailesinin diğer fertleri de Yukarı Sınır'ın farklı bölgelerini yönetmeye devam ettiler. Hain olarak idam edilen Furtun b. Muhammed'in kardeşlerinden biri Halife'ye bağlılığını sunmak amacıyla 940'da Kurtuba'ya gelmiştir.³⁸⁴ Sonrasında Veşka şehrinin yönetimi ona bırakıldı. Tuleytula'nın bağımsız hükümdarları olarak yönetimi ele geçirmiş olan Berberî Benî Zünnûn ailesi, 11. yüzyılda Orta Sınır'daki etkili güç olmaya devam etmiştir. Hristiyanlara yönelik ve özellikle Kastilya bölgesine yoğunlaşan seferler yaptılar.³⁸⁵

Halifenin doğrudan hâkimiyet kurmak amacıyla bazı bölgelere gönderdiği memurları, yerel güç kazanabilmek maksadıyla hilafet makamının gücünü kötüye kullanmaya başladılar. 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 3. Abdurrahman'ın azat ettiği kölelerden Galib gibi komutanlar Endülüs siyasetinde aktif rol oynayacaktır.³⁸⁶ Simancas Savaşı, 3. Abdurrahman'ın katıldığı son savaştır.³⁸⁷ Sonrasında hiçbir askeri sefere katılmayacak olan Halife, yirmi yılda on üç seferle kendini göstermiş ve artık bütün gayretini Endülüs'ün inşa ve yapılanmasına adanmıştır.³⁸⁸

3. Abdurrahman'ın iktidarının ilk otuz senesinin sınır bölgelerine gerçekleştirdiği seferlerin çoğu bölgelerdeki hareketliliğe tepki amaçlıydı. Navarra, Leonese ve Kastilya gibi sınır bölgelerine düzenlenen seferler sayesinde bölgelerdeki hareketlilik azalmıştır. Halifenin seferlerinin temel gayesi, sınırlarını koruyabilmek ve hâkimiyetini sürdürebilmektir. Bu sebeple fetih yaparak ülke sınırlarını genişletmek yerine mevcut yerlerdeki bağlılığı güçlendirmek daha kıymetliydi. Müslümanların seferleri genellikle Hristiyanların

³⁸² İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 172.

³⁸³ Dozy, *Spanish Islam*, s. 385.

³⁸⁴ Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 111.

³⁸⁵ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 85.

³⁸⁶ Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 111.

³⁸⁷ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 86.

³⁸⁸ Reinhart Dozy, *Rech: Recherches sur l-Histoire et la Litterature des Arabes d'Espagne Pendant le Moyen Age*, Leiden 1881, s. 156-157.

topraklarını genişletmek veya yeni seferlere çıkma hazırlığı sırasında karşı bir atak niteliğindedir.³⁸⁹ Bu örnek olarak bazı kaynaklarda, Tuleytula halkının Hıristiyanların iç işlerine karışmalarına sıcak bakan bir tutum sergilediği ve Emevilere karşı her zaman yardımda bulunduğu bilinmektedir. Müslümanları asıl endişeye sürükleyen olay, 10. yüzyıldan itibaren Duero Nehri'nin sol kıyısında kurulduğu görülen Hıristiyan yerleşimidir. Duero Vadisi gibi bomboş ve kurak bir yerleşim yerine Hıristiyanların ne zaman yerleştiği İspanyol tarihçiliğinde sıkça tartışılan bir konudur. Bu vadinin sözde iskânı, kısmen orada var olan nüfusun kuzey ve güneyden gelen göçlerle birlikte artmasından ibaretti. Geniş çerçeveden bakıldığında buradaki değişim yeni bir siyasi ve askeri sistemin habercisiydi.³⁹⁰

Osma Seferine katılan Müslüman birlikleri, Clunia bölgesinin etrafında 921 yılında çok bakımlı köylerin ve geniş arazilerin bulunduğunu aktarmışlardır. 930 yılına gelindiğinde Kastilya bölgesindeki birkaç kont arasında ittifak sağlanmış, bu süreç yeni bir Hıristiyan yönetim biçiminin yani Kastilya ülkesinin doğuşunu simgeleyen bir siyasi dönüşüm olarak görülmüştür. Hıristiyan yönetimin topraklarına 939'da saldırıya uğrayan Simancas şehri de katılmıştır. Hıristiyanların arasında 930'lardan sonra görülen iç çatışmalar ve Müslümanların askeri faaliyetlerinin bölgedeki kontrolü sayesinde Hıristiyanların yayılmacı hareketleri kontrol altına alınmıştır.³⁹¹ Hıristiyan orduları ile sınır boylarındaki çatışmalar kontrol altına alındığında artık farklı yönlerden gelen tehlikelere karşı odaklanılmaya başlanmıştır.³⁹²

Hıristiyan yerleşimlerinin ve genişlemesinin tehlikeli olduğu bölgeye komşu Medînetüsâlim şehri, Müslümanların askeri sefer ve planlarının tasarlandığı yeni bir merkez olmuştur. Halife, azatlı kölesi Galib ve beraberindeki Berberî kökenli fakih Muhammed b. Abdullah b. Yahya b. Ebu İsa'yı 946 yılında Medînetüsâlim şehrinin kalelerini sağlamlaştırması için göndermiştir. Diğer bir, 942-945 yılları arasında sınır bölgelerinde fakih olarak görev yapan Berberî fakih Münzir b. Said Belluti Hıristiyan krallıkları ile kurulan tüm ilişkilerden sorumlu kişiydi. Halifenin görevlendirdiği fakihlerin bölgelerdeki varlığı, Emevilerin stratejik açıdan önem taşıyan sınır bölgelerindeki Müslüman halk ile çatışmalar yerine uzlaşma politikası güttüğünün bir ispatıydı. 3. Abdurrahman ve sınır beylerinin Hıristiyan

³⁸⁹ Sanchez-Albornoz C, *La Espana Musulmana*, Madrid 1982, s. 276-277.

³⁹⁰ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 129.

³⁹¹ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 87.

³⁹² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 231.

krallıklara neredeyse her sene düzenlediği seferler yeni bir toprak kazandırmamıştır. Bu seferler besin sıkıntısının yaşanmaması, olası tehlikeleri önlemek amacıyla ilkbahar ve yaz aylarında düzenlenmiştir. Seferlerin amacı fetih girişi değil, düşmanı zayıflatarak saldırmasını engellemek ve esir, ganimet toplayarak kazanç elde etmektir.³⁹³

Emevilerin toprak kayıplarını geri kazanılabilmesinin yolu Kurtuba hükümeti ile yerel yönetimler arasındaki dengeyi kurmak, yerel sınır boylarının aralarındaki çatışmalara son vermek ve yeni açılan Kuzey Afrika sınır kapısının kontrolünü sağlayabilmekten geçiyordu.³⁹⁴ Siyasi arenada diplomatik ilişkilerin askeri hareketliliklerle paralel devam etmesi gerekiyordu. Hıristiyan krallıklar ile çok sayıda anlaşmalar imzalanmış, ittifaklar kurulmuştur. Kurulan diplomatik ilişkilerin yanında kan bağına içeren ittifaklar da oluşturulmuştur. Örneğin 934 yılında Yukarı Sınır ve Hıristiyanların isyancı beylerine karşı düzenlenmiş seferde Navarra kraliçesi Toda, 3. Abdurrahman ile iletişime geçmiş ve ona Bask kökenlerini hatırlatarak oğlu Garcia Sanchez'i Navarra kralı olarak tanımmasını rica etmiştir. Halife bu isteği yerine getirmiş fakat 958 yılında Kraliçe Toda bu seferde torunu Leon kralı Şişman Sancho için yardım talep etmiştir.³⁹⁵

Halife, hem Sancho'nun 960 yılında tahtını geri almasına hem de Yahudi hekim Hasday b. Şaprut sayesinde şişmanlık derdine şifa bulmasına destek vermiştir.³⁹⁶ Leon kralı ile imzalanan 935'teki anlaşma gereğince Sarakusta halkının Hıristiyanlardan yardım almayacağı garantilenmişti. Simancas Savaşı'nda esir alınan Muhammed b. Haşim b. Tucibî'nin azat ettirilmesi maksadıyla 940 yılında Hasday b. Şaprut Leon'a gönderilmiştir. Yaklaşık yedi ay Leon'da kalan Yahudi elçinin yanına Endülüs'ten arabuluculuk yapması için iki rahip de gelmiştir.³⁹⁷ Tucibî sonunda azat edilmiştir. Savaş sırasında çalınan halifenin kişisel Kur'an nüshası da geri alınmıştır.³⁹⁸ 3. Abdurrahman ile 2. Ramiro arasında Santaren'den Veşka'ya kadar olan bölgeyi kapsayan bir barış antlaşması imzalanmıştır. Ancak 2. Ramiro ile yapılan bu antlaşmanın ömrü kısa olmuştur. Halife bu seferde Hasday b. Şaprut'u 940'ta Güney Fransa'daki beylerle Endülüs ile ticaret anlaşmalarını garantilemek

³⁹³ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 88.

³⁹⁴ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 131.

³⁹⁵ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 129.

³⁹⁶ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 132.

³⁹⁷ İbnü'l-Ahbâr, *Kitâbü'l-Hulleti's-Siyerâ*, (nşr. Hüseyin Münis), Kahire 1985, I, s. 216.

³⁹⁸ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 89.

amacıyla imzalamak üzere Barselona'ya göndermiştir.³⁹⁹

3. Ordone 955 yılında 3. Abdurrahman'dan barış talep etmiştir.⁴⁰⁰ Anlaşma şartlarının yazılı olduğu belgenin 3. Ordone'ya ulaştırılma görevi Hasday b. Şaprut'a verilmiştir. Yürütülmeye başlanan diplomatik ilişkiler yalnızca Hıristiyan krallıkları ile değildi. Sardunya Adasında, Almanya ve Bizans'tan elçiler halifenin huzuruna gelmeye başladı.⁴⁰¹ Aynı zamanda Amalfi'den gelen İtalyan tüccarlar ile Endülüslü tüccarlar arasında iki tarafın da yararına bir ticari ilişki başladı.⁴⁰²

7.6.2. 3. Abdurrahman Dönemi Diplomatik İlişkileri

Endülüs'te 3. Abdurrahman ile gelen huzur ve asayiş ortamı beraberinde siyasi hareketliliği de getirmiştir. Gerek Fatimilere karşı gerekse Hıristiyan Krallıklara karşı kazanılan başarılar, Endülüs'ü güçlü bir devlet konumuna getirmiştir. Bu sebeple başkent Kurtuba, Avrupa ve Akdeniz'in en aktif diplomasi merkezi haline gelmiştir. 3. Abdurrahman'ın iktidarında Endülüs'e, Bizans ve Alman İmparatorlukları, İtalya, Franklar ve Sardunya gibi Avrupa ülkelerinin yanı sıra, Barselona, Navarra ve Leon gibi İspanyol Hıristiyan krallık ve kontlukları gelmiştir. 10. Yüzyılda Kurtuba toprakları, elçi yoğunluğunun yaşandığı bir yer olmuştur. Diplomatik ilişkilerin kurulduğu ilk devlet Bizans İmparatorluğu'dur.⁴⁰³

Bizans ile ilk İslâm fetihleriyle başlayan bu temas, 1. Hakem döneminde Kurtuba'dan sürülen ve çoğunluğunu Müvelledler'in oluşturduğu Endülüslüler'in Girit Adası'nı ele geçirmesi ile burada devlet kurmaları ve askeri faaliyetler yürüterek Bizans İmparatorluğu'nu taciz etmeleri iki devleti karşı karşıya getirmiştir. Ancak 2. Abdurrahman'ın ölümüyle başlayan fitne dönemi Bizans ile ilişki kurulmasını engellemiştir. 3. Abdurrahman'ın iktidarının son on yılı Bizans ile diplomatik ilişkilerinin yeniden canlandığı dönem olmuştur. Hıristiyan kaynaklarına göre ilk önce 949 senesinde 3. Abdurrahman'ın elçileri İstanbul'a gitmişken, İbn İzarî'nin bildirdiğine göre 945 senesinde Bizans heyeti Kurtuba'ya gelmiştir.⁴⁰⁴ Genel kabule göre, önce Bizans elçileri Kurtuba'ya

³⁹⁹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 172-173.

⁴⁰⁰ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 131.

⁴⁰¹ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 89.

⁴⁰² Al-i, *Endülüs Tarihi*, s. 140-141.

⁴⁰³ Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 114.

⁴⁰⁴ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 139.

gelmiş ve 3. Abdurrahman onları görkemli bir merasim ile karşılamıştır. Bizans elçilerinin getirdiği İmparator 7. Konsantin'in mührünü taşıyan mektup ve hediyeler halifeye bu tarihte sunulmuştur.⁴⁰⁵

3. Abdurrahman'ın diplomatik ilişkiler kurduğu ikinci devlet Alman İmparatorluğu'dur. Alman İmparatoru tarafından 950 senesinde Kurtuba'ya elçiler gönderilmiştir. Alman İmparatoru 1. Otto'nun bu heyeti göndermesinin amacı, Fransa'nın güneyindeki Provens ve İtalya'nın kuzeyini hâkimiyeti altına alarak İsviçre'ye kadar uzanmış Müslümanların denizcilik faaliyetlerine son vermektir. 3. Abdurrahman'dan talebi ise, bu denizciler üzerindeki nüfuzunu kullanmasıydı. Ancak 1. Otto'nun göndermiş olduğu mektupta, Hz. Peygambere ve İslâm dinine hakaret içerikli ifadeler barındırması sebebiyle diplomatik lisanının sakıncalı bulunması iki devlet arasında gerilim yaratmıştır. 953 senesinde 1. Otto tarafından Kurtuba'ya gönderilen Gorzeli John, üç yıl boyunca Kurtuba'da tutulmuştur. 955 senesinde halifenin elçilerinin 1. Otto tarafından iyi karşılanması üzerine halife 956'da Alman elçilerini aynı şekilde karşılamış ve ilişkiler düzeltilmiştir.⁴⁰⁶

Bizans ve Alman İmparatorluklarının yanı sıra İtalya ve Fransa'dan da Kurtuba'ya elçiler gönderildiğine dair rivayetler vardır.⁴⁰⁷ Gerçekleşen diplomatik ilişkilerin bir başka örneği İbn Hayyan tarafından bildirilen Sardunya ülkesidir. Kurtuba'ya gelen Sardunya elçisinin amacı, Halife'den kendileriyle sulh yapılmasını istemektir. Halife'ye Sardunya elçileriyle birlikte gelen tacirler çok değerli eşyalar sunmuş, karşılığında Halife bu tacirlerin Endülüs'te faaliyet göstermelerine müsaade etmiştir.⁴⁰⁸ Hıristiyan İspanyol krallık ve kontluklarının 3. Abdurrahman ile gerçekleştirdiği diplomatik ilişkiler incelendiğinde, bazen kendi aralarındaki mücadelelerde yardım istemek, bazen istişarede bulunmak, bazen de antlaşma yapmak amacıyla Kurtuba'ya elçiler gönderdikleri anlaşılmaktadır. 10. Yüzyılın ikinci yarısında Hıristiyan İspanyol krallıkları Endülüs'e tâbi birer vasal devlet haline gelmişlerdir. İlk temas 955 senesinde Leon Kralı 3. Ordone ile gerçekleşmiş, Endülüs ile dostane ilişkiler kurulması istenmiştir. 3. Abdurrahman'ın talep ettiği dostluk antlaşması şartları Muhammed

⁴⁰⁵ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 139-140.

⁴⁰⁶ Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 114.

⁴⁰⁷ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 180.

⁴⁰⁸ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 140.

b. Hüseyin ve Hasday b. Şaprut aracılığıyla 3. Ordone'ya gönderilmiştir.⁴⁰⁹

3. Abdurrahman'ın şartları 3. Ordone tarafından kabul edilmiş, bilhase bu antlaşmaya Kastilya Kontluğu da uyacağını ilan etmiştir. İkinci diplomatik temas Navarra Kraliçesi Toda ile 3. Abdurrahman arasında 958 senesinde gerçekleşmiştir. Yanına veliahtı Garsiye'yi alarak Kurtuba'ya gelen Kraliçe Toda, Halife'den taht konusunda çıkabilecek problemlere karşı yardım etmesini talep etmiştir.⁴¹⁰ Kurtuba'da gerçekleşen diplomatik ziyaretler ve karşılama merasimlerine kaynaklarda yer verilmiştir. Kurtuba şehrine gelen elçiler, buradan 7-8 km uzaklıktaki Medînetüzzehrâ Sarayı'na götürülmekteydiler.⁴¹¹ Elçileri, sarayın kapısında ilk önce işlemeli ipek kaftanlar giyen devlet görevlileri ve eşraftan kimseler karşılamaktaydı. Halife ise elçilik heyetlerini daima sarayın kabul salonunda karşılıyordu.⁴¹² Hıristiyan İmparatorlukların, krallıkların ve kontlukların diplomatik ilişkiler kurmak amacıyla Endülüs'e geliyor olması, Müslümanlarda müthiş bir üstünlük duygusu yaratmaktaydı. 10. Yüzyılda İber yarımadasının gücü açıkça görülebilmekteydi. Kurtuba ile diplomatik ilişkiler kurulmasının yanı sıra akrabalık bağı aracılığıyla da ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Örneğin, Kraliyet ailesinin kızları Müslüman idareciler ile evlendirilmiştir. Evlilikler bu anlamda diplomatik ilişkilere önemli katkı sağlayan bir kurumdu. Bilindiği üzere 933 yılında Leon Kralı Vermudo kızını Kurtuba'ya gelin olarak göndermiş, aynı amaçla Navarra Kralı Sancho Garces, kızını hâcib İbn Ebû Âmir'le evlendirmiştir.⁴¹³

Endülüs ile diğer ülkeler arasında gerçekleşen diplomatik münasebetlerde dikkat çeken bir husus da, Kurtuba'ya gelen Hıristiyan elçilerinin ibadetlerini özgürce yapabilmeleri amacıyla kendilerine mahsus bir kilisenin tahsis edilmiş olmasıdır. Bu durum Halife'nin topraklarına gelen insanların manevi ihtiyaçlarının karşılanmasında ne derece titiz davrandığının bir göstergesidir. Bir diğer önemli nokta ise, Endülüs Emevi Halifesi'ni temsilen gönderilen elçilerin Hıristiyanlar ve Yahudiler arasından seçiliyor olmasıdır. Bu tatbikat, Endülüslü idarecilerin görevlendirme yaparken tebası arasında ırk ve din ayrımı yapmadan, sadece ehil olup olmadığına dikkat ederek seçim yapmasından kaynaklanmaktadır. 3. Abdurrahman döneminde bu birleştirici ruh sayesinde Endülüs Emevi

⁴⁰⁹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 173.

⁴¹⁰ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 141.

⁴¹¹ Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 115.

⁴¹² Özdemir, *Siyasî Tarih*, s.141.

⁴¹³ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 142.

devleti zirveye ulaşmıştır.⁴¹⁴

7.7. 3. Abdurrahman Dönemi Endülüs Uygarlığı

Hükümdarlığının on yedi yılını emîrlik, otuz iki yılını ise halifelik göreviyle tamamlayan 3. Abdurrahman, idealist ve kararlı bir kişiydi. Sekiz asırlık Endülüs tarihine en parlak yıllarını yaşatmış olması, tesadüfi bir durum değildi. Küçük yaşlardan itibaren dedesinin aktardığı bilgi, birikim ve devlet tecrübesini, kendi düşünceleriyle birleştirerek farklı atılımlar gerçekleştirmiştir. Ataları ve dedesi Emîr Abdullah dönemlerini kapsayan büyük fitne döneminin içerisinde yaşadığı için sorunların çözümlesine yönelik politikalar geliştirebilmiştir. Tahta çıkmadan önce 3. Abdurrahman, yaşına göre oldukça olgun ve akılcı, cesaret ve kararlılık sahibi bir veliahttı. Öncelikli hedefi olan ülkenin iç istikarı sağlama hususunda, sosyal gruplar arasındaki çatışmaları en aza indirmiş ve bu gruplar arasında Endülüslülük şuuru oluşturarak birlik duygusunu Endülüs topraklarında yaymıştır. İç politikada nizamı ve birliği kuran 3. Abdurrahman, dış meselelere yönelmiş ve bütün gücünü bu yönde kullanmıştır.⁴¹⁵

18 yıl süren askeri çabaları neticesinde bütün İspanya'da otoritesini kurmayı başarmış, Endülüs için barış ve refah dönemi başlatmıştır. 3. Abdurrahman idaresindeki şehir ve eyaletler, adil ve istikararlı bir yönetime kavuşmuştur. 3. Abdurrahman'ın Berberîler, Slavlar ve Hıristiyanlardan meydana gelen ordusu belki de o günün dünyasının en iyisiydi. Bu ordusu sayesinde kuzeydeki Hıristiyanlara hükümdarlığını ve üstünlüğünü kabul ettirmiş, mükemmel donanması sayesinde ise Akdeniz'deki üstünlüğü Fatımilerin elinden almayı başarmıştır. 10. Yüzyılda yönetimin sunduğu huzur, refah ve güven ortamı sayesinde askeri ve teknik özelliklerin gelişmesinin yanı sıra eğitim, edebiyat, şiir gibi güzel sanatlara yönelim yaşandı. Hemen hemen her alanda değişen ve gelişen Endülüs, Batı Avrupa'da yüksek kültür merkezi haline gelmiştir. Bunda en büyük etken ilime ilgi ve merak duyan 3. Abdurrahman'ın yaşanan faaliyetlere yol gösterici olmasıdır. 10. Yüzyılda Endülüs, siyasi bir gücü temsilin yanında aynı zamanda Batı'ya açılan bir bilim merkeziydi. Avrupa kültür ve medeniyetinin şekillenmesinde, Doğu'nun kültürünü İspanya'da farklı kültürlerle harmanlamış Endülüslülerin katkısı büyüktür. 10. Yüzyıl Endülüs toplumunun her kesimi

⁴¹⁴ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 142.

⁴¹⁵ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 124.

için aydınlanma dönemini temsil etmektedir. Eski yüzyıllardan beri çoğunlukla kargaşanın hakim olduğu İber yarımadası, 10. Yüzyıl itibariyle sakin bir yurt haline gelmiştir. Araştırmacıların da belirttiği üzere İspanya ve İspanyol kültürü bu yüzyılda oluşmuş ve şekillenmiştir.⁴¹⁶

Endülüs Emevi hükümdarlarından en uzun süre tahta kalan halife 3. Abdurrahman, Müslüman İspanya tarihine en parlak yıllarını yaşatmıştır.⁴¹⁷ İspanya Emevileri arasında 3. Abdurrahman tartışmasız olarak muktedir ve en maharetli olandır. 3. Abdurrahman'ın bizzat kaleme aldığı yazıda şöyle demektedir: *‘‘Hükümdar olalı 50 yıl oluyor, servete, şan, şeref, zevk ve saadete nail oldum. Hepsinden bıktım. Rakibim olan hükümdarlar buna hürmet ve hased ediyorlar; benden korkuyorlar. İnsanların arzu ettikleri şeyleri Cenab-ı Hak bana kâmilan ihsan etti. Bu uzun saadet günleri içinde hakikaten mesud olduğum günleri saydığımda, topu topu 14 gün gördüm. Ey fani insanlar! İşte azameti, cihanı ve hayatı buna göre kıyas ediniz’’*⁴¹⁸. 3. Abdurrahman, yaşamında yalnızca 14 gün saadet sürmüş olabilir, ancak Endülüs'e kazandırdıklarına bakıldığında bir medeniyetin tohumunu ekmiştir. 49 yıl süren hükümdarlığı boyunca İspanya'ya büyük katkılar sağlayan 3. Abdurrahman, hayatının çoğunu iç ve dış güçlerle savaşmaya, Endülüs'ü muhafaza etmeye ve toplumun yararına olabilecek her türlü faaliyete adanmıştır. Dedesi Emîr Abdullah'tan devraldığı parçalanmış Endülüs'ü yeniden bir bütün haline getirmiştir. Bunu yaparken yalnız silah ve kılıç değil, istikrarlı ve ılımlı bir politika izlemiştir. Büyük babası 2. Abdurrahman döneminde Ziryab ile başlayan Endülüs aydınlanması, 3. Abdurrahman döneminde zirvesini yaşamıştır. O, Siyasi, sosyal, kültürel, bilimsel akıllara gelebilecek her alanda İber yarımadasının değişim ve gelişimi için faaliyetler yürüttü. Yaptığı çalışmalar geçici değildi, 2. Hakem, 2. Hişam ve Âmirîler dönemleri 3. Abdurrahman'ın yönetim ve idaresinin devamı niteliğindedir. Liderlik, kararlılık, cesaret, dinamizm ve ileri görüşlülük özelliklerine sahip 3. Abdurrahman'ın büyüklüğünün ve başarısının sırrı olağanüstü yöneticilik kabiliyetinde gizlidir.⁴¹⁹

⁴¹⁶ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 157-158.

⁴¹⁷ Hacci, *Endülüs Tarihi*, s. 411.

⁴¹⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü 'l-Muğrib*, II, s. 156; İbn Sa'îd el-Mağribî, *el-Muğrib fî Hula 'l-Mağrib*, (nşr. Şevki Dayf) Kahire 1978, s. 182; Zehebî, *Siyeru A'lâmi 'n-Nübelâ*, s. 266.

⁴¹⁹ Brockelmann, *İslam Ulusları*, s. 155.

3. Abdurrahman, ülkenin nasıl olması gerektiğine örnek teşkil eden bir liderdi. Dedesinden devraldığı parça parça bölünmüş ve yıpranmış Endülüs topraklarını tek vücutlu bir toplumun vatani haline getirmiştir. Saltanatını efsanevi boyutlara ulaştırmıştır. 960 yılında soğuk algınlığına yakalanan 3. Abdurrahman'ın tedavisi yapıldıysa da tamamen iyileşmemiştir.⁴²⁰ Rahatsızlığı devam eden halife, 15 Ekim 961 günü 70 yaşında vefat etmiştir.⁴²¹ Aralıksız 49 sene hüküm süren hükümdarlığı ile Endülüs Emevi hanedanında en uzun süre hükümdarlık yapan kimse olmuştur.⁴²² 3. Abdurrahman'ın ardından 11 erkek evladı arasından en büyüğü olan 2. Hakem Endülüs Emevi Devleti'nin başına geçmiştir. 3. Abdurrahman'ın yeniden yarattığı Endülüs, 2. Hakem ile farklı boyutlara taşınacaktır.⁴²³

7.7.1. 3. Abdurrahman'ın Yönetiminde Gerçekleştiren Yenilikler

Kurtuba'yı şehirlerin incisi olarak Batı Avrupa'nın en büyük başkenti haline getiren 3. Abdurrahman, bu şehri Bağdat ve Konstantinopolis ile yarışır hale getirmiştir. İç ve dış siyasette haklı bir şöhrete kavuşan 3. Abdurrahman bunu yaparken yalnız siyasi ve askeri bakımdan değil, iktisadi, kültürel ve imar faaliyetleri bakımından Endülüs'e farklı bir boyut kazandırmıştır.⁴²⁴ 3. Abdurrahman'ın Endülüs için ülkenin her tarafında uyguladığı imar faaliyetleri dikkat çekici yenilikler arasındadır. Batı Avrupa'nın en büyük başşehri Kurtuba'nın gelişmesi maksadıyla giriştiği bu faaliyetler Endülüs'ün bütün şehirlerine yayılmıştır. 3. Abdurrahman'ın iktidarında yeni suyolları ve büyük şehirleri birbirine bağlayan yollar yapıldı veya tamir edildi. Bu sayede Endülüs'ün ticari faaliyetlerinde büyüme yaşandı. Kara ticaretinin yanısıra deniz ticaretine de önem veren 3. Abdurrahman, Endülüs donanmalarını Akdeniz limanlarında aktif hale getirmiştir.⁴²⁵

İhracat miktarının artması halkın refah seviyesini yükseltmiştir. Ekonominin yanında ilim ve edebiyatın temsilcisi olan 3. Abdurrahman, halkının eğitim-öğretim seviyesini yükseltmek için Kurtuba'da ilk defa Cami-i Kebir'in yanında yükseköğretim kurumunu kurmuştur. Ayrıca 3. Abdurrahman saray kütüphanesini geliştirmiş ve ilgililerin hizmetine sunmuştur. Sunduğu hizmetlerden yalnızca Müslümanlar değil, gayrimüslimler de rahatça

⁴²⁰ İbnü'l-Ahbâr, *Kitâbü'l-Hulleti's*, I, s, 197-199.

⁴²¹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 13.

⁴²² İbn Hazm, *Cemheretü Ensabi'l-Arab*, s. 100.

⁴²³ Ahmet Muhtâr Abbâdî, *Târihü'l-Bahriyyeti'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Beyrut 1959, s. 419.

⁴²⁴ Clot, *Müslüman İspanya*, s. 98-100.

⁴²⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 331.

faydalanabiliyordu. Endülüs'ün bir bilimsel merkeze dönüşmesi oğlu 2. Hakem döneminde gerçekleşmiştir.⁴²⁶ 3. Abdurrahman'ın gerçekleştirdiği en radikal yenilik askeri alandadır. Araplara güvenci az olan 3. Abdurrahman, ordusunun önemli kısmını Sakalibe denilen Hıristiyan menşeli azatlılardan oluşturmuştur. Bu durum Arap ve Berberîler tarafından hoş karşılanmamış, ancak 3. Abdurrahman'ın gücü bu grupları susturmuştur. 3. Abdurrahman dönemine genel bir çerçevede bakıldığında, askeri ve idari kadroda gayrimüslimlerin aktif olduğu görülmektedir. 3. Abdurrahman ve 2. Hakem dönemlerinde iki halifeye de danışmanlık etmiş Hasday b. Şaprut'un Yahudi kökenli olması bu durum için en etkileyici örnektir. Yönetimdeki Arap ve Berberî gücünü kırmak isteyen 3. Abdurrahman, kendisine sadık Saklebiler sayesinde istikrarlı ve başarılı bir ordu düzeni kurmuştur. Oğlu 2. Hakem döneminde de bu durum devam ettirilmiştir.⁴²⁷

3. Abdurrahman, diğer Endülüs Emîrlerinden farklı olarak, Kurtuba'ya görkem ve ışıltı katacak mimari yapı arayışına girmiştir. Haklı olarak kendi yüzyılının ihtişamına yaraşacak, güç ve kudretini temsil edecek bir eser yoktu. Başkent Kurtuba başta olmak üzere ülkesinde han, hamam, cami ve çarşıların çoğaltılmasını teşvik eden 3. Abdurrahman, arzu ettiği sarayın yapımına 19 Kasım 936'da başlamıştır.⁴²⁸ Kurtuba'nın batısında şehre sekiz km uzaklıktaki bölgede kurulan bu sarayın ismi Medînetüzzehrâ'dır. Büyük bir saltanat şehri olarak inşa edilen Medînetüzzehrâ, mimarisi incelendiğinde Roma, Bağdat, Kartaca, Tunus gibi şehirlerden unsurlar barındırdığı görülmektedir.⁴²⁹ Medînetüzzehrâ, Endülüs'teki gösterişli saray modelini temsil ettiği için Valîler ve Emîrler Dönemi'ndeki mimari yapıların oldukça üzerindedir.⁴³⁰ 3. Abdurrahman döneminin kazandırdığı en kıymetli yenilik ise Endülüs toplumunda tek bir millet bilincini oluşturmasıdır. 3. Abdurrahman'ın bu ideolojisi sayesinde bir asırdır birlikte Endülüs topraklarında yaşayan etnik gruplar, toplumsal kaynaşma sürecine girmiş ve convivencia doruk noktasına ulaşmıştır. Bu etki kendisini yalnızca sosyal hayatta değil, çeşitli alanlarda yankı uyandırmıştır. 3. Abdurrahman'ın başarılı bir lider olması devletinin askeri ve siyasi kanadını güçlü kılmıştır. Ekonominin gelişmesinin doğurduğu refah ve bolluk, ticaret hacmini genişleterek ülkenin kötü düzenini yenilemiştir. Geliri ve huzuru olan halk, kendisinde eğitim, edebiyat, şiir, müzik gibi sosyal

⁴²⁶ Provençal, *L'Espana Musulmana*, s. 54-55.

⁴²⁷ David J. Wasserstein, *The Rise and Fall of the Party Kings*, New Jersey 1985, s. 24.

⁴²⁸ Godfey Goodwin, *Islamic Spain*, Penguin Books, Londra 1991, s. 42.

⁴²⁹ Maria Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi Endülüs Orta Çağ İspanyası'nda Örnek Bir Medeniyet*, (çev. Sinan Çoşkun), Ketebe Yayınları, İstanbul 2020, s. 105-107.

⁴³⁰ Stanley Lane-Poole, *The Moors in Spain*, Londra 1888, s. 140-141.

faaliyetlere yönelecek imkanı ve isteği bulmuştur. Durağan olmayan dünya etrafında gücü ve kuvveti olan her şehir değişmeye ve gelişmeye mecburdur. 3. Abdurrahman'ın başlattığı yenileşme ve iyileşme süreci Endülüs'ün parlayan bir şehir mi ülke mi konumuna getirmiştir.⁴³¹

Henüz 21 yaşında Endülüs tahtına oturan 3. Abdurrahman, yönetime geldiği ilk günden itibaren devlet işlerini büyük bir ciddiyetle yürütmüştür. Emîr Abdullah'ın iktidarını yakından görek tecrübe sahibi olan 3. Abdurrahman, kendi stratejisini oluşturması gerektiğine inanmıştır. 3. Abdurrahman döneminde kâdı, kâdı'l-cemâa ve kâdı'l-kudât unvanları kullanılmaktaydı.⁴³² Bu dönemde Endülüs'ün kâdısı Münzir b. Said el-Bellûti'dir. Bellûti'nin görevi, bütün kâdı ve amillerin denetimini sağlamak ve Avrupa ülkelerinden gelenlerin sorunlarıyla ilgilenmekti. Kâdı'l-cemâa unvanı Kurtuba'da 10. Yüzyılın sonuna kadar kullanılmıştır. Ancak bu dönemde yalnızca iki kâdıya kâdı'l-kudât unvanı verilmiştir.⁴³³ Bu kişiler: Ebu'l-Abbas Ali b. Zekvân ve İbn Vafid'dir. Ebu'l-Abbas b. Zekvân, hem kâdılık görevi hem de vezirlik görev ve unvanlarını birleştirmiş ilk Endülüslü kişidir. 929 senesinde Endülüs'te halifelüğün ilan edilmesinden sonraki süreçte siyasal, sosyal ve ekonomik alanda meydana gelen gelişmeler bazı değişikliklere yol açmıştır.⁴³⁴

Halife, şurtatu'l-vustâyı ayırarak sayısını üçe çıkarmıştır. İlk olarak şurtatu'l-vustâ makamına Said b. Hudayr atanmıştır. Vustânın maaş miktarı ise, ulyâ ile suğrâ arasında bir rakam olarak belirlenmiştir. Halife, iktidarın gücü ile kâdı'nın adaletini birleştirici bir kurum olan mezâlim ile ilgili bazı değişiklikler yapmıştır. 1. Hakem Dönemi'nden itibaren bağımsız bir kurum olan mezâlim, 3. Abdurrahman dönemiyle birlikte maaşı ve yetkileri belli bir kurum haline gelmiştir. Halife nezlinde mezâlim makamına atanan ilk görevli Muhammed b. Kasım b. Tumlus'tur. 937 senesinden itibaren bağımsız bir yapıya kavuşan mezâlimin, önemi ve işlevi artmıştır. Öncesinde mezâlime, Ahmed b. Hudayr ve Abdullah b. Cehver gibi vezirlerin bulunduğu bir grup bakarken, yeni düzende Muhammed b. Kasım b. Tumlus'u huttatu'l-arzdan mezâlime atanmış ve kendisine maaş bağlanmıştır.⁴³⁵

⁴³¹ Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, 80-81.

⁴³² Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 132.

⁴³³ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 387.

⁴³⁴ İbn İzâri, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 153.

⁴³⁵ Hizmetli, *Hisbe Teşkilatı*, s. 79-100.

3. Abdurrahman'ın yenileşme fikri doğrultusunda idarî kadrolarda süratli ve önemli değişiklikler gerçekleştirmiştir. Geçmiş dönemlerdeki şaibeli görülen kimseleri makamlarından uzaklaştırmış, bu kişilerin bir kısmı da işledikleri muhtelif suçlardan dolayı cezalandırılmışlardır. Örneğin, Emîr Abdullah'ın vezirlerinden biri olan Musa b. Ziyad, 3. Abdurrahman'a komplo hazırlığına girmiş, önce altı ay hapiste tutulmuş, sonrasında idam edilmiştir. Azledilen kişilerin yerlerine tayin edilen kişilerin, hem işinin ehli, hem de temiz sicilli olmalarına özen gösterilmiştir. Örneğin, Posta teşkilatının güvenilir komutanlarından biri olan Bedr b. Ahmed, hem hacibliğe yükseltilmiş, hem de süvari birliklerinin başına geçirilmiştir.⁴³⁶ Fakat halife, vazifesini layığı ile yaptığına inandığı kimseleri de yerlerinde bırakmasını bilmiştir. Örneğin, Berberî kökenli hazineden sorumlu vezir Abdullah b. Muhammed Zeccâlî görevini devam ettirmiştir. 3. Abdurrahman'ın bu icraatlarının temel sebebi, yönetimde başarı sağlayabilmek için her şeyden önce adaletin sağlamak ve varsa idarecilerin kusurlarını gidermektir. 3. Abdurrahman merkezde yaptığı azil ve tayinleriyle birlikte, güvendiği kimseleri taşradaki vilayetlere ve sınır bölgelerine göndererek, oralardaki idarecilerin veya mahallî liderlerin Kurtuba'ya bağlılık biatlarını almıştır.⁴³⁷

3. Abdurrahman devlet bürokrasisini yeniden oluşturmayı başarmıştır. Emîr Abdullah döneminde vezirlik görevinde olan Abbas b. Abdülaziz Kureyşî makamında kalmış, yanında Musa b. Muhammed de görevlendirilmiştir. Sâhibü's-Şurtati'l-Ulyâ makamına Kasım b. Velid Kelbî getirilmiştir, el-Kelbî öncesinde haziden sorumlu idi. Boşalan hazine görevinin başına Abdülmelik b. Cehver, daha sonraları ise Muhammed b. Ubeyde ve Muhammed b. Abdullah getirilmiştir. Yazı işleriyle sorumlu görevli Abdullah b. Muhammed Zeccâlî'ydi. Berîd teşkilatının başında olan Bedr b. Ahmed, haciblik makamına tayin edilmiştir. Sadık komutanlardan olan Ahmed b. Muhammed b. Ebû Abde ordu komutanlığına, Ömer b. Muhammed b. Ganim ve Abdurrahman b. Abdullah Zeccâlî ordu müfettişliği görevine tayin edilmişlerdir. Mühimmat deposundan sorumlu olarak Muhammed b. Abdullah Harrubî daha sonrasında Hüseyin b. Ahmed ve Yahya b. İshak gibi kimseler görevlendirilmiştir. Kadı'l-cemâa yani başkadılık görevine Eslem b. Abdülaziz getirilmiştir.⁴³⁸

3. Abdurrahman'ın Endülüs'te gerçekleştirdiği yeniliklerden birisi de para basımı

⁴³⁶ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 394.

⁴³⁷ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 118-119.

⁴³⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 154-155.

hususundadır. Halife, ülkesinde basılan paralara adını kaydettirmiş ve Kurtuba'da kurduğu darphanede paranın kalitesi iyileştirilmiştir. Halife'nin kurduğu Kurtuba Dârü's-Sikke'sinde dinarlarla birlikte dirhemler de basılmış, paraların basım yeri el-Endülüs ismiyle zikredilmiştir.⁴³⁹ İdari kadrodaki ciddi değişiklikler ve bürokratik faaliyetler incelendiğinde, Emîr Abdullah'ın ürkek ve kararsız politikasının aksine cüretli ve kalıcı politikalar geliştiren 3. Abdurrahman, merkezî otoriteyi elinde tutmayı ve güçlendirmeyi başarmıştır. Ülkesinin sorununu ve ihtiyacını ilk etapta tespit eden 3. Abdurrahman'ın öncelikli hedefi Endülüs içindeki huzuru ve asayışı temin etmek, sonrasında güçlendirdiği devlet otoritesiyle dış düşmanlarla mücadele etmektir. 3. Abdurrahman'ın uyguladığı bu politika kısa süre içerisinde meyvesini verecek ve Endülüs güçlü bir devlet konumuna yükselecektir.⁴⁴⁰

7.7.2. 3. Abdurrahman'ın Endülüs'teki Tarım, Ticari ve Ordu Faaliyetleri

Atalarından yitip bir halde devraldığı Endülüs'ü yaklaşık 50 yıllık hükümdarlık süresince zirve noktasına getiren 3. Abdurrahman, neredeyse Endülüs'ü yoktan var etmiştir. Ülke içi iktikrarı ve huzuru sağlamakla kalmamış, dış kuvvetlere karşı da gücünü göstermiştir. Bunun bir nişanesi olan halifelik unvanıyla gücünün doruklarını yaşayan Abdurrahman'ın ününe ün katmıştır. 3. Abdurrahman, seleflerinden boş aldığı devlet hazinesini haleflerine dolu şekilde bırakmıştır. Ülke bütçesini üçe ayırmış, orduya ve imar faaliyetlerine üçte iki pay vermiş geri kalanı hazineye ayırmıştır. Kültürel ve ticari faaliyetlere verilen ağırlığın artması piyasada Ifrikiyye ile rekabet ortamı yaratırken, 3. Abdurrahman ticaret hacmini Asya, Afrika ve Avrupa'ya kadar ilerletti.⁴⁴¹

Doğu'daki Abbasiler ile gergin olan siyasi rekabetin aksine kültürel ve ticari ilişkiler korunmaya çalışıldı. Bağdat'ın etkileri Endülüs'te hissedilmekteydi. Siyaset meydanında rakip olmalarına rağmen Bağdat ile Endülüs arasında ciddi bir kültürleşme süreci yaşanmıştır. 3. Abdurrahman'da doğunun bu etkisine karşı olumsuz bir tavır sergilememiştir.⁴⁴² 3. Abdurrahman döneminde devletlerle yapılan ticaret şekilleri: Fransa ve Avrupa ülkeleriyle karayolu vasıtasıyla, Akdeniz kıyıları ve adaları, Tunus ve Mısır gibi

⁴³⁹ Hizmetli, *Hisbe Teşkilatı*, s. 138.

⁴⁴⁰ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 74-75.

⁴⁴¹ Muhammed İmamüddin, "Commercial Relations of Spain with Ifriqiyyah and Egypt in the tenth Century A.C.", *Islamic Culture*, XXXVIII, Ocak 1964, sy. 1, s. 9-14

⁴⁴² Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nübela*, VIII- XV, Beyrut 1981, s. 266.

doğu ÷lkelerine denizyolu vasıtasıyla yapılmaktaydı. Bu dönemde ticarete yoğunlaşılmasının haklı sebepleri kendini ekonomik kalkınmada göstermişti. Ticaretin gelişmesi ithalat ve ihracat vergilerinin artmasına, milli gelirin üst seviyelere çıkmasına neden olmuştur. Aynı zamanda uzak diyarlarla olan bu ilişkiler ağı, alım-satım alışverişi olduğu gibi Endülüs medeniyetinin çeşitli coğrafyalara yayılmasına olanak sağlamıştır. Yani ticaretin maddi bir boyutu olduğu gibi manevi bir boyutu da olmuştur. Endülüs'ün tanınmaya ve yaygınlaşmaya başlaması popülerliğini de arttırmıştır.⁴⁴³

Endülüs'e tarım alanında yapılan faaliyetler, Avrupa'yı hayran bırakacak boyutlarda olmuştur. Kaliteli ürünler kullanılarak modern endüstriyel uygulamalara geçilmiştir. Farklı coğrafi bölgelere ait sebze-meyve türleri Endülüs'e getirilerek burada yetiştirilmiştir. Ülkedeki arazi türleri ve çeşitleri incelenmiş, verimsiz olarak gör÷len zirai alanlardan faydalanma yönünde uygulamalara gidilmiştir. Bu vesileyle neredeyse Endülüs ülkesinde ekilmemiş toprak kalmamıştır.⁴⁴⁴ İdari yapıdaki düzensizliğin ve dağınıklığın farkında olan 3. Abdurrahman, idaresinin ilk yıllarından itibaren bu hususta bir şeyler yapması gerektiğini biliyordu. Hedefi devamlı ve düzenli yeni bir ordu kurmaktı. Bu orduyu kurabilmek için çalışmalarını adım adım planladı.⁴⁴⁵

Mevcut ordu sistemi vilayet askerlerinden gelen askerlere dayanıyordu. Bu askerler Kuzey Afrika'dan bölgeye getirilmiş Berberîler'di. Yeni ordusunda ise Sakalibe adı verilen yabancılar vardı. Sakalibe yani köle grupları üzerinden nüfuzunu arttırarak güçlendirmeyi hedeflemiştir. Çünkü Arapların kendi menfaatleri doğrultusunda hareket ettiğini, tam anlamıyla güvenilmeyeceğini ve hiç kimseyi feda etmekten kaçınmayacaklarını bilen 3. Abdurrahman, güvenilir Araplara karşı Sakalibelerden medet ummuştur. Böyle düşünmekte haklı sayılırdı. Ataları Arapların bu tutarsız tavırlarından oldukça çekmişti. Sakalibeler köleleri, Endülüs coğrafyasına hem Karadeniz üzerinden hem de Calabria, Lombardia ve Kuzey İspanya'dan gelmekteydiler.⁴⁴⁶ Bu kimseler geldiklerinde önce hadım ediliyorlar sonrasında İslâmî eğitim alarak Müslüman şeklinde yetiştiriliyorlardı. Halifeyi tanımakla birlikte göreve başlayan es-Sakalibeler, halifeye sevgiyle itaat ederlerdi. 3. Abdurrahman'ın sarayında Sakalibeler oldukça popülerdi. Bu kölelerden en gözde olanlar

⁴⁴³ Zehebî, *Siyeru A'lami'n*, VIII, s. 267.

⁴⁴⁴ Makkarî, *Nefhu't-Tib*, I, s. 524.

⁴⁴⁵ Muhammed Râzî, *el-Endelüs*, Dârü't-tahrîr, 1967, s. 47.

⁴⁴⁶ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 48-49.

bizzat halifenin özel hizmetlerinde görev yapıyor ve halifenin güvenliğinden mesul oluyorlardı.⁴⁴⁷

Sarayda bulunan personel ve görevlilerden oluşan karışık bir grubun hizmetinden sorumlu saray hizmetkârlarının başında el-Feteyani'l-Kebirayn denilen iki büyük hizmetkâr bulunuyordu. Sarayın diğer hizmetlerinde de Sakalibelerden yararlanılmaktaydı. Sakalibelerin hizmetlerinden bazıları şu şekildedir: Mutfak şefi (*Sâhibu'l-Matbah*), emirlik ahırlarının şefi (*Sahibu'l-Hayl*), dokuma şefi (*Sâhibu't-Tirâz*), doğan yetiştiricisi (*Sâhibu'l-Bîzân*), kuyumcu başı (*Sâhibu's-Saga*), binalar müdürü (*Sâhibu'l-Bunyan*) ve posta müdürü (*Sahibu'l-Berîd*).⁴⁴⁸ Sahibu'l-Berid sınıfı halifenin hassa birliğini oluşturduğu gibi devletin özel gün ve etkinliklerinde hazır bulunuyorlardı.⁴⁴⁹

961 yılına kadar Kurtuba'daki sakalibe kölelerin sayısı yaklaşık 3750 idi. Sakalibelerin hepsi daima köle olarak kalmamışlardı. Bazıları zaman içerisinde kölelikten azat edilip hür olmuş, bazıları toplumda statü sahibi bir konuma ulaşmış, bazıları ise zengin olup kendi kölelerini edinmişlerdir.⁴⁵⁰ 3. Abdurrahman'ın kara ordusunun büyük bir kısmını oluşturan Sakalibeler'den, deniz kuvvetlerindedeki istifade edilmektedir. Donanma gücüne önem veren 3. Abdurrahman, 10. yüzyılda Endülüs'ü karada olduğu kadar denizde de güçlendirilmiştir. 10. yüzyılda Endülüs en güçlü donanmaya sahip ülkelerden biriydi. Fatımilerin denizlerdeki etkinliklerinin artması 3. Abdurrahman'a, denizde savaş filoları oluşturmaya sevk etmiş, bu sebeple Almeria, Algeciras, Malaga ve Dâniye şehirlerindeki tersanelerde gemi yapılması hızlanmıştır.⁴⁵¹ Gemi yapımında kullanılması için çam ağaçları Malaga'dan Cadiz'e uzanan ormanlık bölgeden temin edilmiştir. Endülüs'ün en meşhur limanı olan Almeria limanı, 955 yılında kurulmuş ve hızla gelişme göstermiştir. Almeria şehri, büyük kalelerle çevrili ve körfezi çok derindi. Bu sebeple ticaret ve savaş gemilerinin uğrak mekânı olmuştur. Deniz gücünde Endülüs'e yıllar boyunca hizmet edecek olan Almeria şehri, Endülüs'ün en önemli bir deniz üssü haline gelmiştir.⁴⁵²

⁴⁴⁷ Wasserstein, *The Rise*, s. 25-26.

⁴⁴⁸ Lévi-E. Provençal, *L'Espagne Musulmane Au Xème Siècle: Institutions et vie sociale*, (edit. Maisonneuve & Larose), French Edition, Paris 1996, s. 54-55.

⁴⁴⁹ Hole, *Andalus*, s. 67.

⁴⁵⁰ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 20-21.

⁴⁵¹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 399.

⁴⁵² Ekkehard Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik Zwischen Islam und Abendland*, De Gruyter, German Edition, Berlin 2015, s. 294.

7.7.3. 3. Abdurrahman'ın Endülüs'teki İmar ve İskân Faaliyetleri

3. Abdurrahman'ın öncelikli hedefi kendi ikamet bölgesini tam güvence altına almaktı. Bu sebeple 913-914 yılında Alkazar'ın kapıları çift kapı şeklinde güçlendirilmiştir. Kapıların önüne birer kapı daha inşa edilmesiyle birlikte kapılara koruyucular yerleştirilip, tam kontrol sağlanmıştır. Alkazar, farklı Emevi hükümdarlarının inşa ettirdiği birçok saraya ve devlet yönetiminde çeşitli görevlerin yürütüldüğü binalara ev sahipliği yapan şehrin siyasi merkeziydi.⁴⁵³

Alkazar'ın en önemli kapısı ise genellikle idam edileceklerin infaz edildiği *Babü's-Sudda* kapısıdır. Kapının üst kısmında halifenin Alkazar ve nehir arkasındaki yolu izleyebileceği bir teras bulunuyordu. 3. Abdurrahman yönetiminde Alkazar'ın içerisindeki saraylara ek olarak yeni bir saray yapıldı. Bu saray *Medînetüzzehrâ*'dır.⁴⁵⁴

Medînetüzzehrâ'nın kelime anlamı 'Göz Kamaştırıcı Şehir'dir. Halife'nin uğradığı Simancas bozgunu sonrasında askeri seferlerden elini çekmesi üzerine bütün enerjisini bu şehrin yapımına adanmıştır. 936 yılında yapımına başlanan⁴⁵⁵ bu meşhur yapıt Kurtuba'nın 7 km batısında 4.3 mil uzağına inşa edilmiş⁴⁵⁶ devasa bir yapıdır. *Medînetüzzehrâ* ismi tarihçilerin ortak kanısına göre Abdurrahman'ın en sevdiği hanımı Zehra'dan gelmektedir. Zehra'nın isteği üzerine şehir oluşturulmuş ve aynı isimle saray inşa edilmiştir. 3. Abdurrahman'ın gelirinin üçte birini bu şehir için harcamış, çok sayıda eleman ve yük hayvanı kullanarak inşaatı tamamlamıştır. *Medînetüzzehrâ*, üç seviyeli olarak inşa edilmiştir. Üst kademe de halifenin sarayı, harem dairesi ve kale bulunurken, orta kısımda bahçe ve yeşil alanlar, alt bölümde ise evler ve camiler bulunmaktaydı.⁴⁵⁷

3. Abdurrahman, 945 veya 947 yılında tüm ailesini ve devlet erkânını *Medînetüzzehrâ*'ya naklettirmiştir. Ancak Kurtuba resmî olarak Endülüs Emevilerinin başkenti olma özelliğini devam ettirmiştir. *Medînetüzzehrâ* bir merkez haline gelecek camiler, hamamlar ve çarşıların inşası ile şehir görüntüsüne kavuşacaktır. Ancak bu şehir hiçbir zaman Kurtuba'ya

⁴⁵³ Clot, *Müslüman İspanya*, s. 91.

⁴⁵⁴ Suut Kemâl Yetkin, *İslam Ülkelerinde Sanat*, İstanbul 1974, s. 112.

⁴⁵⁵ İbn İzâri, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 331.

⁴⁵⁶ Makkarî, *Nefhu't-Tib*, I, s. 523-524.

⁴⁵⁷ Suut Kemal Yetkin, *İslam Ülkelerinde Sanat*, Cem Yayınevi, İstanbul 1974, s. 112.

rakip veya alternatif olamadı. İki şehir arasındaki ilişkiyi en iyi açıklayacak tanım şudur: iki kutbu olan tek bir başkent.⁴⁵⁸ 3. Abdurrahman döneminde yapımına başlanan şehir, 2. Hakem döneminde 978-979 tamamlanmıştır. Medînetüzzehrâ sarayı doğunun ve batının ahenklerini içerisinde barındıran muazzam bir yapıdır. Sarayın içerisinde 1500 kapı, yıldızlı demir ve bakır garnitürlerle süslenmiştir. Sarayın 4300 sütunu bulunurken, bu sütunlar Kartaca ve Tunus'tan, İstanbul ve İspanya'dan sağlanmıştır. Saray içerisinde kullanılan mermerler Abdullah b. Yunus, Hasan el-Kurtubi ve Ali b. Cafer tarafından Tunus ve Afrika'dan getirilmekteydi.⁴⁵⁹

Meclisü'l-Hilafe adı verilen salonun duvarları ve çatısı altından yapılmış, değişik renklerde mermerler döşenmiştir. Ahmed el-Yunani tarafından İstanbul'dan getirilmiş altın nakışlı havuz, mücevherlerle süslenmiş 12 tane heykel salonun ortasında sergilenmiştir. Heykeller hayvan figürleriyle bezenmişti. Bu hayvanlar: aslan, geyik, timsah, ejderha, kartal, çaylak, tavuk, ördek, şahin, güvercin, akbaba ve horoz şeklindeydi ve su, heykellerin ağızlarından akmaktaydı.⁴⁶⁰ Sarayın giriş kısmında bulunan bir diğer heykel de Abdurrahman'ın hatunu Zehra'nın heykelidir. Görsel bir şölen olan sarayın bütün direkleri altın kaplama yapılmış, mermer, yakut, zümrüt ve incilerle süslenmiştir.⁴⁶¹ Bu kadar muazzam tasarlanmış şehrin ve sarayın yapımındaki harcamalar tartışmalara sebep olmuştur. Örneğin halife çeşitli kanallarla Kurtuba dağlarından Medînetüzzehrâ şehrine su getirmiş ve hiçbir masraftan kaçınmamıştır.⁴⁶²

Bu masraflara tepki olarak Başkadı Münzir b. Said Bellûti, 3. Abdurrahman'ın olduğu bir mecliste Zuhruf suresinin 33. Ve 34. Ayetlerini okumuştur. Zuhruf suresi 33. ayet: ‘‘Şayet insanların küfürde birleşmiş bir tek ümmet olması (tehlikesi) bulunmasını, Rahman'ı inkâr edenleri evlerinin tavanlarını ve çıkacakları merdivenleri gümüşten yapardık’’. Zuhruf suresi 34. ayet: ‘‘Evlerinin kapılarını ve üzerine yaslanacakları koltukları da hep gümüşten yapardık’’. Münzir b. Said el-Ballûti'nin aktarmaya çalıştığı Abdurrahman'ın zevk-i sefaya düştüğünü ve yapılan harcamaları israf olarak gördüğünü halifenin yüzüne söylemiştir.⁴⁶³ Abdurrahman, Bellûti'nin okuduğu ayetleri üzerine alınmış, Münzir'i bazı konularda haklı

⁴⁵⁸ Fierro, III. Abdurrahman, s. 133.

⁴⁵⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 231.

⁴⁶⁰ Dozy, *Spanish Islam* s. 446.

⁴⁶¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, Beyrut 1981, s. 267.

⁴⁶² İbn Haldûn, *el-Iber ve Dîvânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber*, IV, Beyrut 1979, s. 144.

⁴⁶³ Yetkin, *İslam Ülkelerinde Sanat*, s. 113-115.

dahi bulmuştur. Aktarılan bilgilere göre 3. Abdurrahman oğlu 2. Hakem'e 'Münzir hutbesinde beni kastetti, benden başka kimseyi kastetmemiştir. Yaptıklarından dolayı beni rencide edecek sözler söyledi ve kalbimi korkuyla doldurdu. Öyle ki elindeki sopayla neredeyse beni öldürecekti' demiş ve Münzir'in arkasında artık namaz kılmayacağına dair yemin etmiştir. 2. Hakem, Münzir b. Said Bellûti'nin bu hareketlerinden sonra azledilmesini Abdurrahman'a teklif ettiyse de, halife bu duruma çok kızmış ve oğluna "Münzir gibi faziletli ve hakkı kimseye boyun eğmeden söyleyen başka bir insan var mı ? Ben yemin etmeseydim yine onun arkasında namaz kılmaya devam ederdim. O ömrünün sonuna kadar insanlara namaz kıldıracaktı" diyerek Münzir'in değerini vurgulamıştır.⁴⁶⁴

Medînetüzzehrâ şehri'nin en meşhur tariflerinden biri, muhteşem salonu olan: altın ve gümüş kaplama çatısı, kalın, renkli mermerlerden duvarlara sahipti. Tavanda Bizans İmparatoru Leo'dan 3. Abdurrahman'a hediye edilen devasa bir inci asılıydı. Salonun, birbirine geçmiş abanoz ve altın kaplamalı kemerlerin birleştiği mermer sütunlardan yapılmış sekiz kapısı vardır. Altın kaplamaların üzeri de altın parçaları, mücevherler ve mozaiklerle süslüydü. Salonun ortasında içi civa dolu bir havuz vardı.⁴⁶⁵ Yapılan bu süslüme ve motiflerde Bizans İmparatorluğunun etkisi mevcuttur. Salon, köşk ve bahçeden oluşan bu muhteşem yapı muhtemelen cenneti tasvir etmektedir.⁴⁶⁶ Çünkü İslâm dininde cennet olgusu, yemyeşil bir alanda akan pınarların olduğu bahçe ve çiçekli köşklele dolu bir yer olarak anlatılmaktadır. Şehrin yapısını cennet üzerine kurgulayan 3. Abdurrahman, şehrin dağ yamacında kurulmasının da verdiği etkiyle halkının ve halifeliğinin yolundan gidenlerin dünyada cenneti yaşadığı imajını vermek istemiştir. Gerçekten de şehre bakan insanlar bu hissiyata kapıldılar.⁴⁶⁷

Fakat 11. yüzyıla gelindiğinde Medînetüzzehrâ şehri, Emevi hilafetinin sonunu getirecek iç savaşlar dolayısıyla çok sayıda yağmalama ve saldırıya maruz kalmıştır.⁴⁶⁸ Özenle inşa edilmiş şehir neredeyse harabe haline gelmiştir. Şehrin parçaları 1910 yılında Ricardo Velazquez isimli İspanyol mühendisin kazıları sırasında ortaya çıkarılmıştır. Günümüzde

⁴⁶⁴ İbn Sa'id el-Mağribi, *el-Muğrib fi Hula'l-Mağrib*, I, (nşr. Şevki Dayf), Kahire 1978, s. 183.

⁴⁶⁵ Fierro, III. Abdurrahman, s. 134.

⁴⁶⁶ Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, I, s. 527.

⁴⁶⁷ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 311-322.

⁴⁶⁸ Havkal, *10. Asırda*, s. 104-105.

İspanya’da harabe şekliyle turistik bir mekândır.⁴⁶⁹

3. Abdurrahman döneminde dini mimariye oldukça önem vererek Kurtuba Ulu Camii’ni restore ettirmiştir. Kurtuba Camii, Vadi’l-Kebir nehrinin kenarında bulunmaktadır. Camii inşa edilmeden önce yerinde kilise vardı.⁴⁷⁰ Müslümanlar Endülüs’e yerleştiklerinde hıristiyanlar ile anlaşarak kilisenin yarısını camii olarak kullanmışlardır. Şehirde Müslüman nüfusun artmasından dolayı caminin yetersiz kalması üzerine 1. Abdurrahman, birlikte paylaşılan kilisenin tamamını St. Vincent’ten satın almıştır. Kilise 785 yılında yıkılarak yerine camii inşasına başlanmıştır. 1. Abdurrahman Camii inşaatını yaklaşık bir yılda bitirmiş ancak camiinin tamamen şekil alması uzun yıllar sürmüştür. 1. Abdurrahman hükümdarlığında camii on iki kemer gözü ve kible duvarına dikey uzanan dokuz sahanlı bir namaz mekânı oluşturmuş, geniş bir avluya sahiptir. Camiinin iç avlusu revaksız olup namaz kılınan mekâna geçiş sadece kapılarla sağlanmaktadır. Kapılar ‘T’ biçimli ayaklar arasında yerleştirilmiş, ayakların üstü yuvarlak, alttan at nalı biçiminde kemerden oluşan çifte kemer dizilerinin ağırlığını taşımış düz ve ahşap çatılarla desteklenmişti. Emîr 1. Hişam döneminde camiye minare ve kadınlar için bölümler eklenmiştir.⁴⁷¹

2. Abdurrahman döneminde camiye eklemeler devam etmiştir. Camiye farklı olarak iki katlı kemer yapılmış, birinci kat kemeri at nalı ve üst kat kemerleri yarım daire şekli verilmiştir. 3. Abdurrahman caminin halka açık bölümlerinde ibadetler ve vaazlerin verildiği mihraplarda restorasyon çalışmaları yapılmıştır. 951 yılında Kurtuba Camii’nin avlusuna yeni büyük bir minare yapılmıştır. Ancak camiye tamamen şekillendirmeden vefat eden halifenin işini oğlu 2. Hakem tamamlamıştır. 2. Hakem, caminin namaz kılınan kısmını genişleterek yapısal ve dekoratif yeni öğeler eklemiştir. Bu öğelerden biri de mihraba eklenen mozaiktir. Yapılan değişikliklerin amacı Kurtuba Ulu Camii’yi, Kudüs, Şam ve Medine örneklerindeki gibi süslü mozaiklerin bulunduğu camiilere benzettir.⁴⁷² Buradan Endülüs Emevilerinin Şam topraklarından gelen gelenek ve göreneklerini yaşatmaya çalıştıklarını görebiliriz. Kurtuba Camii’ne yapılacak değişikliklerin ham maddesi ve işin ustaları Bizans İmparatorluğu tarafından gönderilmiştir. Bu yüzden de

⁴⁶⁹ Lane-Poole- Gilman, *Endülüs Arapların İspanya*, s. 116-123.

⁴⁷⁰ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 190-191.

⁴⁷¹ İbn İzâri, *el-Beyânü’l-Muğrib*, II, s. 229-230.

⁴⁷² Yıldız, *Endülüs Emevileri 4*, s. 542-546.

yapının mimarisinde Bizans sanatının izlerinden söz edilebilir.⁴⁷³

7.7.4. 3. Abdurrahman Dönemi Bilim ve Kültür Faaliyetleri

3. Abdurrahman, hemen her alanda faaliyetlerde bulunduğu gibi eğitim konusunda da hassas davranmıştır. Endülüs'te eğitim seferberliği başlatarak her etnik gruptan insanı bu seferberliğe dâhil etti. Hıristiyan, Yahudi ve Müslümanların kendilerini geliştirmelerine olanak tanıyan 3. Abdurrahman zamanında Yahudiler, gördükleri bu destekle kültürel alanda çalışmalar yürütmüşlerdir. Eğitim hususunda her türlü edebiyat, tarih, matematik ve diğer sahalardaki çalışmalarını destekleyen Abdurrahman, bu alanlarda faaliyette bulunan ilim adamlarının da hamisi olmuştur. Bu sebeple İbnü'l-Kutiye, İbn Abdirabbih (...) gibi birçok ilim insanı bu dönemde kendilerini gösterme fırsatı bulmuşlardır. Desteğini halifeden alan yazarların özgürce yazıyor olması, daha fazla eser üretmelerine ve daha fazla kitlelere ulaşmalarına vesile olmuştur. Endülüs'te okulların sayısında artış yaşanmış, kütüphaneler bu süre zarfında yoğun ilgi görmüştür. Bu dönemde çeviri faaliyetlerinde de artış gözlemlenmiş, Yununca'da Arapça'ya çok sayıda eser tercüme edilmiştir.⁴⁷⁴

Halife, Endülüs tarih yazımına tüm imkânlarını seferber etmiştir. Âlimlerine ise öncelikli olarak İslâm'ı anlama ve ilmiye sınıfını muhafaza etme görevini vermiştir. Âlimlerin asli görevleri, hafızalarını korumak ve İslâm'ı anlamlandırmaktır. Bu doğrultu da *tabakat* adı verilen türü ortaya çıkmıştır. Tabakat, dini ilimlerin farklı alanlarında faaliyet gösteren âlimler hakkında biyografik bilgi toplayan, derleyerek yazan yeni bir edebi tür olarak ortaya çıktı. Zamanla popülerleşen tabakat türü dini ve entelektüel hayatın vazgeçilmezi olmuştur.⁴⁷⁵ Bu tür farklı etnik gruptan insanın devlet ve toplumla ilişkilerini göstermelerinde etkiliyordu. Düşük cümle Böylelikle toplumsal ve siyasi pratiklerin hafızası korunup nesillere aktarılmıştır. Endülüs'teki tabakat yazımı 3. Abdurrahman'ın hilafeti döneminde, oğulları ve bilhassa 2. Hakem himayesinde başlamıştır. Tunus göçmeni İbn Haris Huşenî ve Kurtubalı Halid b. Sâd, 2. Hakem adına yazan önemli yazarlardır. Endülüs'te tabakat türünün yazılma amacı, Sünni bir toplum olduğunu ve Fatımi toplumunun aksine uzun süre böyle kalacaklarını tabakatlarda vurgulamaktır. Endülüslü

⁴⁷³ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 301-306.

⁴⁷⁴ Provençal, *L'Espagne Musulmane*, s. 54-55.

⁴⁷⁵ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 142.

âlimler arasında Mâlikî mezhebinin nispeten üstün olduğunu da görmek mümkündür. Âlimlerin aldığı yeni eğitimler düşünce tarzlarında ve çalışmalarında değişikliklere yol açmıştır.⁴⁷⁶

Bu da yaşanmış veya yaşanmakta olan değişimlerin göstergesidir. Endülüs'te önemli âlimler bilgi birikimlerini doğu islam dünyasına yaptıkları yolculuklar sayesinde elde etmekteydi. Alimlerin yolu Kayrevan'dan Kahire'ye, Medine'ye ve Mekke'ye düşüyor, dönüşte mutlaka Basra; Bağdat, Şam ve Kudüs'e uğruyorlardı.⁴⁷⁷ Halife din âlimleriyle daima yardımlaşma ve dayanışma içerisindeydiler. Fakihler ile yakın temasta olan 3. Abdurrahman, saltanatının ilk yıllarında güvendiği fakihleri sınır bölgelerine bağlılık yeminlerini almak için göndermiştir. Ulema, halifenin halkla olan ilişkilerini düzenlemede aktif rol oynuyorlardı. Bir nevi halk ile halife arasında arabulucu rolündeydiler. Endülüs Emevilerinde görev alan şair ve ediplerin birçoğunun resmi mesleği saray kâtipliğidir. 3. Abdurrahman döneminde bunların sayısı azımsanmayacak miktardaydı. Kâtiplerde aranan özellik Arapça'ya, edebiyata ve şiire hâkimiyetti. Bunun için bazı temel kaynaklara ihtiyaç duyulmuştur. Kullanılan en temel kaynak, İbn Abdürabbih'in *el-ikdü'l-Ferid* (Eşsiz Gerdanlık) adlı eseridir.⁴⁷⁸

Bu eser kâtip ve ediplerin el kitabı niteliğindedir.⁴⁷⁹ 3. Abdurrahman'ın dini çoğulcuğu desteklemesi, Sünni topraklarda hüküm süren Sünni bir halife olduğunun göstergesiydi. Fatımi bir kaynağın aktardığına göre, 3. Abdurrahman halkına istediği mezhep ve ibadet biçimlerini seçebilme özgürlüğü sunduğu için oldukça gururluydu.⁴⁸⁰ Bu özgürlük ortamından dolayı çoğu kişinin yurtlarını terk edip Endülüse yerleştiği yazılmaktadır. 3. Abdurrahman'ın Sünni olduğunun bir diğer işareti de âlimlerin kendisini eleştirmesine müsaade etmesidir. Fatımilerin kendisini günahsız ve hatasız gösteren halifeliğine karşı Abdurrahman'ın bu tutumu halkın gözündeki kıymetini arttırmıştır. Bu eleştiriler 3. Abdurrahman'ın iktidarına zeval vermemiş aksine dindar ve alçakgönüllü bir halife

⁴⁷⁶ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 143.

⁴⁷⁷ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 149-160.

⁴⁷⁸ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 187.

⁴⁷⁹ Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, s. 67.

⁴⁸⁰ Ambroxio H. Miranda, "İberya Yarımadası ve Sicilya", *İslam Kültür ve Medeniyeti*, (trc. K. Turhan-Uyan), İstanbul 1989, c. III, s. 32-35.

konumuna getirmiştir.⁴⁸¹

3. Abdurrahman ülkesindeki edebiyat ve bilim çalışmalarını desteklemek amacıyla devlet gelirlerinin üçte birini bu kurumlara harcamıştır. Böylelikle halife, İspanya uygarlığına çok büyük katkıda bulunmuştur. 3. Abdurrahman'ın dönemindeki eğitim ve kültür çalışmalarında en etkili kişiler Yahudilerdi.⁴⁸² Halifenin meşhur bilginlere ödüller vermesi, gezginleri hoş karşılaması ve yardımlarda bulunması çeşitli coğrafyalardaki insanların bu bölgeye yönelmelerine sebep olmuştur. Onun zamanında uzak bölgelerden birçok bilgin, Endülüs enstitü ve kütüphanelerinde toplanmıştır. 2. Abdurrahman döneminde başlayan Yunanca öğrenimi, 3. Abdurrahman iktidarında gelişmiş ve Yunanca pek çok eserin Arapçaya çevirilmesi gerçekleşmiştir. Halife ve oğulları, kütüphanelerinde çok sayıda kitap toplamaya özen göstermişlerdir. 3. Abdurrahman döneminde Endülüs'ün her tarafında okullar ve büyük şehirlerde yetimevleri açılmıştır.⁴⁸³ Halkın bilime, edebiyata, kültüre ve sanata ilgi duymasını arzulayan 3. Abdurrahman, çağdaş bir lider olduğunu 10. Yüzyılda attığı adımlar ile açıkça göstermektedir.⁴⁸⁴

⁴⁸¹ Fierro, *III. Abdurrahman*, s. 147-153.

⁴⁸² Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 45-46.

⁴⁸³ Clot, *Müslüman İspanya*, s. 98-101.

⁴⁸⁴ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 187-190.

8. BİLGE HALİFE: 2. HAKEM DÖNEMİ (961-976): 2. HAKEM'İN YETİŞMESİ VE TAHTA ÇIKIŞI

Bu bölümde 2. Hakem dönemi ele alınmış, bu kapsamda önce yetiştirme süreci ve kişiliği, halife oluşu, Endülüs iç ve dış siyasetindeki durumu, Endülüs'ü bilim merkezi haline getiren faaliyetleri, 10. Yüzyılda Endülüs'ün yaşadığı zirve ve oğlu çocuk halife 2. Hişam'ın tahta çıkmasıyla bozulan dengelerden bahsedilmiştir.

8.1. 2. Hakem'in Yetiştirme Süreci ve Kişiliği

3. Abdurrahman'ın vefatının ardından veliaht bıraktığı oğlu 2. Hakem⁴⁸⁵, 961 yılında Endülüs Emevi Devleti'nin tahtına geçmiştir. 2. Hakem, Endülüs'te halifeliğini ilan eden Nasır-Lidinallah unvanıyla tanınan Endülüs'ün ilk halifesi 3. Abdurrahman'ın oğludur.⁴⁸⁶ Kaynaklarda künyesi Ebü'l-Mutarri⁴⁸⁷ ve Ebü'l As olarak iki farklı şekilde geçen 2. Hakem'in en çok bilinen lakabı *el-Mustansır-Billah*'tır.⁴⁸⁸

Hakem'in doğduğu tarih ile ilgili iki rivayet yer almaktadır. Bunlardan biri 23 Cemaziyelahir 302/ 13 Ocak 915 yılında Kurtuba'da doğduğudur. Diğer rivayet ise 302 yılının Recep ayının başındaki Cuma günü dünyaya geldiğidir. İlk rivayeti eserine alan İbnü'l-Faradî vermiş olduğu bilgiyi Ahmed Razî'den aktardığı için doğruya daha yakın görüldüğünden tarihçiler tarafından kabul görmüştür.⁴⁸⁹ 2. Hakem'in annesi 3. Abdurrahman'ın gözde cariyelerinden biri olan bir ümmü veledir. İsmi kaynaklarda Mercane veya Mehrecan şeklinde geçmektedir.⁴⁹⁰ İki isim arasındaki benzerlikten dolayı doğru ismin ne olduğu net değildir. 2. Hakem'in yedi aylıkken doğduğu rivayet edilmektedir. Bu hususla ilgili olarak 2. Hakem'in kendi el yazısıyla yazdığı bir yazıda kendisinin, dedesi Abdülmelik b. Mervan ve amcası Münzir b. Muhammed'in yedi aylıkken dünyaya geldikleri ifadesi yer almaktadır.⁴⁹¹

2. Hakem'in çocukluk günleri, gençliği ve yetişmesine dair kaynaklarda yok denecek kadar

⁴⁸⁵ Hakem b. Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. Hakem b. Hişam b. Abdurrahman b. Muaviye b. Hişam b. Abdülmelik b. Mervan.

⁴⁸⁶ Müellifi Meçhul, *Zikru biladi'l-Endelüs*, (nşr. Luis Molina), Madrid 1983, s. 168.

⁴⁸⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 233.

⁴⁸⁸ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l*, s. 92.

⁴⁸⁹ İbnü'l-Faradî, *Tarihu 'ulema'i'l-Endelüs*, (nşr. Beşşar Avvad), I, Tunus 2008, s. 37.

⁴⁹⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 33.

⁴⁹¹ *Zikru biladi'l-Endelüs*, s. 168.

az malumat bulunmaktadır. Bilindiği üzere Halife 3. Abdurrahman, 2. Hakem'in yetiştirilmesinde üstün bir baskı ve otorite kurmuştu. 2. Hakem'in hayatına dair bilgiler veliaht tayin edilmesi ile birlikte yoğunluk kazanacaktır. Ancak veliaht tayin edildiği yaş hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan birisi İbnü'l-Hatîb'in belirttiği şekliyle 2. Hakem, sekiz yaşında veya o civarda veliaht tayin edilmiştir.⁴⁹² Bu görüş doğru kabul edilirse 2. Hakem 915 yılında doğduğuna göre, 923 yılında veliaht tayin edilmiş demektir. İbn İzârî, 3. Abdurrahman'ın 919 yılında sefere çıkmadan önce oğlu veliaht 2. Hakem'i vezirlerinden Musa b. Muhammed b. Hudayr nezaretinde Kurtuba'da vekil bıraktığını bildirmektedir.⁴⁹³ 3. Abdurrahman'ın 921-922 ve 924 yıllarında seferlere çıkmadan önce veliaht 2. Hakem'i vezirleri nezaretinde yerine vekil olarak Kurtuba'da bıraktığı zikredilmektedir.⁴⁹⁴

Buna göre, 2. Hakem dört veya beş yaşlarında veliaht tayin edildiği ortaya çıkmaktadır. Kaynaklarda hangi tarihte veliaht tayin edildiğine dair net bilgi bulunmasa da 2. Hakem'in küçük yaşta veliaht tayin edildiği kesindir. Küçük yaşta veliaht tayin edilen 2. Hakem'e babası tarafından ordu komutanlığı ve valilik görevleri verilmiş, bazı seferlere çıktığında Kurtuba sarayında vekil olarak bırakılmıştır. 3. Abdurrahman, 925 yılında henüz on yaşında olan 2. Hakem ile birlikte Kuzey'deki İspanyol Krallıklara karşı sefere çıkmıştır. Endülüs Emevi Devleti'nin en önemli iç tehdidi olan İbn Hafsûn üzerine 927 ve 928 yıllarında yapılan seferlerde 3. Abdurrahman'a on üç yaşındaki oğlu 2. Hakem de eşlik etmiştir. Yine 3. Abdurrahman'ın 929-930 ve 932 yıllarında Kuzey bölgelerindeki Hıristiyan Krallıklarına yapmış olduğu seferlerde 2. Hakem bulunmuştur.⁴⁹⁵

3. Abdurrahman'ın evlatlarının gözdesi olarak 2. Hakem'i devletin her kademesinde tecrübe kazanmasını sağlayarak yetiştirdiği açıkça anlaşılmaktadır. İbn Haldûn, 3. Abdurrahman'ın 2. Hakem'i diğer çocuklarına tercih ettiğini ve kendisine devlet kademelerinde geniş yetkiler verdiğini bildirmektedir.⁴⁹⁶ Mes'udî, 3. Abdurrahman'ın 2. Hakem'de gördüğü asalet (seçkinlik) dolayısıyla onun devleti en güzel şekilde idare edip yürüteceğine kanaat getirdiğinden kardeşlerine nazaran onu tercih ettiğini bildirmektedir.⁴⁹⁷ 3. Abdurrahman'ın

⁴⁹² İbnü'l-Hâtib, *el-İhâta fi ahbâri Gırnâta*, (nşr. Muhammed Abdullah İnân), I-IV, Kahire 1974, s. 41.

⁴⁹³ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 173.

⁴⁹⁴ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 176-185.

⁴⁹⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 190-206.

⁴⁹⁶ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 184.

⁴⁹⁷ Ali Hüseyin Mes'udi, *et-Tenbih ve'l-işraf*, (Çev. Mithat Eser), Ankara okulu yayınları, Ankara 2020, s. 321.

yapmış olduğu faaliyetler bu görüşleri doğrular niteliktedir. Ancak küçük yaşlardan itibaren veliaht tayin edilip devlet kademelerinde oldukça deneyim kazanmış olsa da 2. Hakem geç yaşta tahta oturabilmiştir. Çünkü babası 3. Abdurrahman'ın yarım asra yakın bir hükümdarlık süreci olmuştur.⁴⁹⁸

3. Abdurrahman'ın ara sıra veliaht oğlu Hakem'e “*sana rağmen hükümdarlık süresini uzattık.*” şeklinde latifeler yaptığını bildirmektedir.⁴⁹⁹ Rivayete göre halife 3. Abdurrahman'ı tahtan indirmek için bir takım devlet adamları birlik olmuş, kendilerine önder olarak halifenin zahid lakaplı oğlu Abdullah'ı seçmişlerdir. bu durumdan haberdar olan 3. Abdurrahman, hem devlet adamlarını hem de oğlu Abdullah'ı öldürtmüştür. Zahid lakaplı Abdullah'ın halife babasına karşı bir komplo hazırlığında olduğu bilgisinin doğru olup olmadığı meçhuldür. Dönemin en yakın tarihçilerinden İbn Hazm, 3. Abdurrahman'a oğlunun kendisine karşı bir komplo hazırladığının haberi gelince halifenin hemen oğlunun öldürülmesi emrini verdiğini bildirmektedir.⁵⁰⁰ Bu konuya dair İbnü'l-Ebbâr ve İbnü'l-Hatîb farklı bilgiler aktarmaktadır. Abdullah'ın babasının gözünde küçük düşürülmeye çalışıldığını belirtirten İbnü'l-Ebbâr'a göre, kendisine biat edenler ile 3. Abdurrahman'ı devirmeye teşebbüs ettiği haberi babasına bildirildiğinde gece vakti evinden alınıp hapsedilmiş ve daha sonra öldürülmüştür.⁵⁰¹

İbnü'l-Hatîb'in aktardığına göre ise Kurtuba eşrafından toplanan bir grup 3. Abdurrahman'ı alt etmesi için Abdullah'a biat etmiş ve bunu duyan halife Abdullah'ın öldürülmesini emretmiştir.⁵⁰² İbnü'l-Hatîb ayrıca 3. Abdurrahman'ın dedesi emir Abdullah gibi yanıldığına dikkat çekerek, Abdullah'a iftira atıldığını bildirmektedir. Makkarî⁵⁰³ ve İbn Saîd⁵⁰⁴, halifeye karşı toplanan kişilerin 3. Abdurrahman ve 2. Hakem'in öldürülmesi için Abdullah'a biat ettiklerini ancak tertibat ortaya çıkınca Abdullah'ın babası tarafından yakalanıp, bir kurban bayramı günü öldürüldüğünü bildirirler. Bu düşüncelerden farklı olarak İbn Haldûn, Abdullah'ın veliaht seçilen 2. Hakem'e karşı kıskançlık duyguları beslediğini, kendisine biat edenler ile birlikte harekete geçtiğini fakat 3. Abdurrahman

⁴⁹⁸ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l*, s. 91.

⁴⁹⁹ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, s. 200.

⁵⁰⁰ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l*, s. 94.

⁵⁰¹ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li kitabi's-sıla*, (nşr. Abdusselam Mihras (Hiras), II, Beyrut 1995, s. 231-232.

⁵⁰² İbnü'l-Hâtib, *el-İhâta fi ahbâri Gırnâta*, s. 39-40.

⁵⁰³ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, III, s. 583.

⁵⁰⁴ İbn Saîd, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, I, s. 188.

durumu haber alınca Abdullah'ı ve beraberindekileri öldürttüğünü bildirmektedir. Abdullah'ın ölümü hususunda farklı rivayet ve yorumlar öne sunulmuştur. Her halükarda babası 3. Abdurrahman tarafından öldürülmüş Abdullah, ya gerçekten komplo hazırlığındaydı ya da suçsuz yere komploya kurban gitmiştir. Bu olaya dair kesin bir yargı bulunmadığı gibi 2. Hakem'in meselenin hangi noktasında yer aldığı da bilinmemektedir.⁵⁰⁵

Hakem b. Abdurrahman'ın dış görünüşüne dair bilgilerimiz: esmer, hafif sakallı, gözleri siyah renk, iri gözlü ve iri yapılı, gür sesli, kısa bacaklı ve aksak bir vücut yapısına sahip olduğudur.⁵⁰⁶ Halkına karşı son derece yumuşak ve cömert olan 2. Hakem, halifeliği boyunca adaletini daima sürdürmüştür. 2. Hakem yaşamı boyunca barış canlısı bir tavır sergileyerek zorda kalmadığı müddetçe savaşı tercih etmemiş bir hükümdardır. 2. Hakem'in yüksek ahlak sahibi, bilinçli ve sadeliği seven bir kimse olduğu bilgisine kaynaklar aktarmaktadır. Naif bir kişiliğe sahip olmasına karşın ülkesinde çıkan sorunlar karşısında süratle çözüm üretebilen ve gerektiğinde insiyatif almaktan kaçınmayan bir liderdir. Halkının sorunlarıyla ilgilenerek bugünkü ifadeyle sosyal devlet anlayışını gözeten bir halifeydi. Bunun en açık göstergesi kölelerin hürriyetine kavuşması konusunda gösterdiği duyarlılıktı. Onun hükümdarlığında çok sayıda kölenin azat edildiği kaydedilmiştir.⁵⁰⁷

Onun sosyal devlet anlayışına sahip olduğunun bir göstergesi de Endülüs'ün bütün bölgelerindeki vatandaşının devlete vermekle yükümlü oldukları vergilerini altıda bir oranında düşürerek halkının omuzlarındaki yükü hafifletmesidir. Bu şekilde tebaasının sevgisini ve saygısı kazanan 2. Hakem'in hazırlayıp bütün ülkede yayınlattığı fermanında, Allah'ın lütfu ve kereminin Halifenin üzerinde görüldüğü, onun da Allah'a olan şükrünü yenilemeye karar verdiği, halkının birikmiş borçlarının bir kısmının kaldırıldığı bu sebeple borçluların yüklerinin hafifleyeceği bildirilmiştir. Tebaa bu durum karşısında çok sevinmiş, Halifeye teşekkürlerini bildirmişlerdir.⁵⁰⁸ Dini örf ve adetlerine bağlı olan 2. Hakem, her Cuma namazında bulunmayı ihmal etmeyen, Hz. Peygamber'in sünnetlerinin ve dini ibadetlerin ülkesinde yaşatılmasına gayret eden bir halifeydi. Bu hususla ilgili İbn Hayyân'ın bildirdiğine göre 2. Hakem, Cuma günleri camiilerde bilgilendirmeler yapıyor hem de tellalları aracılığıyla ilanlar astırıp, varlıklı Müslümanlardan yardıma ihtiyacı olan kimselere

⁵⁰⁵ *Zikru biladi'l-Endelüs*, s. 161-162.

⁵⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, (nşr. Ebi'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1987, VII, s. 368-69.

⁵⁰⁷ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 206.

⁵⁰⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 249.

el uzatmasını sağlıyordu. 2. Hakem'in emriyle Kurtuba başkadısı Muhammed b. İshak b. Selim, 974 yılında Kurtuba Ulu Caminin bütün kapılarında zekâtlarını, kefaretlarını ve ölülerin dağıtılmasını vasiyet ettikleri malları ihtiyaç sahiplerine ve düşkünlere vermelerini duyurmuştur. Zekâtın ihtiyaç sahiplerine, maddi sıkıntılarını dışa vuramayan kimselere ve sonradan durumu kötüleşen Endülüs'ün köklü ailelerine tespit edilip verilmesine özen gösterilmiş ve bununla ilgili olarak ferman yayınlanmıştır.⁵⁰⁹

İslâm dinine karşı bağlılığı ile bilinen 2. Hakem, İslâm'ın hoş görmediği şeylerden uzak kalmaya gayret etmiştir. Kendisini muhafaza ettiği gibi ailesini de bu hususta uyarmayı ihmal etmemiştir. Rivayet edilene göre 2. Hakem'in kardeşi Abdülaziz içkiye ve müziğe düşkünlüğü ile bilinmekteydi. 2. Hakem kardeşi Abdülaziz'den önce içkiyi sonra müziği bırakmasını istemiştir. Abdülaziz abisi 2. Hakem'in isteği doğrultusunda içkiyi bırakmış ancak müziği bırakmayacağını kesin bir dille söylemiştir.⁵¹⁰ 2. Hakem'in kendisi ve çevresinde uyguladığı gibi şer'i hükümlerin ülkesinde de aynı hassasiyetle uygulandığını devamlı kontrol ettirmiştir. 2. Hakem'in iktidarında Endülüs'te Müslümanlara sarhoşluk verici bir içkiye bağımlı olmuşlardı. Bu durumun sebebini araştıran 2. Hakem, nedeni ile ilgili soruşturma yapılmasını istemiş, bunun için istişare meclisleri oluşturmuştur. Yapılan araştırmalar ve incelemeler sonucunda Endülüs'te yaşayan Hıristiyanlar arasında yorgun ve halsiz kişileri bedenlerine kuvvet verdiğine inanılan fakat alışkanlık yapan meşrubatın kültürler arası etkileşim sebebiyle Müslümanlar arasında yayıldığı tespit edilmiştir. Bu meşrubatın tebaasında giderek yaygınlaşmasından endişelenen 2. Hakem, ne yapılması gerektiğine dair Endülüslü âlimler ile istişare etmiştir. Toplantılar sonucunda emirler ve fermanlar yazdırılarak Endülüs tebaasına sarhoşluk veren içkilerin üretilmesi, satılması ve kullanılması yasaklandığı bildirilmiştir. Aynı zamanda ülkedeki üzüm bağ ve bahçelerinin yarısından fazlası tahrip edilmiştir. Fakat üzümden yapılan reçel, şurup ve pekmez gibi yiyeceklerin üretilmesinde ve tüketilmesinde sekteye uğrayacağı düşünüldüğünden üzüm bağ ve bahçelerinin üçte biri bırakılmıştır.⁵¹¹

Nüveyrî'nin bildirdiğine göre 2. Hakem, insanlar arasında adil olmayı gözeten ve zalimliğe müsamaha göstermeyen bir liderdi. Aynı zamanda toplumun huzurunun bozulmaması için

⁵⁰⁹İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 153.

⁵¹⁰Makkarî, *Nefhu 't-tîb*, III, s. 584.

⁵¹¹Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 34.

özel çaba sarf ettiği de bilinmektedir. 2. Hakem döneminde Endülüs'ün bazı bölgelerinde Endülüs halkını rencide edici üslupla şiirler söyleyerek toplumda huzursuzluğa sebep olan bazı şairler hakkında şikâyet gelmiştir. Bu durum 2. Hakem'e bildirilmiş, halife durumla ilgili araştırma yapılması istemiş ve huzursuzluğun sebepleri giderilmiştir.⁵¹² Toplumdaki birlik ve bütünlüğün korunması için idarecilerin ve maiyetindeki görevlilerin halkla iyi geçinmesi ve adaletten vazgeçmemeleri şarttır. Bu bakımdan 2. Hakem memleketindeki idarecilere halka nasıl davranmaları gerektiğini gösteren örnek bir hükümdar olmuştur.⁵¹³

8.2. 2. Hakem'in Halife Oluşu

3. Abdurrahman, 15 Ekim 961 günü 70 yaşında vefat edince 47 yaşındaki⁵¹⁴ oğlu 2. Hakem 16 Ekim 961 günü Endülüs tahtına oturmuştur.⁵¹⁵ Kurtuba'daki Medînetüzzehrâ Sarayında göz alıcı bir merasim ile tahta çıkan 2. Hakem'in huzuruna Endülüs'ün her bölgesindeki valiler, komutanlar ve önemli şahsiyetler gelerek biat etmişlerdir. Sonrasında sırasıyla kardeşleri, vezirleri, komutanları ve devletin önde gelen kimseleri biatlarını sundular. 2. Hakem tahta çıktığı gibi hacibi olarak Ca'fer b. Osman Mushafi'yi görevlendirmişti. Ca'fer b. Osman, 2. Hakem'e teşekkür ifadesi olarak son derece kıymetli ve pahalı hediyeler sunmuştur.⁵¹⁶ Bu hediyelerden bazıları şunlardır: mızrak, miğfer ve kılıcı olan zırhlı 100 adet Frank süvari birliği, 50 adet Habeş miğferi, 100 adet Hint kılıcı, 100 adet hükümdara özel yapılmış kalkan, 10 adet süslenmiş hükümdar arabası...⁵¹⁷

Görkemli biat merasiminin ardından 3. Abdurrahman'ın naaşı Medînetüzzherâ Sarayına getirilmiş ve toprağa verilmiştir. Makkarî'nin aktardığına göre Endülüs'ün uc bölgeleri olan Tuleytula şehri ve bazı bölgelerden 2. Hakem'e biat etmek ve bazı taleplerde bulunmak için heyetler başkent Kurtuba'ya gelmiştir. Heyeti Kadı Münzir b. Sa'id Bellûti karşılamış ve halifenin huzuruna götürmüştür. Halifeyle görüşen heyetler daha sonra bölgelerine dönmüştür.⁵¹⁸ 3. Abdurrahman tarafından huzur ve düzene kavuşturulmuş Endülüs'ü

⁵¹² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 239.

⁵¹³ Nüveyrî, *Nihayetu'l-Ereb fi fununi edeb*, XXIII, s. 235.

⁵¹⁴ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, s. 200.

⁵¹⁵ İbnü'l-Faradî, *Tarihu 'ulema'i'l-Endelüs*, I, s. 37.

⁵¹⁶ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 185.

⁵¹⁷ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, s. 382.

⁵¹⁸ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, s. 388.

devralan 2. Hakem'in yarımada uğraşması gereken iç karışıklık ve problem yoktu.⁵¹⁹

Çünkü 3. Abdurrahman, yaklaşık 50 yıllık hükümdarlığında ülkenin her sorunuyla ilgilenip çözüme kavuşturmuştur. 3. Abdurrahman'ın siyasal, sosyal, askeri ve ekonomik açıdan son derece güçlü bir devlet miras bırakması, 2. Hakem'in başka politikalara yönelmesine sebep oldu. Dış politikaya ağırlık veren 2. Hakem, Endülüs'ün kuzeyindeki İspanyol Krallık ve kontlukları tehlike olarak görmekteydi. Bu sebeple de ilk faaliyetlerini bu bölgeler üzerine yoğunlaştırmıştır. Ancak Endülüs Emevi Devleti için dış tehdit yalnızca İspanyol Krallıkları ve kontlukları değildi. Endülüs'ün güneyinde yani Mağrip'te yaşayan Fatımiler de ciddi bir tehditti. Fatimi Devleti, Mağrip'te Şii doktrinini yaymaya çalışırken Sünniler ile mücadele halindeydiler. Sünnileri Endülüs topraklarından sürmeyi planlayan Fatımiler bu hususta Endülüs'e Şii ajanlarını göndererek çeşitli provakasyonlara girişmişlerdir. 2. Hakem de babası gibi Fâtımî tehlikesine karşı sürekli bir mücadele ve temas halinde kalmış, faaliyetlerinde de büyük ölçüde başarı sağlamıştır. 2. Hakem'in dış politikadaki bir diğer tehdit unsuru Normanlardı (Vikingler). Deniz korsanları olan Normanlar, 9. yüzyılın ortalarından itibaren Endülüs'e saldırarak birçok yeri tahrip ve talan etmiştir. Normanların bu yıkıcı faaliyetlerine karşı 2. Hakem, Endülüs'ü koruyacak politikalar geliştirerek bu baskınlara son vermiştir.⁵²⁰

8.3. 2. Hakem'in Yönetim Anlayışı

2. Hakem'in Endülüs iç ve dış siyasetindeki durumu ele alınmıştır. Bu kapsamda, Endülüs'ü parçalanmanın eşiğinden kurtaran 3. Abdurrahman'ın politikalarını takip eden 2. Hakem, ülkenin iç istikrarını sağlamada oldukça başarılı olurken dış politikada güçlü rakipler ile karşı karşıya gelmiştir.

8.3.1. 2. Hakem'in Endülüs İç Siyasetindeki Durumu

Babası 3. Abdurrahman'ın Endülüs'ü parçalanmanın eşiğinden kurtarıp uzun süre iktidarını sürdürmüş olması, 2. Hakem açısından hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Küçük yaşlardan itibaren devletin yönetimi için yetiştirilen 2. Hakem, 42 yaşında halife

⁵¹⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, s. 86.

⁵²⁰ Abdulmun'im el-Haşimi, *el-Hilafetu'l-Endelüsiyye*, Beyrut 2007, s. 470-471.

olduğunda yüksek bir tecrübeye sahipti. Bu yaşına gelinceye dek babasının iktidar koltuğunda oturması 2. Hakem'in başka alanlara yönelmesine imkân sağlamıştı. Askeri ve siyasi otoriteyi sağlayan 3. Abdurrahman'ın yanında kendisini ilmi hayata yönelten 2. Hakem, vaktini ve mesaisini ilmi faaliyetler üzerine yoğunlaştırmıştır. İlim adamlarına değer veren veliaht Hakem, Endülüs'te büyük bir kütüphane oluşturmak için çaba gösterdi. O dönemin şartları düşünüldüğünde eğitim ve bilime bu kadar önem veriyor olması 2. Hakem'in sosyal devlet anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. 2. Hakem'in iktidar yılları Endülüs'te sosyal dayanışma ve yardımlaşmanın en yüksek olduğu zamanlardı.

3. Abdurrahman'ın büyük emekler ile oluşturmaya çalıştığı Endülüslülük bilincini koruyan ve bu doğrultuda çalışan 2. Hakem, toplumun her kesimine hitap etmeye çalışmıştır. İلمي faaliyetlerin artması ve insanların buna teşvik ediliyor olması, Endülüs halkı tarafından olumlu karşılanıyordu. 2. Hakem'in gayesi, toplumdaki her bireyin yarımada'daki Endülüs uygarlığını güçlendirecek faaliyetlerde rol oynamasıydı. Halkta yaratılan bu hoşgörü ortamında halifenin isteklerine karşılık olarak Endülüs'te eğitim seferberliği başlattı. Birçok alanda araştırmalar, çeviriler, okumalar ve yazmalar başladı. Toplumun her kesiminden insanlar birlikte paylaşım ve etkileşim halindeydi. 3. Abdurrahman döneminde sağlanan güven ve istikrar ortamı, 2. Hakem'in iktidarında daha da güçlendirilmiştir. 9. yüzyılın ortalarına kadar siyasi ve sosyal problemlerle uğraşan Endülüs halkı, 960'lı yıllardan sonra kültürel ve entelektüel hayatın kapısını aralamıştır. İç politikadaki istikrarı babasının izinden giderek koruyan 2. Hakem'in asıl uğraşması gereken konular dış politikadaki sorunlardı.⁵²¹

8.3.2. 2. Hakem'in Endülüs Dış Siyasetindeki Durumu

2. Hakem'in Endülüs dış siyasetindeki durumu incelenmiştir. Bu kapsamda; Hristiyan İspanyol Krallık ve Kontlukları ile yaşanan mücadeleler, Fatimi-İdrisiler ile yaşanan mücadeleler ve Vikingler (Normanlar) ile yaşanan mücadelelerden bahsedilmiştir.

⁵²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-tarih*, (nşr. Ebi'l-Fida Abdullah el-Kadi), I-XI, Beyrut 1987.

8.3.2.1. Hıristiyan İspanyol Krallık ve Kontlukları ile Yaşanan Mücadeleler

2. Hakem'in dış siyasetteki ilk mücadelesi İspanyol Krallıklar ve kontlukları ile olmuştur.⁵²²

3. Abdurrahman'ın iktidarında kendilerini gösteren ve giderek güçlenen bu Hıristiyan siyasi yapılar, Endülüs Emevi Devleti'nin sınır bölgelerinde ciddi bir tehdit unsuruydu. Bunlar; Asturias-Leon Krallığı (910-1230), Navar Krallığı (840-1512), Kastilya Kontluğu (930-1516), Barcelona-Katalonya Kontluğu (801-1162) ve Galiçya Kontluğu (910-1157)'dur.⁵²³

Adıgeçen beş Hıristiyan devlet Endülüs'ün özellikle kuzeyindeki bölgelerde saldırılar düzenliyor, Müslüman halka zarar vererek yağma faaliyetleri gerçekleştiriyorlardı. Bu baskın ve yağmalar karşısında sınır bölgelerindeki halkın korunması maksadıyla bölgeye Berberî kabileleri yerleştirilmişti. Berberî kabilelerin bölgede iskân edilme politikasının temel hedefi ülkenin kuzey sınırlarının korunmasını sağlamaktır. Kuzey'deki İspanyol Krallık ve Kontluklarıyla yapılan mücadeleler *es-sağru'l-a'la* (yukarı sınır), *es-sağru'l-veysat* (orta sınır) ve *es-sağru'l-edna* (aşağı sınır) şeklinde isimlendirilen bölgelerde gerçekleşmekteydi. Yukarı sınır bölgesinde Navar Krallığı ve Barcelona kontluğu, orta sınır bölgesinde Leon ve Kastilya kontluğu ve aşağı sınır bölgesinde Galiçya kontluğu yer almaktaydı. Orta sınır bölgesi çarpışmaların en yoğun yaşandığı yerken, aşağı sınır bölgesi çarpışmanın en az olduğu güney sınırlarıydı. Bu bölgelerdeki mücadeleleri güçlendirmek adına garnizonlar kurulmuş, askeri ve lojistik bir üs yaratılmıştır.⁵²⁴

Endülüs hükümdarları hemen her yaz Hıristiyan krallık ve kontluklar üzerine 'savaif' adı verilen askeri seferler düzenlemekteydiler. Bu seferler yeni topraklar elde etmekten ziyade mevcut toprakları korumak için yapılıyordu. Savunma ve muhafaza etme gücü düşman karşısında devletin potansiyalini öne çıkarma ve gözdağı verme üzerineydi. Böylelikle Hıristiyan güçlerin saldırılarına karşı hücumla geçebilecek kuvvetler gözler önüne serilmişti.

2. Hakem öncesinde İspanyol Krallık ve Kontluklarla yarım asra yakın bir süre mücadele yaşanmış, bu mücadeleleri 3. Abdurrahman kazanarak üzerlerinde üstünlük kurmayı başarmıştı. Dış politikada söz sahibi olan 3. Abdurrahman, Hıristiyan krallık ve kontlukların iç meselelerine müdahale edebilecek konuma gelmişti. Buna örnek olarak Leon kralı 4.

⁵²² Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, IV, s. 86.

⁵²³ Levi-Provençal, *Târîhu İspanya*, II, s. 73-79.

⁵²⁴ Özdemir, *Siyasi Tarih*, s. 89.

Ordone'ya karşı ayaklanan kuzeni 1. Sancho, tahtı ele geçirmek için 3. Abdurrahman'dan yardım istemiş ve halife sayesinde istediği tahta kavuşmuştur. Yardımın karşılığı olarak 1. Sancho'dan yüklü miktarda para ve Müslümanların yaşadığı yukarı sınır bölgesindeki kalelerin yıkılmasını ve ayrıca Müslüman esirlerin serberst bırakılmasını isteyen 3. Abdurrahman'ın istekleri kabul edilmiş, ancak yerine 2. Hakem geçince anlaşma feshedilmiştir.⁵²⁵

Leon Krallığı ile mücadeleler bu şekilde başlamış oldu. Leon Kralı 1. Sancho, 3. Abdurrahman ile yapmış olduğu anlaşmaya sadık kalmamasını mazeretler sunarak açıklamış, ancak 2. Hakem tarafından kabul görmemiştir. Leon krallığına savaş açan ve gözaltında tutulan Kastilya Kontu Fernan Gonzalez'in kendisine verilmesini isteyen 2. Hakem'in isteği reddedilmiştir.⁵²⁶ 2. Hakem'in Kastilya Kontu Fernan Gonzalez'i istemesinin nedeni Endülüs topraklarına saldırması ve özellikle Müslüman halka ciddi zararlar vermesiydi. 2. Hakem'in istediğini reddeden Leon kralı 1. Sancho, Fernan Gonzalez'i belirli şartlar sunarak serbest bırakmış ve kendisine destek sağlamıştır. Leon kralı 1. Sancho'nun desteğini alan Kastilya kontu Fernan Gonzalez serbest kalmasıyla birlikte Endülüs topraklarına saldırı faaliyetlerine girişti. Ordusunu güçlendiren Fernan Gonzalez düzenlediği saldırılarla Endülüs Emevi Devleti için tehlike oluşturmaya başladı. Endülüs sınır bölgeleri üzerine toplu bir saldırı planlayan Leon kralı 1. Sancho, Navar kralı 2. Garcia Sanchez'i daha sonra Barselona kontlukları 2. Borrel ve Miron'u Endülüs'e yapılacak topyekün bir sınır saldırısı için ikna etti.⁵²⁷

Savaş taraftarı olmayan yumuşak huylu bir karaktere sahip olan 2. Hakem başlatılan bu saldırılar karşısında bir süre harekete geçmeyip bekledi. 2. Hakem harekete geçmemiş ancak aldığı tedbirler ile olası bir saldırıya karşı önlemlerini almıştır. 2. Hakem 962 yılında orta sınır bölgesi başta olmak üzere birçok yere silah mühimmatı, asker sevkiyatı ve ekonomik yardım yapılması konusunda valilerine talimat vermişti.⁵²⁸ İspanyol krallık ve kontlukların somut saldırıları orta ve yukarı sınır tampon bölgelerini yağmalayarak ve Müslüman halka zarar vererek gerçekleşti. 962 yılında saldırıların başladığını gören 2. Hakem, valilerine

⁵²⁵ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 236.

⁵²⁶ Dozy, *Spanish İslam*, s. 448.

⁵²⁷ Abdülmecîd en-Na'naî, *Târîhu'd-devletil-Emevîyye fî Endeliüs*, Beyrut 1986, s. 393; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, s. 389.

⁵²⁸ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 235.

emirnameler yollarak cihad için hazırlık yapmalarını bildirdi. Gâlib b. Abdurrahman kumandasındaki bir orduyu Kuzey'e göndermiş, buradaki çarpışmaları Hıristiyan birliklerine karşı Endülüs Emevileri kazanmış ve bol ganimet elde edilmiştir. Gâlib b. Abdurrahman komutasındaki ordunun başarısı Endülüs topraklarındaki Hıristiyan krallık ve kontlukların saldırılarının durdurulmasında etkili olmuştur. Bu durum Leon kralı 1. Sancho'nun 2. Hakem ile barış görüşmesi talep etmesine sebep olacaktır. Leon Krallığında 1. Sancho ve 4. Ordone arasında yaşanan taht mücadelesi 2. Hakem'in işine yaramaktaydı. 3. Abdurrahman bu kargaşa ortamından yararlanarak 1. Sancho ile anlaşma yapıp durumu Endülüs Emevilerin lehine çevirmiştir. 1. Sancho'nun Leon krallığını ele geçirmesinde yardımcı olmuş, amcasının oğlu Leon kralı 4. Ordone'yu saf dışı bırakmıştır.⁵²⁹

1. Sancho'nun Endülüs birliklerine yenilmesinin ardından 4. Ordone, Halife 2. Hakem'e bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyareti haber alan 2. Hakem, 4. Ordone'yu karşılamak üzere Vezir Cafer b. Oman Mushafi'yi görevlendirmiştir.⁵³⁰ 4. Ordone'ya Kurtuba Hıristiyanlarının kadısı Velid b. Muğis ve Tuleytula Başpiskoposu Ubeydullâh b. Kâsım eşlik etti.⁵³¹ 2. Hakem 4. Ordone'yu ve Leon asillerini sarayın buyur etti. 4. Ordone 2. Hakem'den kendisini ve askerlerini eski mevkilerine iade etmesi talebinde bulundu. Bu demektir ki 3. Abdurrahman ile 1. Sancho arasında kurulan anlaşma bağı 2. Hakem ile kendi lehine kurmak istemekteydi. 4. Ordone'nun isteklerini dinleyen 2. Hakem, 1. Sancho'nun ondan önce yardım talebinde bulunduğunu, ancak yardımın bir benzerini kendisine de yapabileceğini fakat 1. Sancho ile arasında yapılacak anlaşmaya sadık kalmasını tembihledi. Ayrıca halife, 4. Ordone'nun ülkesine rahatlıkla dönebileceğini ve bölgesinde onun hâkimiyetini tesis edeceğini vaadetti. 2. Hakem'den kendisi için belirleyeceği topraklar üzerine 1. Sancho tarafından düzenlenecek saldırıları da bizzat engelleme sözünü alan 4. Ordone, diz çökerek teşekkür etmiş ve huzurdan ayrılmıştır. Ordone'nun başkent Kurtuba'ya gelerek 2. Hakem'in desteğini alması Leon kralı 1. Sancho tarafından hoş karşılanmamıştır. Komutan Gâlib b. Abdurrahman önderliğinde bir ordunun 4. Ordone'nun emrine verilmesi 1. Sancho'nun tahtı için ciddi bir tehlikeydi. 1. Sancho,

⁵²⁹ İbn Hâldun, *el-İber*, IV, s. 186.

⁵³⁰ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, s. 388.

⁵³¹ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 186.

Leon bölgesindeki egemenliğini korumak amacıyla Belensiye başpiskoposu Abdurrahman b. Cufâh ve Eyyûb b. Davîl önderliğindeki bir heyeti Kurtuba'ya gönderdi.⁵³²

1. Sancho'nun amacı daha önce yapılan anlaşmaya uymadığı için 2. Hakem'den özür dilemek ve itaat etmeye hazır olduğunu bildirmektir.⁵³³ 2. Hakem, 3. Abdurrahman zamanında teslim edilmeyen kalelerin verilmesi, Kuzey sınır bölgesindeki kalelerin ve hisarların yıkılması karşılığında 1. Sancho'nun barış talebini kabul etmiştir.⁵³⁴ Bu anlaşmadan kısa bir süre sonra 4. Ordone'nun aniden ölmesi tahtında rakipsiz kalan 1. Sancho'nun anlaşmayı bozarak savaş hazırlıklarına girişmesine neden olmuştur. Hıristiyan krallıklarının harekete geçmesinden önce 963 yılında bizzat ordusunun başında Kuzey'e yönelen 2. Hakem, diğer eyaletlerden gelen askerlerle birleşerek Kastilya topraklarına ilerledi. Gâlib komutasındaki bir orduyu Kastilya Kontu Fernan Gonzalez'in bölgesindeki San Esteban de Gormaz üzerine gönderdi ve burası Gâlib tarafından kısa sürede fethedildi.⁵³⁵

Fernan Gonzalez bu durum karşısında 2. Hakem'den barış talep etti, ancak kısa sürede ateşkesi bozarak yeniden savaş açtı. Fernan Gonzalez ve 2. Hakem'in orduları arasında Atienza Savaşı gerçekleşti. Bu savaşı Endülüs Emevi orduları kazandı ve bölgedeki birçok kale fethedildi.⁵³⁶ 2. Hakem, Saragossa şehri valisi Yahya b. Muhammed Tucibî'yi Navar kralı 2. Garcia Sanchez üzerine sevketti. Navar kralı 2. Garcia Sanchez'in müttefiklerinden yardım istemesi üzerine bölgeye Leon kralı 1. Sancho geldi. Yahya b. Muhammed Tucibi, Leon ve Navar ordularını bozguna uğrattı. Ahmed b. Ya'lâ komutasındaki ordunun desteği ile Barselona kontluğuna giden Yahya b. Muhammed Tucibî, bölgeyi Ahmed b. Ya'lâ ile birlikte tahrip etti.⁵³⁷ Hüzeyl b. Hâşim komutasındaki bir orduyu Gâlib b. Abdurrahman'a Navar krallığı topraklarının fethedilmesine destek amacıyla gönderen 2. Hakem, galibiyetlerini arttırma gayretindeydi.⁵³⁸ Gâlib önderliğindeki bu büyük ordu ile Calahorra kalesi fethedilerek imar edilmiştir. Ordunun içerisindeki bir grubu da Veşka şehri kumandanı

⁵³² Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, s. 393.

⁵³³ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 235.

⁵³⁴ Dozy, *Spanish İslam*, s. 452.

⁵³⁵ *Zikru biladi'l-Endelüs*, s. 171.

⁵³⁶ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 185.

⁵³⁷ Dozy, *Spanish İslam*, s. 453.

⁵³⁸ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 186.

önderliğinde Yerba kalesinin fethi için önderilmiş ve bu korunaklı kale de kısa sürede fethedilmiştir.⁵³⁹

Navar bölgesini iyice tahrip eden Endülüs Emevi ordusu buradan bol miktarda ganimet ile dönmüştür.⁵⁴⁰ 963-965 yılları arasında 2. Hakem'in İspanyol Krallık ve kontlukları üzerine gerçekleştirdiği seferler, onları ciddi manada yıpratmıştır. Birçok stratejik konumun Endülüs Emevi Devleti'nin eline geçmiş olması, onları 2. Hakem'den eman istemek ve halifenin şartları doğrultusunda barış yapmak zorunda bıraktı. İspanyol Krallık ve Kontlukları tarafından 966 yılından itibaren Kurtuba'ya barış talep etmek için heyetler gönderilmeye başlandı. İlk olarak Leon Kralı 1. Sancho'nun elçileri 966 senesinde Kurtuba'ya geldi. Leon kralı 1. Sancho ile daha önceden imzalanan anlaşma hükümlerinin yeniden kabul edilmesi koşuluyla anlaşma yapıldı. Yine 966 senesinde olduğu düşünülen bir başka ziyaret Barselon kontları 2. Borrel ve Miron tarafından savaşı sonlandırmak ve anlaşma yapmak amacıyla Kurtuba'ya elçi gönderilerek gerçekleştirildi. Gelen heyet Halife 2. Hakem'e değerli hediyeler de getirmişti. 2. Hakem, Kuzey sınır bölgesinde yer alan kale ve hisarların yıkılması, Müslümanlara karşı Hristiyanlara yardım edilmemesi ve İslâm'a geçen Hristiyanların engellenmemesi şartlarıyla Barselona kontluğu ile anlaşma imzaladı. İspanyol Krallıkları ve kontluklarıyla peş peşe imzalanan anlaşmalardan biri de Navar kralı 2. Garcia'nın heyetinin Kurtuba'ya gelmesiyle gerçekleşti. 2. Hakem diğer barış heyetlerine gösterdiği müsamahayı Navar krallığına da gösterdi.⁵⁴¹

Ancak anlaşma yapılan kontluklar arasında Kastilya kontu Fernan Gonzalez yoktur. 2. Hakem 966-967 yıllarında hala Kastilya kontluğunun bulunduğu bölgelere asker sevk ediyordu. 2. Hakem'in Kastilya topraklarına gönderdiği komutanlardan Gâlib b. Abdurrahman, Hâriz b. Hâyil ve Sa'îd el-Ca'ferî Kastilya'nın birçok bölgesini tahrip etmiş ve bolca ganimet elde etmişlerdi.⁵⁴² 970 yılında Fernan Gonzalez vefat edinceye dek çarpışmalar devam etmiş ancak yerine oğlu I. Garcia Fernandez geçince anlaşma yapılarak savaş son bulmuştur.⁵⁴³

⁵³⁹ Muhammed A. İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, Kahire 1997, s. 487.

⁵⁴⁰ Abdül-mun'im el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Endelüsiyye*, Beyrut 2007, s. 485.

⁵⁴¹ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 187.

⁵⁴² İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, s. 238-240.

⁵⁴³ Dozy, *Spanish İslam*, s. 454.

966 yılından 974 yılına kadar yaklaşık sekiz yıllık süreç içerisinde Endülüs Emevi Devleti ile Hıristiyan krallık ve kontlukları arasında silahlı bir çatışma yaşanmadığı kaydedilmektedir. Ayrıca kaynaklarda bu yıllarda İspanyol Krallık ve Kontluklarının kendi aralarında mücadeleye giriştikleri belirtilmektedir. Bu mücadele sırasında Endülüs Emevi Devleti ile kurulan iyi ilişkiler hem İspanyolların hem de Endülüs Emevîlerinin yararına oldu. Leon kralı 1. Sancho, 2. Hakem ile anlaşma imzalamasının akabinde İspanya'nın kuzey-batısındaki Galiçya bölgesinin kontu Consalvo'nun topraklarına saldırmıştır. Kont Consalvo'nun karşı koymasıyla birlikte iki taraf arasında cereyan eden savaş Kont Consalvo'nun 1. Sancho'dan barış talep etmesiyle kısa sürede son buldu. Barış müzakereleri sırasında Kont Consalvo'nun, 1. Sancho'ya zehirli meyve yedirme hadisesi 1. Sancho'nun ölümüyle sonuçlanmıştır. 1. Sancho'nun yerine henüz beş yaşındaki oğlu 3. Ramiro geçti ancak küçük yaşta olmasından dolayı vasilikliğini halası San Salvador kilisesi rahibesi Elvira yapıyordu. 1. Sancho'nun ölümüyle birlikte Leon Krallığı parçalanmanın eşiğine geldi. Hem idari hem siyasi açıdan bir çıkmazın içerisine giren Leon Krallığının gücünü kaybetmesi ve bölünmüşlük durumu şüphesiz ki en çok Endülüs Emevi Devleti'ni mutlu etmekteydi.⁵⁴⁴

Barselona kontu 2. Borrel b. Sunier, komutanı Enneco Bonfill b. Sinderedo başkanlığındaki bir heyeti ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla 971 yılında Kurtuba'ya gönderdi. Heyet Kurtuba'da bulunduğu süre boyunca Medînetüzzehrâ sarayında 2. Hakem tarafından iki kez kabul edildi. Barselona kontu 2. Borrel'in, içerisinde Müslüman esirlerin de bulunduğu 30 kişiyi serbest bırakması 2. Hakem karşısında hoş karşılandı. Heyete Kurtuba'da gösterişli şölenler yapıldı, bir ay kalan heyetteki kimselere halife tarafından pahalı hediyeler verildi.⁵⁴⁵ 30 Eylül 971 günü Leon kralı 3. Ramiro'nun hamisi halası Rahibe Elvira Kurtuba'ya elçini göndererek 2. Hakem'e bağlılığını bildirdi.⁵⁴⁶

Leon krallığının elçisinin kabulünden sonra Navar kralı Sancho Garcia'nın, Kastilya kralı 2. Garcia Fernandez'in ve Monzon şehrinin kontu Fernando Ansurez'in göndermiş olduğu elçiler 2. Hakem tarafından kabul edilmiş ve hoş karşılanmıştır. Elçiler ile halife arasındaki tercümanlık görevini Kurtuba Hıristiyanlarının kadısı Asbağ b. Nebîl, Kurtuba piskoposu İsa b. Mansûr, İşbiliyye piskoposu Ubeydullâh b. Kâsım ve Muâviye b. Leb gibi Kurtuba'nın

⁵⁴⁴ Dozy, *Spanish İslam*, s. 453.

⁵⁴⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 21-22.

⁵⁴⁶ İnan, *Devletü'l-İslam*, I, s. 490.

önde gelen kimseleri yapmaktaydı.⁵⁴⁷ Halife 2. Hakem, Hıristiyan krallık ve kontluklarının elçileri ile sağlamaya çalıştıkları dostluk ilişkilerinin pekiştirilmesinden oldukça memnundu.⁵⁴⁸ Kurtuba'ya gelen bir başka heyet ise, 975 senesinde Galiçya kontu Rodrigo Velasquez tarafından gönderilmişti. Kontun annesinin başında bulunduğu heyet ikili ilişkileri güçlendirmek için Kurtuba'ya gelmiştir.⁵⁴⁹

2. Hakem, kontun annesinin gelmesinin şerefine gösterişli bir karşılama töreni düzenlemiş ve kont Rodrigo'nun annesiyle anlaşma imzalamıştır. Kontun annesine birçok pahalı hediye takdim eden 2. Hakem, heyeti memleketine uğurlamıştır.⁵⁵⁰ İspanyolların 966-974 yılları içerisinde adeta yarışır halde Endülüs Emevi Devleti'ne elçi heyetleri göndermesinin ve halifeyle dostane ilişkiler kurmayı gözetmesinin birçok önemli sebebi vardır. Bunlardan en güçlü olanı Hıristiyan krallıkları ve kontlukları arasında yaşanan mücadelelerde 2. Hakem'in desteğini alabilmektir. Aynı zamanda Endülüs Emevi Devleti ile barış atmosferini korumak tarafların işine gelmekteydi. Endülüs Emevi Devleti, bu siyasi yapılar arasında denge sağlayıcı konumundaydı. Aralarındaki rekabet ortamı barış taraftarı olan halifeyi rahatlatıyordu. Hasımları arasındaki zayıflık ve dağınıklık durumundan faydalanma yoluna gitmeyen 2. Hakem, sadece mevcut durumun korunmasına çaba sarf etmiştir.⁵⁵¹ Hatta halifenin bu tutumunu yanlış gören devlet adamlarına karşı 2. Hakem, tebaasına karşı bir zarar gelmediği ve topraklarına göz dikilmediği müddetçe barışçıl tutum sergileyeceğini bildirmiştir.⁵⁵²

Yarımadada süren sekiz yıllık barış atmosferinin ardından İspanyolların Endülüs topraklarına saldırmaları ile bu ortam yerini yeniden savaşa bıraktı. İspanyol Krallıklar, bu süre zarfında aralarındaki anlaşmazlıkları gidererek yönlerini dış politikaya çevirdiler. Ayrıca gittikçe güçlenen Endülüs Emevi Devleti'ni tek başlarına yenemeyeceklerini bildikleri için birbirleriyle ittifak kurma politikası izlediler. Kendilerine yeniden güven ve güç depolayan İspanyol Krallık ve Kontlukları, Endülüs topraklarına saldırma konusunda birbirlerini cesaretlendirdiler. Endülüs Emevi Devleti'nin Kuzey Afrika'daki Fatımilere

⁵⁴⁷ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 64.

⁵⁴⁸ Hacci, *Endülüs Tarihi*, s. 320.

⁵⁴⁹ Abdullah Salim Zenati, *Tarihu'l-Endelüs ve hadaratuha fi 'ahdi Beni Ümeyye (Hilalu 'asri'l-hilafet 316/929-422/1031)*, Bingazi 2008, s. 208.

⁵⁵⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 182-183.

⁵⁵¹ İnan, *Devletü'l-İslam*, I, s. 490-499.

⁵⁵² Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, s. 118.

bağlı İdrisiler ile mücadeleye girmesi onlara istedikleri fırsatı yarattı. Dış politika da Kuzey Afrika'ya yoğunlaşan Endülüs Emevi Devleti'nin ordusunun büyük bir bölümü bu topraklara gönderilmiştir. Bir nevi yarımadanın askeri gücü zayıftı ve saldırıya açıktı. Sekiz yıl süren barışı bozan ilk adım 974 yılının eylül ayında Kastilya kontu 1. Garcia Fernandez tarafından geldi. 1. Garcia Fernandez, Endülüs Emevi Devleti ile anlaşmasını bozduğunu ve sınır bölgelerine saldırdığını açıkladı. Sınır bölgesindeki Medînetüsâlim şehrinin kuzeydoğusunda bulunan Deza kalesine 2 Eylül 976 Çarşamba günü saldırdı. Deza kalesi halkı bu anı saldırıya karşı fazla direnemedi ve kaleyi Kastilya ordusuna bıraktı. Kaleyi ele geçiren Kastilyalılar, kalenin çevresindeki köyleri yakıp yıkmaya başladı. Bölgenin eski valisi Berberî Âmrîl b. Teymelut'un oğlu olan Meda kalesi kumandanı Zervâl, bir grup askeriyle birlikte Kastilya ordularına karşı durmaya çalıştı. Fahsu'l-bereke (Alboreca) denilen yerde Zervâl'in ordusu ile Kastilya ordusu arasında gerçekleşen savaşta müslümanlar hezimete uğradı ve Zervâl öldürüldü.⁵⁵³

Endülüs Emevi Devleti'ne karşı bir birlik oluşturma niyetinde olan 1. Garcia Fernandez, saldırısı sonrası Leon ve Navar krallıklarını da bu mücadeleye dâhil etti. Bunun akabinde Leon kralı 3. Ramiro, Monzon şehrinin kontu Fernando Ansure ve Navar kralı 2. Sancho Garcia birlik olup Endülüs Emevi Devleti ile olan anlaşmalarını bozdular. Oluşturulan ittifak neticesinde 975 yılının nisan ayında stratejik bir konuma sahip olan kuzeydeki Gormaz kalesini kuşatma altına aldılar.⁵⁵⁴ İki ay süren Gormaz kalesi kuşatmasından netice alamayan Hıristiyan ordularına Leon kralı 3. Ramiro'nun halası Elvira destek askeri birlik göndermesi kuşatmanın etkinliğini arttırdı. Birleşik Hıristiyan ordularının ciddiyetini anlayan Halife 2. Hakem, Kuzey Afrika'daki görevini başarılı bir şekilde ifa eden Galib b. Abdurrahman'ı kuzey bölgesine sevketti. Hıristiyan birlikleri tarafından ele geçirilmiş olan Medînetüsâlim şehrinin kuzeyinde yer alan Berhun kalesine gelen Gâlib b. Abdurrahman bölgeyi kısa sürede fethetti. Buradaki işini başarıyla tamamlayan Gâlib b. Abdurrahman, Gormaz kalesine doğru yola çıktı. Gormaz kalesi, yaklaşık iki aydır birleşik Hıristiyan ordusu tarafından kuşatma altındaydı. 21 Mayıs 975 tarihinde Emevi ordusu ile Hıristiyan ordusu karşı karşıya geldi. Duero nehrine yakın bir yerde gerçekleşen tarihe Tâhine Savaşı olarak

⁵⁵³ Zenatî, *Târîhu'l-Endelüs*, s. 208.

⁵⁵⁴ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 218.

geçen çetin mücadeleyi Gâlib b. Abdurrahman komutanlığındaki Endülüs Emevi ordusu kazandı.⁵⁵⁵

Şiddetli geçen savaş sonrasında yıkıma uğrayan Hıristiyan ordusu pek çok savaş ganimetini geride bırakarak bölgeden uzaklaştı.⁵⁵⁶ Zaferin muştusunu Halife 2. Hakem'e ulaştıran Gâlib b. Abdurrahman'a halife tarafından Kasım b. Muhammed b. Kasım b. Tumlûs ve Abdurrahman b. Yahya b. Muhammed b. Hâşim Tu'cibî gibi Endülüs'ün en güçlü komutanlarının desteğiyle birlikte diğer İspanyol birliklerine karşı saldırı emri verildi.⁵⁵⁷ Başarısı ile Endülüs'te parlayan Gâlib b. Abdurrahman, Kâsım b. Muhammed b. Kâsım b. Tumlûs ve Abdurrahman b. Yahya b. Muhammed b. Hâşim Tu'cibî'nin de birliklerinin katılımıyla birlikte 9 Temmuz 975 Cuma günü Kastilya topraklarına saldırdı.⁵⁵⁸

Kastilya kralı Garcia Fernandez ordusunu San Esteban kalesinin bulunduğu bölgeye sevketti. Burada karşılaşan Emevî ordusu Kastilya ordusunu bozguna uğrattı. San Esteban bölgesinin batısını ele geçiren Gâlib b. Abdurrahman ve ordusu bu bölgeden çok sayıda ganimet elde ettiler. Gâlib ve ordusunun Kastilya toprakları üzerinde ilerlemesi devam ederken Abdurrahman b. Yahya b. Muhammed b. Hâşim Tu'cibî'ye Leon topraklarına saldırması emri verildi. Bu saldırının haberini alan Leon kralı 3. Ramiro ordusunu toplayarak Endülüs Emevi ordusuna karşı harekete geçti. 6 Temmuz 975 günü Ebro nehri yakınlarında Leon ordusu ve Emevi ordusu karşı karşıya geldi. Zorlu geçen bu savaşın galibi Zaragoza şehri ordu komutanı olan Abdurrahman b. Yahya b. Muhammed b. Hâşim Tu'cibî oldu.⁵⁵⁹ Ebro nehri yakınlarında yaşanan şiddetli savaştan sonra İspanyol Krallık ve Kontlukları aldıkları ağır darbeler sebebiyle 2. Hakem döneminde bir daha saldırıya geçmeye cesaret edememişlerdir. Aralarında Endülüs Emevi Devleti'ne karşı kurdukları ittifak Halife 2. Hakem'in kumandanları sayesinde ikinci kez başarıyla püskürtülmüştür. Hem İspanyol orduları tarafından ele geçirilen sınır bölgelerindeki topraklar, hem de Leon ve Kastilya toprakları yeniden itaat altına alınmıştır.⁵⁶⁰

⁵⁵⁵ Zenatî, *Târîhu 'l-Endelüs*, s. 209-210.

⁵⁵⁶ Hâşimî, *el-Hilâfetü 'l-Endelüsiyye*, s. 487.

⁵⁵⁷ İnân, *Devletü 'l-İslam*, I, s. 502.

⁵⁵⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 237.

⁵⁵⁹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 238.

⁵⁶⁰ Zenatî, *Târîhu 'l-Endelüs*, s. 209-210.

8.3.2.2. Fatımiler - İdrisiler ile Yaşanan Mücadeleler

Abbasilere bağlı olan Ağlebiler Devleti'ni 909 yılında ortadan kaldırarak Kuzey Afrika'ya egemen olan Fatımiler, Ağlebiler'in başkenti Rakkâde'yi ele geçirerek kendilerini halife ilan etmişlerdir. Fatımiler, kuruldukları andan itibaren yönlerini Doğu'daki Abbasiler yerine Batı'nın en kalabalık ve en iyi teşkilatlanmış ülkesi olan Endülüs'e çevirdiler. Zira Endülüs'te bulunan Emeviler ile geçmişten kalan husumetleri de söz konusuydu.⁵⁶¹ Halife 3. Abdurrahman, ülkesindeki sorunları çözüme kavuşturduktan sonra gayretini Fatımiler üzerine yoğunlaştırdı. Fatımilere karşı her alanda rakip olan 3. Abdurrahman, iç ve dış politikada Fatımi tehlikesine karşı daima tedbirli davrandı. Fatımi Devleti'ne aman vermeyen 3. Abdurrahman'ın vefatına yakın zamanlarda Fatımi Halifesi el-Muizz-lidinillah tarafından görevlendirilen ünlü komutan Cevher Sıkıllî, Afrika'da sırasıyla Tahert, İfkan ve Sicilmase'yi ele geçirdi.⁵⁶² Cevher Sıkıllî, 960 yılının Kasım ayında Fas şehrini de ele geçirdi. Komutan Cevher'in bu zaferiyle birlikte Tanca ve Septe dışındaki bütün Mağrip kısa bir müddet içinde olsa Fatımilerin egemenliğine girdi.⁵⁶³

Bu durum 3. Abdurrahman açısından büyük bir prestij kaybıydı ancak durumu düzeltebilecek zamanı yoktu. Zira 961 yılında hayatını kaybetti. 2. Hakem babasının stratejilerini yıllarca gözlemlemiş ve Güney'deki Fatımileri daimi bir tehdit unsuru olarak görmüştür. Fatımilerle irtibat halinde kalmayı önemsemiş böylelikle Kuzey Afrika'daki faaliyetlerini kuvvetlendirmiştir. 2. Hakem iktidara geçtiği zamanda Kuzey Afrika'daki durum şu şekildeydi: Hasan b. Kennûn liderliğindeki İdrisiler bölgedeki güçlü kimselerin yanında yer alıyor, böyle olunca da bazen Emevilerin bazen de Fatımilere vasal oluyorlardı. Zeydîye mezhebine mensup olan Hasan b. Kennûn, 3. Abdurrahman vefat etmeden önce Endülüs Emevi Devleti'ne tabi iken 2. Hakem'in tahta çıkmasıyla birlikte Fatımilere biat etmeye başlamıştır. Aynı zamanda Kuzey Afrika'nın büyük Berberî kabilelerinden Sanhâceliler de Fatımileri destekliyordu. 969 senesinde Fatımi Halifesi Muizz'in güçlü komutanı Cevher Sıkıllî, Mısır bölgesine gelerek bölgeyi İhşîdîler'den almıştır. Böylelikle Fâtımîler'in başkenti Mehdiyye'den Mansûriyye'ye taşınmıştır.⁵⁶⁴

⁵⁶¹ Özdemir, *Siyasi Tarih*, s. 139.

⁵⁶² Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Endülüsiyye*, s. 492.

⁵⁶³ Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Endülüsiyye*, s. 491.

⁵⁶⁴ Na'na'î, *Târihu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 398.

Bu sıralarda Kahire şehrinin temelleri atılmaya başlanmış, Fatımiler rotasını Filistin, Suriye ve Irak şehirlerine çevirmiştir. Endülüs topraklarından çekilen ve ilgisini Orta Doğu ülkelerine yönelten Fatımi Devleti, Endülüs Emevi Devleti için ciddi bir tehlike olmaktan çıkmıştır. Ancak Fatımiler, Kuzey Afrika’da kendisine bağlı Sanhâce kabilesi ve İdrisiler üzerinden Mağripteki hâkimiyetini devam ettirerek bölgede aktif rol oynamışlardır. 2. Hakem, Mağripteki Fatımi etkinliğini zayıflatmak amacıyla 964 yılında Endülüs’ün en büyük tersanesine sahip olan şehri Meriye’ye giderek Kuzey Afrika bölgesinden gelebilecek saldırılara karşı kıyı şeritlerinin ve tersanelerin kontrollerini arttırmıştır.⁵⁶⁵

Mağrippe Fatımi Devleti’ni destekleyen Sanhâce kabilesine karşı Sünnî-Zenâte kabilesini destekleyen 2. Hakem, bölgede Şii kabilelerine karşı grupları destekleyerek Şiilere ve Fatımilere karşı bir güç oluşturmayı hedeflemiştir.⁵⁶⁶ 970 senesinde Zenâte kabilesinin Benî Hazer koluna mensup elçiler Kurtuba’ya gelerek Sanhâce kabilesinin Mağrip topraklarında uyguladıkları Şii propagandasını önlemesi için 2. Hakem’in huzuruna çıktılar. 2. Hakem elçilere olumlu cevaplar vermiş ve gelen heyeti bir grup asker birliğiyle birlikte memleketlerine göndermiştir. Aynı yıl Kurtuba’ya Sanhâce kabilesinin Cezayir (Orta Mağrip) bölgesine hâkim olan kolu Telkate’nin reisi Zîrî b. Menâd’ın öldürüldüğü haberi geldi. Zîrî b. Menâd, Fâtımilerin Kuzey Afrika’daki en büyük destekçisi ve Zîrî hanedanlığının kurucusudur.⁵⁶⁷

Zîrî hanedanlığı ile Zenâte kabilesi bölgede düşman haline gelmiştir. Fatımi Halifesi Ubeydullah Mehdî tarafından Cezayir’de (Orta Mağrip) valilik ve kumandalık yapan Ali b. Hamdûn’a bölgeye Mesile şehrini kurması emredilmiştir. Böylelikle Zenâte kabilesiyle mücadeleler devam ettirilmiştir. Ali b. Hamdûn vefat edince yerine oğlu Ca’fer geçmiştir. Fatımi Halifesi için çalışan Ca’fer, hâkimiyetini sürdürürken Fatımilerin en güçlü vasalı olan Zîrî b. Menâd’ın gücünden çekinerek bütün ailesini ve malını alarak Zenâte kabilesine sığınmıştır. Zenâte kabilesinin en büyük kolu olan Benî Hazer’in reisi Muhammed b. Hayr aracılığıyla Endülüs’e haber göndermiş ve 2. Hakem’den yardım talep etmiştir. Bunu haber alan Zîrî b. Menâd ordusunu toplayarak Zenate’nin üzerine yürümüştür. Uzak Mağrip (Fas)

⁵⁶⁵ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 236-241.

⁵⁶⁶ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, I, s. 478-479.

⁵⁶⁷ İbn Haldûn, *el-İber*, VI, s. 202-206.

bölgesinin Melviye vadisinde karşı karşıya gelen iki ordu savaşmış, savaşı Zenâte birlikleri ve Ca'fer kazanmıştır.⁵⁶⁸

Zafer haberi Kurtuba'ya ulaştırılmış, durumdan memnun olan 2. Hakem Ca'fer ve kardeşi Yahya'yı Endülüs'e davet etmiştir. Ca'fer ve kardeşi Yahya Endülüs'e ulaştıklarında artık Endülüs Emevileri adına çalışacaklarına söz vermişler ve Halife tarafından onurlandırılmışlardır.⁵⁶⁹ 971 senesinde Zîrî b. Menâd'ın öldürülmesi üzerine Fatımi Halifesi Muizz, Zîrî'nin Bulukkîn lakaplı oğlu Ebü'l-Fütûh Yûsuf b. Zîrî Sanhâcî'yi Kuzey Afrika genel valisi olarak atadı. Ardından Ca'fer ve Yahya'nın ihanetlerini cezalandırmak ve Zenâte kabilesine haddini bildirmek üzerine büyük bir orduyla üzerilerine gitmesini emretmiştir. Ebü'l-Fütûh Yûsuf b. Zîrî, Rebiyulahir ayının 972 senesinde ordusuyla birlikte orta Mağrip üzerinden Fas topraklarına girdi. Zîrî'nin saldırı haberini alan Benî Hazer'in reisi Muhammed b. Hayr b. Hazer önderliğindeki birçok Zenâtelî savaş için toplanmıştı. Gerçekleşen savaşta Yûsuf b. Ziri, Zenâtelilerden babasının intikamını feci şekilde almıştır. Bozguna uğrayan Zenâtelilerin başında bulunan Benî Hazer'in reisi Muhammed b. Hayr b. Hazer yenildiklerini bariz şekilde hissetmesinin ardından düşmanın eline düşmemek için kendi kılıcıyla intihar etmiştir.⁵⁷⁰

Yûsuf b. Zîrî galibiyetin heyecanına kapılmadan yönünü bu sefer Zenâteliler için önemli bir üs olan Basra'ya çevirmiştir. Bulukkîn (Yûsuf b. Ziri), Basra ve birçok şehri yakıp yıkmıştır.⁵⁷¹ Yûsuf b. Zîrî'nin Septe şehrine kadar ulaşması hem Endülüs Emevilerini hem de İdrisi Emîri Hasan b. Kennûn'u tedirgin etmiştir.⁵⁷² Çünkü Hasan b. Kennûn Şii olmasına karşın Endülüs Emevi Devleti'ne bağlıydı. Abisi Ebü'l-Ayş Ahmed b. Kennûn yaşadığı dönemde Endülüs Halifesi 3. Abdurrahman'a tabi olarak Fatımilere karşı mücadele etmiştir. Zîrî hanedanlığının bölgeyi idaresi altına almaya başlaması İdrisi Emiri Hasan b. Kennûn'un yeniden Fatımilere yönelmesine neden oldu. Bölgedeki gücün Endülüs Emevilerinin aleyhinde değişmesi 2. Hakem'e olan biatları bozmuş ve Fatımilerin idaresine eğilim

⁵⁶⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 26-27.

⁵⁶⁹ İnan, *Devletü'l-İslam*, I, s. 493.

⁵⁷⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, VI, s. 204.

⁵⁷¹ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 243.

⁵⁷² İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm*, s. 221.

gerçekleşmiştir. İdrisilerin Fatimilere bağlanmasından sonra Kuzey Afrika bölgesinin kontrolü İdrisi Emiri Hasan b. Kennûn'a verilmiştir.⁵⁷³

Üst üste yaşanan olumsuzlardan kurtulmak isteyen 2. Hakem, komutanı Muhammed b. Kasım b. Tumlus'u Septe üzerine gönderdi. Bölgedeki İdrîsîlere Fatimiler tarafından denizden gerçekleştirilecek yardımı da önlemeyi planlayan 2. Hakem, filo kumandanı Abdurrahman b. Rumâhis'e de donanmasıyla birlikte harekete geçmesini emretti.⁵⁷⁴ 3 Ağustos 972 yılında Mağrîbe gitmeye hazırlanan orduya Endülüs'ün çeşitli bölgelerinden katılımlar gerçekleşti. Orduların Tanca bölgesine geldiğini haber alan İdrisi Emîri Hasan b. Kennûn, Endülüs ordusu ile şehrin dışında çarpışmak için hazırlandı. Zilkade ayının başında meydana gelen savaşta İdrîsîler büyük bir yenilgiye uğramış ve Hasan b. Kennûn dâhil önde gelenler Güney'e doğru kaçmışlardır.⁵⁷⁵ Tanca şehrinin önde gelenleri komutan Abdurrahman b. Rumâhis'in yanına gelerek Endülüs Emevi Devleti'ne bağlılıklarını bildirmişler, şehirde bulunan Hasan b. Kennûn ve savaşçıların bütün malları ele geçirilmiştir. Tanca şehrinin ele geçirilmesinden kısa bir süre sonra iki ordu yeniden karşı karşıya gelmiştir.⁵⁷⁶

22 Ağustos 972 Çarşamba günü gerçekleşen savaşta Hasin dağına sığınan Hasan b. Kennûn ve beraberindekiler Endülüs ordusu tarafından ele geçirilmiştir. İdrisileri hezimete uğratan Endülüs ordusu, İdrisilere dair her şeye el koymuştur. Komutan Muhammed b. Kasım b. Tumlus ve ordusu önce Delûl şehrini daha sonra Asîl şehrini kısa sürede fethetmiştir.⁵⁷⁷ Asîl şehrinin camiisine giren İbn Tumlus, Camii'deki Şii-İsmaili mezhebinin alametlerinin yok edilmesini emretmiştir. Aldığı darbelerin ardından hızlıca toparlanan Hasan b. Kennûn, İbn Tumlus'un üzerine harekete geçti.⁵⁷⁸ İki ordu Fahsı Mihrân adı verilen yerde karşılaştı. İbn Tumlus önderliğindeki Endülüs ordusu savaşı kaybederken başta İbn Tumlus olmak üzere çok sayıda Endülüs askeri kılıçta geçirildi. Endülüs ordusundan geriye kalanlar ise Septe şehrine çekilip 2. Hakem'e haber göndererek yardım istediler.⁵⁷⁹

⁵⁷³ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 243.

⁵⁷⁴ Na'na'î, *Târihu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 400.

⁵⁷⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 80.

⁵⁷⁶ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 89.

⁵⁷⁷ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 90.

⁵⁷⁸ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 246.

⁵⁷⁹ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm*, s. 221-222.

Endülüs Emevi Devleti'ne karşı kazandığı zafer 2. Hakem'in gözüne batan Hasan b. Kennûn, Endülüs ordusunun yeni bir saldırısını önlemek amacıyla barış imzalama ve rehinelere takas etme teklifini içeren bir mektubu İbn Rumâhis'e gönderdi. İbn Rumâhis mektubu 2. Hakem'e göndermiş, mektup halife tarafından sert bir dille reddedilmiştir. Halife 2. Hakem komutan ve askerilerine Hasan b. Kennûn'a karşı yapılan mücadeleden geri durulmamasını ve ihanetinin mazur görülmemesini bildirmiştir. 2. Hakem'in bu sert tavrında İdrîsîlerin bölgedeki tutumunun sürekli değişkenlik göstermesi ve İdrîsîlere son verilmediği müddetçe bu düşmanlığın yenileneceği kaygısı yatmaktadır.⁵⁸⁰

Hasan b. Kennûn'a karşı alınan yenilgi ve güçlü komutan İbn Tumlus'u kaybetmek Halife 2. Hakem'i bölge üzerinde yeni planlar yapmaya yöneltmiştir. Endülüs'teki meşhur komutanlardan biri olan Gâlib b. Abdurrahman'ı bölgeye sevkeden 2. Hakem, onu elinden gelen her şeyi yapması hususunda yüreklendirmiştir.⁵⁸¹ Gâlib b. Abdurrahman ve ordusu Mağrip yolundayken Kurtuba'ya müjdeli bir haber geldi. Mektupta Asîl şehri komutanlarından Abdurrahman b. Yûsuf b. Armadîl, İsmail b. Abdurrahman b. Şeyh ve Reşîk b. Abdurrahman'ın beraberindeki birliklerle İbn Kennûn üzerine yürüdükleri ve gerçekleşen çarpışmadan Endülüs ordusunun zaferle çıktığı bildirilmektedir.⁵⁸²

İdrîsi ordusundan pekçok kimsenin öldürüldüğü savaşta ayrıca İbn Kennûn'un damadı olan Anakul b. Seb'a ve İdrîsî sancaktarı Yahya b. Kuşşâş'ın da içinde bulunduğu İdrîsi ordusundaki kimseler esir alınmıştır. 2. Hakem bu mektuba çok sevinmiş ve ordularına Gâlib b. Abdurrahman'a katılmaları emrini vermiştir. Bu sırada Basra şehrine çekilen Hasan b. Kennûn Endülüs ordu ile yapacağı yeni savaşlara hazırlanırken müttefiklerini de bir yandan kaybediyordu. Müttefiklerinden Aklam şehri kumandanı Hannun b. İdris ve Fas'ta bulunan Karûyîn şehri kumandanı Abdülkerîm b. Yahya, Hasan b. Kennûn'un savaşı kaybetmesinin ardından Kurtuba'ya elçi göndererek halifeye itaat isteklerini iletmişlerdir. Halife 2. Hakem Kurtuba'ya gelen elçileri çok iyi karşılamış ve biat tekliflerini kabul etmiştir.⁵⁸³ Öte yandan Gâlib b. Abdurrahman tarafından komuta edilen büyük bir ordunun üzerine doğru geldiğini haber alan Hasan b. Kennûn, Hacerunnesr (Kartal Kayası) kalesine giderek savaş hazırlıklarına başlamıştır. Ordusunu Hacerunnesr kalesine getiren Gâlib b. Abdurrahman

⁵⁸⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 96-99.

⁵⁸¹ Na'na'î, *Târihu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 401.

⁵⁸² İnân, *Devletü'l-İslam*, I, s. 495.

⁵⁸³ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 246-247.

kaleyi kuşatma altına aldı. Gâlib ve ordusu kalenin çevresinde Hasan b. Kennûn'un ordusu ile küçük çarpışmalar yaşadı, fakat büyük bir saldırıya geçmedi. Zira bunu yapabilmek için doğru zamanı kollması gerekiyordu.⁵⁸⁴

Halife 2. Hakem kendisine çok güveniyordu, Endülüs'ün maddi ve manevi bütün imkânlarını komutanı Gâlib b. Abdurrahman'a sunmuştu. İyi bir plan dâhilinde ilerleyen Gâlib, kaleyi hem içeriden hem de dışarıdan fethetmeye çalışıyordu. Kaleyi içeriden fethetmek amacıyla büyük servetler ve sunulan değerli eşyalar karşılığında İdrîsîlerin önde gelenleriyle yapmış olduğu gizli anlaşmalar Gâlib'i başarıya ulaştırmıştır. Çok sayıda kişi Endülüs Emevilerinin safına geçerek orduya dâhil oldu. Gâlib b. Abdurrahman'ın İdrîsîlerin ordusundaki kimseleri safına çekmek için kullanmış olduğu maddi kaynak devletin bütçesine zarar verme boyutuna ulaşmıştır.⁵⁸⁵ Öyle ki durumun önüne geçmek isteyen 2. Hakem bölgedeki Udve şehrine Muhammed b. Abdullah b. Ebû Amîr'i maliye genel müfettişi olarak atamıştır. Bu görevin yanında İbn Ebû Amîr'e Udve başkadılığı görevi verilmiş ve Kuzey Afrika'daki sivil ve askeri idareciliği hususunda danışman olarak vazifelendirilmiştir. Udve şehrindeki görevini titizlik ve başarıyla ifa eden İbn Ebû Amîr, kısa sürede bölgedeki Berberî kabile reisleri ve ordu komutanları arasında sevilip sayılan bir kimse olmuştur.⁵⁸⁶

14 Temmuz 973 günü Endülüs'e Gâlib b. Abdurrahman tarafından yazılmış önemli bir mektup geldi. Mektupta Gâlib ile beraberindekilerin yaptığı harekât sonucunda Hasan b. Kennûn'nun oğlu ve amcasının oğlunun ele geçirildiği, Hasan b. Kennûn ile çok şiddetli bir savaş yaşandığı ve savaşın galibinin Endülüs ordusu olduğu yazmaktaydı. Çok miktarda ganimet ele geçirmesine ve birçok askeri harekât düzenlemesine karşın Hasan b. Kennûn'u öldürmeyi başaramayan Gâlib b. Abdurrahman bu amaç uğruna mücadelesini sürdürdü. Nihai bir sonuca ulaşmak isteyen Halife 2. Hakem, Saragossa şehrinin valisi güçlü komutanlarından Yahya b. Muhammed b. Hâşim Tucibî'yi 7 Ağustos 973 Perşembe günü Gâlib' destek olması amacıyla Kuzey Afrika'ya gönderdi. 23 Ağustos'ta Kurtuba'ya Gâlib b. Abdurrahman tarafından önemli bir mektup daha gönderildi. Mektupta stratejik öneme sahip Kum kalesinin uzun uğraşlardan sonra fethedildiği ve kalede hapis tutulan Berberî

⁵⁸⁴ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 102-103.

⁵⁸⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s.114-115.

⁵⁸⁶ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 253.

kabilelerinin önde gelen iki zatının serbest bırakıldığı yazmaktaydı. Hasan b. Kennûn'un takibine devam edeceğini de bildiren Gâlib, iz aramaya devam etmiştir. Mağrip Kadı'l-kudat ve mali Müfettişi İbn Ebû Amîr, 11 Eylül 973 Salı günü Halife 2. Hakem'e İbn Kennûn'un gücünü giderek kaybettiğine ve genel duruma dair bilgiler veren bir mektup yollamıştır.⁵⁸⁷

Kurban bayramına denk gelen mektupta Halifenin bayramı tebrik edilmiş, sağlık ve afiyet dileği unutulmamıştır.⁵⁸⁸ Gâlib b. Abdurrahman ile Hasan b. Kennûn arasında 30 Eylül 973 günü yapılan çarpışmada çok sayıda kimsenin öldüğü, büyük olasılıkla huruç hareketi denemesi yapan Hasan b. Kennûn'un başarısız olduğu 2. Hakem'e mektupla bildirilmiştir.⁵⁸⁹ Bu başarısız huruç harekâtı sonrasında Hacerunnesr kalesine askeri ve lojistik destek götürülebilecek yollar Endülüs orduları tarafından tutulmuştur. Hasan b. Kennûn'a bağlı olan Basra şehri, şehir halkının da içerden yardım etmesiyle 4 Ekim 973 Cuma günü fethedilmiştir. Şehrin komutanı ve Hasan b. Kennûn'un eniştesi olan Muhammed b. Hannûn kuşatma esnasında kaçmayı başarmış, ancak ardında yerine bıraktığı Muhammed b. Abdüsselâm suikast sonucu hayatını kaybetmiştir. Gâlib şehir halkı tarafından oldukça iyi karşılanmış ve halk Halife 2. Hakem'e biat ettiklerini bildirmişlerdir. Basra şehrinin fethedilmesinden sonra Gâlib mevlası Şa'bân b. Ahmed'i İdrisilere karşı direnen halkın önderleriyle birlikte Kurtuba'ya göndermiştir. Bu habere çok sevinen 2. Hakem elçi ile gelen Berberî reislerine bol ikramlarda bulunup hediyeler vermiştir. Yahya b. Muhammed'e Gâlib tarafından Hasan b. Kennûn'un içerisinde bulunduğu kale etrafındaki dağları kuşatma görevi verilmişti.⁵⁹⁰

Hasan b. Kennûn'un yakalanması an meselesiyken destekçisi olan kabile reisleri gruplar halinde 2. Hakem'e hediye ve mal vererek Gâlib b. Abdurrahman'ın tarafına geçmek istiyorlardı.⁵⁹¹ İyice yalnızlaşan Hasan b. Kennûn'un teslim olduğu ve 2. Hakem'e biat ettiği haberi Endülüs'te büyük bir sevinçle karşılandı. Çünkü Endülüs Emevi Devletini ve özellikle komutan Gâlib b. Abdurrahman'ı bir hayli uğraştıran İdrisi Emîri Hasan b. Kennûn bazı şartlar sunarak teslim olmuştu. Hasan b. Kennûn askerlerinin, ailesinin ve kendisinin bağışlanmasını, mal ve mülklerinden yoksun bırakılmaması koşuluyla teslim olmayı kabul

⁵⁸⁷Lütfi Şeyban, "Endülüs Emevî Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevîleri Hâciblerinden El-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir (366-392/976-1002), *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XI, 1998, s. 250-272.

⁵⁸⁸İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 138.

⁵⁸⁹İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 140-141.

⁵⁹⁰İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 141-142.

⁵⁹¹İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 147-148.

etmiştir. Hacerunnesr kalesini teslim ederek Kurtuba'ya gitmesi istenen Hasan b. Kennûn şartlara uymuş ve kalede 2. Hakem adına hutbe okunmaya başlanmıştır. Birkaç seneyi aşkın süredir devam eden İdrisiler ile Endülüs Emevi mücadelesinin son bulmasının ardından birçok kabile reisi Kurtuba'ya elçilerini göndererek 2. Hakem'e biat ve bağlılıklarını bildirmişlerdir.⁵⁹²

Hasan b. Kennûn ile mücadelesinden başarı ile çıkan Gâlib b. Abdurrahman yaklaşık altı ay kadar Mağrip'te kalmaya devam etmiş ve bölgelerde Şii propagandası yapan kabileleri buyruk altına almak için mücadeleyi sürdürmüştür.⁵⁹³ 2. Hakem'e biat etmemekte ısrarcı olan kabilelerin ağırlıklı olduğu Fas şehrine saldıran Gâlib, bölgede tam anlamıyla Endülüs Emevi Devleti'nin hâkimiyetini tesis etmiştir. Nihayet Gâlib b. Abdurrahman ele geçirdiği İdrisi Emîri Hasan b. Kennûn, diğer Berberî reisleri ve büyük ordusuyla birlikte Kurtuba'ya gelmişti.⁵⁹⁴

Bu özel gün için 2. Hakem büyük bir tören hazırlatmıştı. Halife Hasan b. Kennûn'un ve ailesinin canını bağışlamış ve Kurtuba'da yaşamalarına müsaade etmişti. Ancak 975 yılından sonra Halife ile bazı hususlarda ters düşmeleri sebebiyle Endülüs'ten sürülmüşlerdir. Endülüs topraklarından çıkan Hasan b. Kennûn ve ailesi, Mısır'daki Fatımi Halifesi Aziz Billah'a sığınmışlardır. Fatımi Halifesi Aziz Billah, Hasan b. Kennûn'u Mağribe emir tayin etmiş ve eski gücünü geri kazanmasını amaçlamıştır. Bölgede Fatımiler adına faaliyet göstererek çarpışan Hasan b. Kennûn ancak 985 yılında İbn Ebû Amîr tarafından öldürülebilecektir.⁵⁹⁵ 976 yılı 2. Hakem'in vefat ettiği ve yerine oğlu 2. Hişam'ın geçtiği yıllara tekabül etmektedir. 2. Hakem babasının izinden giderek Mağrip topraklarını ihmal etmeyerek bölgede yürüttüğü mücadelede çoğunlukla başarı sağlamıştır. Uyguladığı başarılı politikaları sayesinde Tunus'tan Fas'a kadar olan bölgelerdeki Fatımi nüfuzunu kırmaya ve hâkimiyet alanlarını daraltmaya yönelik çalışmalar yürütmüştür. Öyle ki 2. Hakem döneminde Endülüs Emevileri, Kuzey Afrika'da önemli bir mevkideydi. Tabi ki bu başarının alt yapısının 3. Abdurrahman tarafından atılmış olduğu unutulmamalıdır.⁵⁹⁶

⁵⁹² İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 247-248.

⁵⁹³ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, s. 385.

⁵⁹⁴ Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, s. 52.

⁵⁹⁵ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm*, s. 223-224.

⁵⁹⁶ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 194-201.

8.2.2.3. Vikingler (Normanlar) ile Yaşanan Mücadeleler

Normanlar (Kuzeyli İnsanlar), tarihi kayıtlarda saldırgan ve yağmacı bir kavim olarak geçmektedir. Bu kavim İslâm tarihi kaynaklarında ise el-Mecûs ya da el-Urdûmâniyyûn olarak adlandırılmaktadır.⁵⁹⁷ İskandinavya ülkelerinden Danimarka'da yaşamlarını sürdüren Normanlar⁵⁹⁸, Kuzey Avrupa sahillerine ve Fransa'nın kuzeybatısındaki Normandiya bölgesine gerçekleştirdikleri ciddi saldırılar ile tanınmışlardır.⁵⁹⁹

Normanlar Kuzey Fransa sahillerini istila ederken Endülüs'e de saldırmışlar ve ciddi zararlar vermişlerdir. Endülüs'e karşı giriştikleri ilk saldırı 20 Ağustos 844 senesinde Emîr 2. Abdurrahman döneminde gerçekleşmiştir. İbn İzârî bu saldırıya ilişkin şunları aktarmaktadır: yaklaşık 90 parçalık bir filo birliği ile Endülüs sahiline gelen Normanlar, denizi sanki büyük siyah kuşlarla doldurmuşlardı.⁶⁰⁰ Bu teşbihin sebebi Normanların gemilerinin büyük siyah yelkenlerle bezeli olmasıdır. İlk olarak Lizbon şehrine saldıran Normanlar burayı 13 gün kuşatma altına almış, ancak şehir halkının dirayetiyle karşılaşınca geri çekilmişlerdir. Daha sonra Sidonia şehrinin sahillerine yönelen Normanlar bölgedeki Kadiz limanını⁶⁰¹ işgal etmeyi başarmışlardır. Endülüs'ün en büyük şehri olan İşbiliye'ye büyük bir ordu çıkaran Normanlar, yol boyunca geçtiği arazi ve köyleri yakıp yıkmıştır. İşbiliye şehrini yedi gün boyunca istila ederek yağmalayan Normanlar şehirde büyük tahribat yaratmışlardır. İşbiliye şehrindeki durumu haber alan 2. Abdurrahman bölgeye ordularını göndererek şehri Normanlardan geri almalarını emretmiştir. 2. Abdurrahman'ın orduları Normanlar ile çarpışarak onları büyük bir hezimete uğratmışlardır. Normanların saldırılarının devam edeceğini düşünen 2. Abdurrahman, ülkesindeki birçok bölgeye tersane ve donanma yaptırılması emrini vermiştir.⁶⁰²

Normanlar İşbiliye'de uğradıkları hezimetin ardından yaklaşık on altı yıl Endülüs'e saldırmamışlardır. Endülüs Emevi Devleti ile dostane ve barışçıl bir siyaset yolunu izlemişlerdir. Normanlar ile Endülüs Emevileri arasındaki barış havası 859 yılına gelindiğinde bozulmuştur. 62 parçalık gemileriyle Kuzey'deki Galiçya bölgesine ikinci

⁵⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 83-84.

⁵⁹⁸ Zenâtî, *Târihu'l-Endelüs*, s. 210-211.

⁵⁹⁹ İbnü'l-Kûtiyye, *Târihu İftitâhi'l-Endeliis*, s. 78-83.

⁶⁰⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 87-88.

⁶⁰¹ Muhammed b. Ebi Bekr ez-Zühri, *Kitabu'l-Cuğrafiya*, (nşr. Muhammed Hac Sadık), İskenderiye, s. 89-93.

⁶⁰² Makkârî, *Nefhu't-tîb*, I, s. 346.

büyük saldırılarını gerçekleştirmek için gelen Normanlar, karşılarında güçlü bir Endülüs donanması bulmuştur.⁶⁰³ Endülüs donanması ve Norman donanmalarının çarpışmasında Normanların kırka yakın gemisi, çok sayıda askeri ve ganimeti zarar gördü. Rotasını Endülüs sahillerinin aşağı bölgesi Mağribe çeviren Normanlar bölgeyi yağmalamaya başlamıştır. Kuzey'e yeniden çıkma niyetinde olan Normanlar, Orihuela kalesine kadar ilerleyerek Galiçya bölgesine girmeyi başarmışlardır. Galiçya bölgesinde Navarra kralı 1. Garcia ile savaşa başlayan Normanlar, savaşı kazanarak kralı esir alıp fidye karşılığında serbest bırakmıştır.⁶⁰⁴

Yaklaşık bir asra yakın bir süre Endülüs'e saldırmamış olan Normanlar, Halife 2. Hakem dönemine gelindiğinde sessizliklerini bozdular. 966 yılının Recep ayında 28 parça gemileriyle Endülüs'ün Batı sahillerine çıkartma gerçekleştirdiler. O sırada Norman tahtında oturan 1. Richard, askerlerini büyük bir coşku ile Endülüs'e saldırmaları için göndermiştir. Portekiz'in Uşbûne şehrinin güney doğusuna doğru ilerleyen Normanların ilerlerken zarar verdikleri bölge halkı 2. Hakem'e yardım isteyen mektuplar gönderiyorlardı. Bastıkları tarlaları, ekinleri ve bahçeleri ateşe veren Normanları ilk olarak aralarında birleşen Müslüman halk durdurmaya çalışmıştır. Müslüman halk ile Normanlar arasında çıkan savaşta çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Haberi alan 2. Hakem ilerlemekte olan Normanları durdurmak amacıyla amiral Abdurrahman b. Rumâhis kumandanlığında İşbiliye'de bulunan donanmayı Batı sahiline gönderilmesini emretmiştir. Şilb nehrine gelen Endülüs donanması buradaki Norman gemilerini yakıp yıkmışlardır.⁶⁰⁵

Normanların bir kısmı öldürülmüş bir kısmı esir alınmış ve bir kısmı da Endülüs sahillerinden kaçmayı başarmışlardır.⁶⁰⁶ Batı Endülüs sahilleri Normanlardan temizlenmiş, ancak her ihtimale karşı hazırlıklı olmak amacıyla Kurtuba'daki Vâdilkebir nehrinde donanma bekletilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁰⁷ 971 yılının Ramazan ayında Endülüs'ün Batı sahillerinde Norman gemileri görülmeye başlanmıştır. 2. Hakem durumu haber alır almaz Endülüs'ün donanma komutanı olan Abdurrahman b. Rumâhis'i Meriye şehrine göndermiş ve burada Norman gemilerine karşı çıkmasını istemiştir. Ayrıca bölgeye kara desteği olarak

⁶⁰³ Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, XXIII, s. 228.

⁶⁰⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 167.

⁶⁰⁵ Na'na'î, *Târihu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 404-405.

⁶⁰⁶ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 239.

⁶⁰⁷ Abbadi, *Dirasat fi tarihi'l-Mağrib*, s. 283.

Gâlib b. Abdurrahman ve süvari bölüğü kumandanı Ziyâd b. Eflâh'ı da yollamıştır. Bölgede bir savaşın gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmemektedir. Ancak Endülüs ordusu ve donanmasının Batı sahillerini koruma konusunda oldukça başarılı oldukları açıktır.⁶⁰⁸

Norman saldırının püskürtülmesinden sonra Halife 2. Hakem, amiral Abdurrahman b. Rumâhis'i Güney ve Batı Endülüs sahillerini denetlemesi ve kontrol etmesi için görevlendirmiştir. Aynı yılın Safer ayında Endülüs sahillerinde yeniden görülen Normanlar için hızlı bir tertibat kurulmuş ve komutan Gâlib b. Abdurrahman ordusuyla birlikte sahillere sevk edilmiştir. Normanlar ile sıcak bir temas yaşanmamış, bölgeyi teftiş eden Gâlib sınır bölgeleri ve sahillerle ilgili Halife 2. Hakem'e bir rapor sunmuştur.⁶⁰⁹ Endülüs'ün sınır bölgesindeki halkının durumunu takip etmek isteyen Halife 2. Hakem, Endülüs'ün Batı sahillerine süvari bölüğü kumandanı Ziyâd b. Eflâh ve Kuzey sınırı kumandanı Hişam b. Muhammed b. Osman'ı bölgeyi incelemeleri için göndermiştir. Bölgeye giden iki kumandan da halkın ihtiyaçlarını giderme konusunda çalışmalar yapmıştır. İbn Hayyân süvari bölüğü komutanı Ziyâd b. Eflâh'ın Normanları takip ederek haklarında bilgi almak amacıyla Endülüs'ün Batı sahillerinden Kuzey İspanya topraklarına kadar istihbaratçılar gönderdiğini bildirmektedir. İstihbaratçıları Kuzey İspanya'nın Galiçya eyaletindeki kutsal hac yeri kabul edilen Santiago de Campostela⁶¹⁰ şehri dâhil olmak üzere birçok şehire gelerek Normanlara dair bilgiler toplamışlardır.⁶¹¹

Edindikleri haberlere göre Normanlar, yağma ve tahrip politikalarından vazgeçerek Kuzey Avrupa taraflarına doğru çekilmişlerdi. Bu çekilmenin sebeplerinden birisinin Endülüs'ün hem karadan hemde denizden büyük bir güç ile üstlerine geldikleri duyumunu almaları olduğu düşünülmektedir. Normanların gerçekleştirdikleri iki büyük saldırı Endülüs ordusu ve donanması tarafından başarı ile püskürtülmüştür. Normanların yağma ve tahrip politikaları Endülüs halkına ve bölgeye ciddi hasarlar vermiş olsa da Normanlar istedikleri başarıyı elde edememişlerdir. Bunda Halife 2. Hakem'in bölgeye gerekli önemi ve gayreti vermesi, tersane ve donanma güçlerini arttırması ve sahillerin güvenliğini önemli komutanlarına vermesi yatmaktadır.⁶¹² Zira Normanlar hem denizde hem de karada oldukça

⁶⁰⁸ Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Endelüsiyye*, s. 489-490.

⁶⁰⁹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 66-67.

⁶¹⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 93.

⁶¹¹ Na'na'î, *Târihu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 406.

⁶¹² Özdemir, *Siyasi Tarih*, s. 140.

yakıcı ve yıkıcı bir kavimdi. Onlara karşı durabilmek için sağlam bir politika izlemek gerekiyordu. Halife 2. Hakem, Endülüs'ün Batı sahillerinde Normanlara karşı kazanılan başarıların rehavetine kapılmayarak bölgedeki asayiş devamlı incelemiştir. Bu durum Normanların Endülüs'e saldırma hususundaki cesaretlerini kırmış ve bir daha bu sahillere saldırmaya cesaret edememişlerdir.⁶¹³

8.3.3. 2. Hakem'in Batı Diplomasisi ve Elçilik Heyetleri

Endülüs Emevi Devleti'nde 3. Abdurrahman'ın hükümdarlığı sırasında dönemin güçlü devletleri ile yoğun bir siyasi ve kültürel ilişkiler yaşanmıştır. Bu süper güçlerden olan Bizans İmparatorluğu ve Alman İmparatorluğu dâhil çoğu devlet Endülüs'e elçi gönderme hususunda yarış içerisine girmişlerdir. Endülüs ile dostane ilişkiler gözeten devletler aynı zamanda siyasi ve kültürel alanlarda da etkileşim halinde oldular. 3. Abdurrahman döneminde gerçekleşen bu canlılık 2. Hakem döneminde de aynen devam etmiştir. 2. Hakem zamanında da özellikle Alman ve Bizans elçileri Kurtuba'ya gelerek en parlak yıllarını yaşayan Endülüs'ü yakından görme fırsatı yakalamışlardır. Bizans İmparatoru John Tzimiskes'in elçisi 25 Şubat 972 günü Kurtuba'ya gelmiştir.⁶¹⁴

İbn Hayyân bu görüşmeler esnasında, 2. Hakem'in bu elçiyi güzel bir şekilde ağırladığının ve iki devlet arasındaki olağan görüşmelerden olduğunu bildirmektedir.⁶¹⁵ Alman İmparatoru 2. Otto'nun elçisi ise 1 Ağustos 974 günü Kurtuba'ya gelmiş ve 3. Abdurrahman döneminden devam eden iki devlet arasındaki sağlıklı ilişkilerin iyileştirilmesi ve geliştirilmesine yönelik görüş birliği sağlanmıştır.⁶¹⁶ Dostane ilişkilerin korunması ve gözetilmesi Halife 2. Hakem'in yönetim politikasında oldukça önemliydi. Çünkü 2. Hakem savaş yanlısı bir lider değildi. 3. Abdurrahman tarafından tesis edilen Endülüs'ün dış politikadaki üstünlüğü 2. Hakem döneminde kendisini daha çok hissettirmeye başlamıştı. Halife 2. Hakem, daha çok bilge kişiliği ve eğitime verdiği önemle tanındığı için rakipleri tarafından naif görülse de en az babası kadar güçlü bir devlet adamı olduğunu yaptığı savaşlarda açıkça ispatlamıştır. Böylelikle hem siyasi arenada hem diplomasi masasında

⁶¹³ Na'na'î, *Târihu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 407.

⁶¹⁴ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 215.

⁶¹⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 71-72; Makkarî, *Neḥḥu't-tîb*, I, s. 365-368.

⁶¹⁶ Hüseyin Mu'nis, *Me'alimu tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Kahire 1997, s. 386.

hem de kültürel alanda imz attığı başarılarla 2. Hakem, babasının hakkında yanılmadığını dosta düşmana göstermiştir.⁶¹⁷

8.4. 2. Hakem Dönemi'nde Endülüs'ün Bilim Merkezi Haline Gelmesi

Tarih kaynaklarında bilge halife olarak yer alan 2. Hakem'in Endülüs'ü bilim merkezi haline getirme hususundaki faaliyetlerine yer verilmiştir. Bu kapsamda; önce kendi ilmi kişiliğinin oluşumu, eğitim-öğretim alanındaki faaliyetleri, saray kütüphanesini ve Kurtuba Üniversitesi'ni oluşturmasından bahsedilmiştir.

8.4.1. 2. Hakem'in İlmi Kişiliğinin Oluşumu

3. Abdurrahman tarafından erken yaştan itibaren her açıdan donanımlı yetiştirilmiş olan 2. Hakem ilme düşkün bir hükümdar olmuştur. Devlet idareciliği onun ilme olan merakını veya isteğini bastırmamış, aksine bu doğrultuda çok sayıda faaliyet yürütmesine imkân sağlamıştır. Döneminde Endülüs'te yaşamış hemen hemen bütün tarihçiler onun ilme son derece ihtiraslı bir bağlı bir kimse olduğundan bahsederler.⁶¹⁸

2. Hakem'in dönemine en yakın tarihçilerden biri olan İbn Hayyân, 2. Hakem'in şer'i ilimlerden özellikle hadis ve fıkhıta bilgi sahibi olduğunu, doğa bilimleri ve fenni bilimleri araştıran ve araştırmaya teşvik eden, ensab ilimini ve teliflerini çokça inceleyen, ilim meclislerine canlılık kazandıran ve âlimlerle sohbet etmekten hoşlanan âlim bir kimse olduğunu bildirmektedir.⁶¹⁹ Aynı zamanda onun, ilme çok yönelen, kitap toplamaya son derece meraklı, vatandaşlarını ilme teşvik eden ve uzak diyarlardaki bilginlere yollağı hediyeler ile tanınan bir hükümdar olduğu bilinmektedir. 2. Hakem'in siyerde hafız, tarih ilminde bilgin ve ensab ilminde ise âlim olduğu rivayet edilmektedir. 2. Hakem'in zeki ve kabiliyetli biri oluşu şüphesiz babası 3. Abdurrahman'ın katkılarıyla olmuştur. Çocukluk ve gençlik yıllarından beri ilim meclislerinde yer alması ve dönemin en kıymetli hocalarından ilim tahsil etmesi, onun entelektüel kişiliğinin oluşmasını sağlamıştır.⁶²⁰

⁶¹⁷ Na'na'î, *Târihu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 374-376.

⁶¹⁸ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 187.

⁶¹⁹ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, s. 201.

⁶²⁰ Provençal, *Târihu İspanya*, II, s. 430.

2. Hakem çocukluk ve gençlik dönemlerinde fıkıh, hadis ve rical ilminde Kâsım b. Asbağ b. Muhammed Beyyanî'den (ö. 340/951), Ahmed b. Duhaym b. Halîl b. Abdülcebbâr⁶²¹'den (ö. 338/950), Muhammed b. Abdüsselâm b. Sa'lebe Huşenî'den (ö. 333/945), Sa'îd b. Câbir b. Musa el-Kelâ'î⁶²²'den (ö. 325/937), Zekeriyya b. Hattâb b. İsmail b. Abdurrahman Tudîlî'den (ö. 337/949), Muhammed b. Mervân b. Gaşşâ Batalyevsî'den ve kaynaklarda adları geçmeyen birçok alimden ders almıştır. 2. Hakem'in ders aldığı kimseler Endülüs'teki üstaplardan olup aynı zamanda tarih, nahv, şiir, belagat, hadisçi, fıkıh alanlarında uzman olan kişilerdir. 2. Hakem gençliğindeki terbiyesi için Hişâm b. Velîd b. Muhammed Gâfikî (ö. 317/929), Muhammed b. İsmail ve Osman b. Nasr b. Abdullah Mushafî (ö. 325/937) görevlendirilmiştir. 2. Hakem'in hocalarından dil, şiir, fıkıh ve hadis alanlarında olgunlaşmış Sâbit b. Kâsım b. Sâbit b. Hazm (ö. 352/963) 2. Hakem'e icazet vermiştir.⁶²³

Bütün ilimleri ayırt etmeksizin takip eden 2. Hakem'in fıkıh, kelam ve tarih alanlarına daha fazla ilgi duyduğu bilinmektedir. Özellikle ensab ilmi, 2. Hakem'in en çok kafa yorduğu ve araştırma yaptığı alandı. Sadece okumak, araştırmak ve incelemekle yetinmeyen 2. Hakem'in yazma eylemlerinde bulunduğu bilinmektedir. Ensab ilmine olan özel ilgisini yazdığı bir telif ile taçlandırmıştır. Tarihçi Makkarî, 2. Hakem'in ensab hakkında yazdığı, *'Ensabu't-talibiyyine ve'l-aleviyyine'l-kadimîn ila'l-Mağrib'* isimli eserin doğu bölgelerinden gelen Ali evladının nesepleriyle alakalı bir eser olduğunu bildirmektedir. Bu eser ne yazık ki günümüze kadar ulaşmamıştır. Makkarî, aynı zamanda ahbar, ensab ve rical ile ilgili geniş bilgi ve tecrübeye sahip 2. Hakem'in bildiklerini bir kitap haline getirdiğini, okuduğu kitaplara ise ta'likat yaptığını rivayet etmektedir.⁶²⁴

Şiir ve şairlikle ilgilenen 2. Hakem'in, Endülüs'te bu alanla uğraşan kimselere verdiği destek ilgi çekicidir. Zaten kendisinin söylemiş olduğu şiirlere kaynaklarda rastlanmaktadır. Bilimsel ve sanatsal meclislere değer veren Halife 2. Hakem, sarayında sık sık bilginlerin bir araya geldiği toplantılar düzenlemiştir. Bu sohbet meclislerinden yüksek bir haz duyan 2. Hakem, edipler, filozoflar ve fakihlerin toplantılarına başkanlık eder ve onlarla fikir alış

⁶²¹ İbnü'l-Faradî, *Târihu ulemâi'l-Endelüs*, I, s. 78-79.

⁶²² İbnü'l-Faradî, *Târihu ulemâi'l-Endelüs*, I, s. 234-235; Faradî, *Târihu*, I, s. 211; Faradî, *Târihu*, II, s.217-218; Faradî, *Târihu*, I, s. 397; Faradî, *Târihu*, I, s. 155; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 65.

⁶²³ Makkarî, *Neşhu't-tîb*, I, s. 395.

⁶²⁴ Makkarî, *Neşhu't-tîb*, I, s. 395-396.

verisinde bulunurdu. Onun sağlamış olduğu huzur ve güven ortam sayesinde bilginler düşüncelerini rahatça ifade edebiliyor ve tartışabiliyorlardı.⁶²⁵

8.4.2. 2. Hakem'in Eğitim ve Öğretim Alanındaki Faaliyetleri

2. Hakem, birçok ilim insanına rahat çalışabildikleri imkânı ve ortamı sağlamaktan çekinmemiştir. İlme düşkünlüğü ile Endülüs'ün içinde ve dışında ün yapan 2. Hakem'in yarattığı ortamı haber alan çok sayıda âlim onun himayesi altına girmek için Kurtuba'ya gelmişlerdir. 2. Hakem'den her türlü desteği gören âlimler, Endülüs'te birçok öğrenci yetiştirerek ve kitaplar yazarak Endülüs medeniyetine katkı sağlamışlardır. Kurtuba'daki medreselere alanında uzman birçok âlim getiren 2. Hakem, ilim adamlarını burada istihdam etmiştir.⁶²⁶

Dönemin Arap dili ve edebiyatı üstadlarından en önemlisi olan Ebû Ali Kâli Bağdâdî (ö. 356/967), Kurtuba medresesi müderrislerinden birisiydi. Kurtuba medresesine halife tarafından davet edilen bir diğer âlim, İşbiliyeli Ebû Bekir Muhammed b. Hasen Zübeydî (ö. 379/989)'dir. Ebu Bekir Zübeydî, Kurtuba'da ders verirken halife ile yakın dost olmuş, Arap dili ve edebiyatında âlim ve lügat uzmanı birçok kimsenin yetişmesine öncülük etmiştir. Döneminin ünlü gramerci ve tarihçisi İbnü'l-Kûtiyye (ö. 367/977) halifenin himayesindeki âlimlerden birisidir. Arapça dil kurallarıyla ilgili kitabı "*Ef'al*" ve "*Târîhu iftitahi'l-Endelüs*" adlı eserleriyle Endülüs'te büyük saygınlık kazanmış bir âlimdir.⁶²⁷ 2. Hakem'in Endülüs'e davet ettiği âlimlerden birisi de ünlü kıraatçı ve Şafii mezhebi fakihî Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed Antakî (ö. 377/987)'dir. Kendisi Endülüs'e 963 senesinin bahar ayında gelmiş ve Kurtuba'da dersler vermeye başlamıştır.⁶²⁸

Halifenin dini ayırım gözetmeksizin bütün âlimlere değer verdiği açıkça görülmektedir. Endülüs'e davet edilen tüm âlimler son derece güzel ağırlanmış ve memnun olmuşlardır. Mu'tezile mezhebine mensup olan ve akılcı görüşleriyle bilinen dönemin önemli dilci ve fakihî Ahmed b. Abdülvehhâb b. Yûnus (ö. 369/980) 2. Hakem'in sarayındaki ilmi tartışma

⁶²⁵ Provençal, *Târîhu İspanya*, II, s. 431.

⁶²⁶ Louis Bertrand, *İspanya Tarihi*, (Trc.Galip Kemali Söylemezoğlu- Nurullah Ataç), İstanbul 1940, s. 53.

⁶²⁷ Makkarî, *Nefhut-îb*, IV, s. 7.

⁶²⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, s. 411.

meclislerinde yer alan bir kimseydi.⁶²⁹ Hadisçi Ebû Bekir Muhammed b. Muaviye Kureşî (ö. 358/969)⁶³⁰ ve fakih İshâk b. İbrâhîm b. Meserre (ö. 352/963), 2. Hakem'in ihtimam gösterdiği âlimlerin en önemlileriydi. Bir rivayete göre İbn Meserre, 2. Hakem'e o kadar bağlıydı ki yaşı 75 olmasına rağmen cihada giderken yanında yer almayı ihmal etmemiştir.⁶³¹ Endülüs tarihine hâkim olmasıyla tanınan bilgin İshâk b. Seleme, 2. Hakem'in isteği üzerine Endülüs tarihi kaleme almıştır. Bu eserde Endülüs'ün şehirleri, kaleleri, savaşları, valileri, fakihleri ve şairleri gibi bilgilerin yer verilmiştir.⁶³²

2. Hakem veliaht iken Kurtuba'ya gelen Mâlikî fakihî ve biyografi yazarı Kadı Muhammed b. Hâris Huşenî (ö. 361/971), halifenin kıymetlilerinden ünlü bir âlimdir. Huşenî, Kurtuba kadılarını anlattığı ünlü eseri "*Kudâtu Kurtuba*" ve diğer eserlerini 2. Hakem'e sunmuştur.⁶³³ 3. Abdurrahman döneminin önemli tabip, dilci ve şairi Muhammed b. Temlîh (ö. 361/972), aynı itibarını 2. Hakem döneminde de sürdürmüştür. Kurtuba Camiisi'nin genişletilmesi ve ilaveler yapılması aşamasındaki denetimcilik görevi kendisine verilmiştir. Mısır ve Basra'ya ilim öğrenmek için giden Muhammed b. Abdûn Cebelî (ö. 361/972), burada tıp alanında birçok deney ve gözlem gerçekleştirmiş ve bu alanda parlamıştır. Endülüs'e geri geldiğinde 2. Hakem tarafından sarayda görevlendirmiştir. Muhammed b. Abdûn'un görevi halifenin oğlu 2. Hişam döneminde de devam etmiştir.⁶³⁴

3. Abdurrahman döneminde Doğu'ya veya Konstantinopolis'e ilim tahsil etmek maksadıyla öğrenciler gönderilmiştir. Bu öğrenciler farklı kültürlerde bilgiler öğreniyor ve ülkelerine taşıyorlardı. 2. Hakem babasının bu politikasını aynen devam ettirmiştir. Endülüs içinde farklı fikirlere, dinlere mensup insanlara tevazu gösterdiği gibi memleketine geri dönen bilginlere destek olup himaye etmiştir. Doğu'daki tahsilini tamamlayarak Endülüs'e geri dönen Arap dili bilgini ve fakihî Muhammed b. Yahya Rebâhî (ö. 358/969), bu durumun en güzel örneğidir. Muhammed b. Yahya'ya rahat edebileceği ortamlar sunulmuş, kısa sürede 2. Hakem'in önemli âlimlerinden birisi olarak kütüphanede görev verilmiştir.⁶³⁵

⁶²⁹ İbnü'l-Faradî, *Târihu ulemâi'l-Endelüs*, I, s. 93.

⁶³⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 133-135.

⁶³¹ Makkarî, *Nefhut-ı fîb*, I, s. 376-377.

⁶³² İbnü'l-Faradî, *Târihu ulemâi'l-Endelüs*, I, s. 126.

⁶³³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, s. 165-166.

⁶³⁴ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 81.

⁶³⁵ İbnü'l-Faradî, *Târihu ulemâi'l-Endelüs*, II, s. 93-94.

Âlimlerin akıllarındaki bilgiyi satırlara dökmeleri gerektiğine inanan 2. Hakem, dönemindeki bütün âlimlere kitap telif etmeleri hususunda teşvik etmiştir. Bu konuda halife gerçekten cesaretlendiriciydi. Örneğin, ünlü dilbilimci Muhammed b. Hasen Zübeydî ‘*Tabakkâtu’n-nahviyyîn ve’l-lügaviyyîn*’ adlı eserinin mukaddimesinde kitabın telifine vesile olan 2. Hakem’den bahsetmiştir. 2. Hakem, Zübeydî’den, başlangıçtan kendi zamanına kadar İslam dünyasında yetişen nahivciler ve lügatçilerin doğum, ölüm, nesep, doğdukları bölge, seyahatleri, mezhepleri ve ilimdeki derecelerinin bulunduğu bir eser yazmasını istemiştir. Zübeydî, kısa zamanda halifenin bu isteğini yerine getirerek eserini telif etmiştir. Bu süreçte halifenin büyük maddi ve manevi desteğini görmüştür.⁶³⁶

2. Hakem Endülüs dışındaki birçok âlimle irtibat kurmuş, yüksek meblağlar karşılığında eserlerini Endülüs’e getirtmiş ve kendilerini de ülkesine davet etmiştir. Örneğin, Emevi sülalesine mensup şair ve tarihçi Ebü’l-Ferec İsfehânî (ö. 356/967)’nin çalışmalarını takip eden 2. Hakem, Ebü’l-Ferec’in ‘*el-Eğânî*’ (*şarkılar kitabı*) adlı meşhur eserini bitirmeye yaklaştığını öğrendiği zaman temsilcilerini göndermiş ve 1000 dinar karşılığında eserin ilk nüshasının kendisine verilmesini rica etmiştir. 2. Hakem döneminin en önemli eğitim faaliyetlerinden birisi de halifenin astronomi ve matematik gibi ilim alanlarına yönelmesi ve bu alanda çalışan âlimlere desteğidir. Halife sayesinde matematik, astronomi, felsefe gibi ilim dalları popülerleşmiş ve bu dallarda bilgin olmak isteyenlerin sayısı artmıştır.⁶³⁷

Ebü’l-Kâsım Mesleme b. Ahmed Mecerî (ö. 398/1007)’nin, usturlab, Harizmî tablolarının özeti ve ticari aritmetik hakkında yazdığı eserler bu alanda özel bir öneme sahiptir.⁶³⁸ 2. Hakem döneminde Endülüs’te yaşanan bu ilmi ve kültürel canlılık toplumun her kesimini kapsamaktaydı. Müslüman olmayan kimseler, ister Hıristiyan olsun ister Yahudi olsun halife gözünde eşit statüye sahiplerdi. Din ve ırka bakılmaksızın herkesin himaye altına alınması 2. Hakem’e mahsus bir özellikti. Himaye altına alınan gayrimüslimlere de bürokraside, sarayda ve kütüphanesinde mühim görevler vermiştir. 2. Hakem’in bu hoş tavırlarına karşı onlar da halifeye son derece bağlı kalmışlar ve iyi ilişkiler kurmuşlardır. Halifenin sağladığı

⁶³⁶ Muhammed Hasen ez-Zübeydî, *Tabakkâtu’n-nahviyyîn ve’l-lügaviyyîn*, (nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim), Kahire 1954, s. 17-18.

⁶³⁷ Reinhart Dozy, *el-Müslimûn fî Endelüs*, (trc. Hasan Habeşî), I-III, Kahire 1994, II, s. 67.

⁶³⁸ Sâid el-Endelüsî, *Tabakkâtu’l-ümem*, s. 69.

huzur ve sükûnet ortamı sayesinde Endülüs'e çok sayıda bilgin gelmiş ve ilme hizmet etmiştir. 2. Hakem'in eğitim ve öğretime duyduğu muhabbet sınırsızdı.⁶³⁹

2. Hakem, idaresindeki bütün toplumun eğitim-öğretim faaliyetlerine katılmasını arzu eden bir hükümdardı. Bu amaç doğrultusunda 967 senesinde Kurtuba Camiisi'nin Batı tarafına *dâru's-sadaka* açtırmıştır. Zaman içerisinde dâru's-sadakaların sayısı artmış, Kurtuba Camiisinin etrafına üç, diğer mahallelere 24 adet olmak üzere toplam 27 dâru's-sadaka yapılmıştır. Dâru's-sadakalarda, öğrenciler için ücretli öğretmenler tutuluyor ve ders vermeleri sağlanıyordu.⁶⁴⁰ İbn Hayyân'ın bildirdiğine göre 2. Hakem 975 yılında Kurtuba çarşısında kendisine ait Serrâcîn dükkânlarını ilmi enstitülerde ders veren hocaların üzerine zimmetleyerek masrafların oradan karşılanmasını istemiştir.⁶⁴¹

Yine 2. Hakem tarafından açılan ve maddi durumu elverişli olmayan çocuklara ücretsiz bir şekilde İslamî ilimler öğretmek amacına yönelmiş olan dâru's-sadakalar Endülüs'te bir ilkti. Dâru's-sadakalarda, öğrenciler okuma-yazma, Arapça dil bilgisi, Kur'an-ı Kerim'den sureler ezberleme ve hadis dersleri görmekteydiler. Ücretsiz olmasından dolayı bu dönemde yaygınlaşan dâru's-sadakalara olan ilgi fazlaydı.⁶⁴²

İlk ücretsiz eğitim faaliyetlerinin uygulandığı 2. Hakem döneminin öncesinde mescitlerde birçok ilmin ücret karşılığında verildiği bilinmektedir. 2. Hakem döneminde ilim tahsil edilen sahaların mescidlerin dışına çıkarak yaygınlaşması, devletin maddi imkânı olmayan kimselere sunduğu imkânları genişletmiştir. Bu kurumlarda talep eden öğrencilere ilmi ihtiyaçlarının yanında gıda ve diğer ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmıştır. 2. Hakem'in gayretleriyle Endülüs'te oluşturulan entelektüel ortam sayesinde vatandaşlar ilme merak duyuyor ve öğrenmek istiyorlardı. İlmî yükseliş sadece erkek bireyler arasında değildi. Özellikle kadınlar bu dönemde oldukça aktifti. Hatta aralarından şöhretli ve faziletli kimselerde çıkmış, bu kimseler 2. Hakem'in kütüphanesinde görev yapmışlardır. Fâtıma bnt. Zekeriyya b. Abdillâh (ö. 417/1026), Lübnâ (ö. 374/984), Safiyye bnt. Abdillâh er-Reyyî (ö. 387/997) bu isimlerden birkaçıdır. Endülüslü kadınlar arasında kitap nüshacılığı, ciltçiliği

⁶³⁹ Makkarî, *Nefhut-tîb*, III, s. 186.

⁶⁴⁰ İbn İzarî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, s. 240.

⁶⁴¹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 207.

⁶⁴² Ebû Sâlih Vâil, "Cuhûdu'l-Hakem el-Mustansır fi tetavvuri'l-herketi'l-'ilmiyye fi'l-Endelüs", *Mecelle Dirâsât Endelüsiyye*, VI, Tunus 1411/1991, s. 27-43.

ve tezyinatı konusunda yetenekli kimseler çıkmış, bu kimseler Endülüs'te ilmi canlılığa katkı sağlamışlardır.⁶⁴³

2. Hakem döneminde Endülüs'te eğitim ve öğretim faaliyetleri Hıristiyan Avrupa ile mukayese edildiğinde ileri bir seviyedeydi. Bunda en büyük etki halifenin fark gözetmeksizin bütün ilim dallarını desteklemesi, âlimleri Endülüs'e toplayarak burayı bir cazibe merkezi kılması ve onlara tavırlarında son derece titiz davranması yatmaktadır. Ülkesinde kadın, yaşlı, genç, çocuk demeden bütün kesimine ulaştırma çabası içinde olan 2. Hakem, tebaasına ilim tedris etmek için özel bir çaba sarf etmiş ve başarılı olmuştur. 2. Hakem, Kütüphanelerin çoğalması için kitap teliflerine maddi ve manevi destekte bulunmuş ve Endülüs'ün kültürel kazanımlarına en büyük katkıyı yapmıştır. Adını hem Endülüs'e hemde ilim ve irfan camiasına altın harflerle yazdıran halife 2. Hakem, gerçekleştirdiği faaliyetleriyle eşine ender rastlanan bir hükümdar olmuştur.⁶⁴⁴

8.4.3. 2. Hakem'in Saray Kütüphanesini Oluşturması ve Kurtuba Üniversitesi

2. Hakem'in eğitim ve öğretim faaliyetlerine olan düşkünlüğü Endülüs'te büyük bir kütüphanenin oluşmasını sağlamıştır. Halifenin kitap ve kütüphanelere olan merak ve sevgisi yalnızca kendisiyle sınırlı değildi. Endülüs Emevi Devleti'nin kurucusu 1. Abdurrahman döneminde de Kurtuba'da bir kütüphane mevcuttu. 1. Hişam ve 1. Hakem dönemlerinde iç karışıklıklar sebebiyle bilimsel faaliyetler sekteye uğramış olsa da 2. Abdurrahman'ın iktidarında yeniden kitap biriktirmeye başlanmıştır. Ayrıca 2. Abdurrahman döneminde görevlendirilmiş bazı bürokratlar Grekçe ve Farsça'dan Arapça'ya çevrilmiş ilmi eserleri toplamak amacıyla Doğu'da uzun araştırmalar yapmışlardır.⁶⁴⁵ 1. Muhammed'in hükümdarlığında Kurtuba'daki saray kütüphanesi en büyük kütüphanelerden birisi haline gelmiştir.⁶⁴⁶

Her ne kadar 2. Hakem dönemine kadar kütüphaneler kurularak ilmi bir atmosfer yaratılmak istenilse de hiçbiri 2. Hakem dönemindeki gibi canlılık göstermemiş ve o seviyeye erişilememiştir. Ancak Endülüs Emevileri yöneticilerinin emirlik döneminden beri bu

⁶⁴³ İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, III, s. 993-994; Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, III, s. 992-993

⁶⁴⁴ Dozy, *Spanish Islam*, s. 455.

⁶⁴⁵ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, , s. 482.

⁶⁴⁶ İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, s. 504.

hususta daima bir arayış içerisinde oldukları görülmektedir. 2. Hakem henüz gençlik yıllarında iken kendisine has kütüphanesini oluşturmuştu. İlim ve kitap meraklılığı yaşamının her evresinde görülen 2. Hakem'in kendi kütüphanesi, kardeşi Abdullah'ın kütüphanesi ve saray kütüphanesi olmak üzere üç kütüphanenin sahibi olmuştur.⁶⁴⁷ Bu üç koleksiyonu birleştiren halife, meşhur Medînetüzzehrâ kütüphanesini yaratmıştır. 2. Hakem, kütüphanesi kendisine dar gelmeye başladığı için bunu oluşturma ihtiyacı duymuştur. Kalkaşendî (ö.821/1418)'ye göre, İslâm dünyasında üç meşhur kütüphane vardı: Bunlardan birincisi Bağdat'taki Abbasi kütüphanesi, ikincisi Mısır'daki Fatımilerin kütüphanesi ve üçüncüsü Endülüs'teki Emevilerin kütüphanesidir.⁶⁴⁸

2. Hakem'in kütüphanesinde 400.000 cilde yakın kitap bulunduğu rivayet edilmektedir. Kütüphanede bulunan kitapların katalogları elişer yapraklık 44 ciltten oluşuyordu.⁶⁴⁹ Aynı dönemde Mısır'daki Fatımilerin kütüphanesinde yaklaşık 200.000 kitap mevcuttu. Endülüs Halifesi 2. Hakem, Fatımi Halifesi Azîz'e karşı siyasi alanın yanısıra bilimsel bir üstünlük de kurmuştur.⁶⁵⁰ Yeni yapılan kütüphane binasına altı ayın sonunda taşınılmıştır. 2. Hakem'in kütüphanesindeki kaynakların neler olduğuna ilişkin net bir bilgi yoktur. Ancak 2. Hakem'in çok yönlülüğü bilindiğinden her branşta geniş bir yelpazede kitapların olabileceği düşünülmektedir. 2. Hakem'in kütüphanesindeki birçok kitabı okuyup incelediği ve kitap kenarlarına not düştüğü kaynaklarda geçmektedir.⁶⁵¹

Halife, kitapların baş, son veya kenarlarına yazarlara ait doğum yeri ve kişisel özelliklerini, ensab ravilerini kaydetmiştir. 2. Hakem'in kitaplara olan aşırı bağlılığı, onu Endülüslü âlimler arasında çok güvenilir ve sözüne itimat edilen, itibar sahibi bir kimse yapmıştır. 2. Hakem kütüphanesine kitap tedarik etme konusunda kendisine ait bir metod izlemiştir. 2. Hakem tarafından Bağdat, Horasan, Dımaşk ve İskenderiye gibi dönemin önemli kültür merkezlerine kitap toplamak maksadıyla gönderilen kimseler bu bölgelerde yüksek meblağlar ödeyerek eski ve yeni kıymetli yazmaları satın alıyorlardı.⁶⁵² Kitap toplama

⁶⁴⁷ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, s. 201.

⁶⁴⁸ Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Subhü'l-a'şâ fi smâ'ati'l-inşâ'*, (nşr. Muhammed Abdürresûl İbrâhim), I-XIV, Kahire 1340/1922, I, s. 466-467.

⁶⁴⁹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, s. 395.

⁶⁵⁰ Yıldız, *Endülüs Emevîleri* 4, , s.484.

⁶⁵¹ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, s. 202.

⁶⁵² İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, s. 187-188.

konusunda gönderilenler genellikle Endülüslü olmayan kimselerden seçilmiştir. Bağdatlı İbn Ya'kûb Kindî ve Mısırlı İbn Hayyân bu kişilere örnektir.⁶⁵³

2. Hakem aynı zamanda bu görevliler sayesinde farklı ilim ve kültür merkezlerindeki âlimlerle temas gerçekleştirmiştir. Endülüs içerisinde veya dışında kitap tedarik etmeye meraklı olan 2. Hakem'in kütüphanesinde çok sayıda müstensih, müzehhib ve mücellid çalışmaktaydı. Yûsuf Bellûtî, Ebü'l-Fazl Abbâs b. Amr (ö. 379/989) ve Bağdatlı Zafer bu kişilerin birkaçıdır. 2. Hakem'in birçok kitabının kopyasını bu kimselere yaptırmış ve eserleri ciltlettirmiştir. 2. Hakem'in kütüphanesinde yalnızca erkekler değil, kadınlar da görev almaktaydı. Fâtıma bnt. Zekeriyya b. Abdillâh, Kurtubalı Lübnâ (ö.374/984) bu kişilerden bazılarıdır.⁶⁵⁴ Alanlarında oldukça kabiliyetli ve usta olan Endülüslü kadınlar kütüphanenin gelişmesine büyük katkı sağlamışlardır. Bu kadar kitap, kâğıt ve ilmin olduğu topraklarda doğal olarak kâğıt üretiminin yapılması zorunlu hale gelmiştir.⁶⁵⁵

Endülüs'te kitapçılığın gelişmesi, farklı ülkelerden kâğıt ustalarının Endülüs'e göç etmesine neden olmuştur. Endülüs'e gelerek yarımada birçok kâğıt ustası yetiştiren Abbâs b. Amr, Endülüs için oldukça değerli bir kimsedir.⁶⁵⁶ 2. Hakem'in kütüphanesindeki idareyi bir hizmetçi olan Talid adında bir müdür yapmıştır. Talid buradaki eserlerin güvenliğinden sorumluyken, kütüphanenin genel idareciliğini halifenin kardeşi Abdülaziz yapmıştır.⁶⁵⁷

Halifenin diğer kardeşi Münzir ise Kurtuba'daki medresenin hocalarının ihtiyaçlarını karşılama çalışmalarını yönetiyordu. Elbette Endülüs'te Kütüphanesi olan sadece Halife 2. Hakem değildi. Kurtuba'daki değerli şahsiyetlerin özel kütüphaneleri vardı. Bahsedilen en büyük kütüphanelerden birisi İbn Futays'a aittir. Endülüs şehrinde kütüphanelerin yanında kitap çarşıları, sahafların olması, ilmin zenginliğini ve çeşitliliğini gözler önüne sermektedir. 2. Hakem'in elleriyleilmekilmek, binbir çabayla oluşturduğu mükemmel kütüphanesi oğlu 2. Hişam döneminde Hacib Mansur İbn Ebî Amir, ulema ve fukahanın hoşuna gitmek ve daha fazla desteğini almak amacıyla 2. Hakem'in kütüphanesindeki çoğu felsefe türüne ait

⁶⁵³ Julian Ribera, *el-Mektebâtu ve hevâtu'l-kütübi fî İspânyâ el-İslâmiyye*, (Trc. Cemâl Muhammed Muhrız), I-II, Kahire 1958, I, s. 89.

⁶⁵⁴ İbnü'l-Faradî, *Târihu ulemâi'l-Endelüs*, I, s. 390.

⁶⁵⁵ Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, s. 85.

⁶⁵⁶ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 189.

⁶⁵⁷ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li kitâbi's-sıla*, (nşr. Abdüsselâm Mihrâs), I-IV, Beyrut 1995, I, s. 190.

kitabı yaktırmıştır.⁶⁵⁸ Bu kitaplar Berberîler tarafından ne yazık ki yakılmış ve gasp edilmiştir. Halife 2. Hakem'in Endülüs'te yarattığı medeniyet dönemi kısa sürede yerle bir olmuştur.⁶⁵⁹

2. Hakem, Kurtuba'yı her ülkenin edebi eserlerinin bulunabildiği büyük bir kitap pazarına çeviren gerçek bir sahaftı. Kitap alım-satımında, eğitim giderlerine ve vakıf kurma işlerine büyük önem vermiş bir bilgin ve hayırseverdi. Kurtuba onun yönetiminde bürokrasi ve kültür şehiriydi. Okumayı ve yazmayı diğer bütün eğlencelerden üstün tutan halife, ömrünün üçte ikisini ilmi hayata adanmış ve geliştirmek için çaba sarfetmiştir. Kurtuba, Avrupa için bir vücudun başı gibiydi. Avrupalılar öğrendiklerinin çoğunu Kurtuba'dan edinmişlerdir. İspanya'daki uygarlık ve medeniyet düzeyi o kadar yükselmişti ki, Kurtuba o sıra Avrupa'da var olan karanlıkta bir fener gibiydi. 10. Yüzyıldaki çoğu şair, tarihçi ve bilim insanları Kurtuba'yı 'dünyanın süsü' olarak nitelendiriyorlardı.⁶⁶⁰

Endülüslülerin nezdinde kitap, mücevherden daha kıymetli ve korunmaya lâyık idi. Bu sebeple pek çok âlim eserlerini ve sahip olduğu kitapları, parlak ve pahalı kumaş kılıflar içerisinde muhafaza etmişlerdir. Kitap sevgisinin Endülüs'te yayılması neticesinde çok sayıda kütüphane oluşturulmuştur. Bu kütüphanelerin bir kısmı devlete ait iken diğer kısmı şahıslara aittir. Devlete ait olan kütüphanelerin en ünlüsü şüphesiz 2. Hakem tarafından kurulan saray kütüphanesidir. Kitap alışverişinin Endülüs'te üst seviyelere ulaşması beraberinde kitap çarşılarının oluşturulmasına sebep olmuştur. Endülüs'ün muhtelif şehirlerine kurulan kitap çarşısının en meşhuru Kurtuba'da bulunmaktaydı. Devletin ilmi ve edebi alanlara sunduğu hizmet karşılığında Endülüs'te çok sayıda şahsi kütüphane meydana gelmiştir.⁶⁶¹

10. Yüzyılın sonlarına doğru artan şahısların kendilerine özel kitaplık ve kütüphane kurma isteği, kitap çarşıları sebebiyle kolaylıkla oluşturulabilmiştir. Özel kurulmuş kütüphane örneklerinden birisi Kurtuba'daki İbn Futays'a aittir. Öyle ki, İbn Futays ailesinin kütüphanesi, saray kütüphanesinden sonraki en büyük kütüphaneydi.⁶⁶² Yine 2. Hakem

⁶⁵⁸ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 223.

⁶⁵⁹ İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, II, s. 468.

⁶⁶⁰ Maria Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi Endülüs: Orta Çağ İspanyası'nda Örnek Bir Medeniyet*, (çev. Sinan Çoşkun), Ketebe Yayınları, İstanbul 2020, s. 93.

⁶⁶¹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarih*, s. 206-207.

⁶⁶² İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, III, s. 992-994.

döneminde, Aişe isimli bir hanım Kurtuba'daki en gözde kütüphanelerden birisine sahipti. 2. Hakem'in vezirliğini yapmış olan İbn Abbas, dört yüz bin ciltlik bir kütüphane kurmuştur. Keza İşbiliye, İlbîre, Tuleytula, Gırnâta, Mâleka, Menorka, Belensiye, Sarakusta ve Şâtibe gibi Endülüs'ün muhtelif şehirlerinde gerek idarecilere gerekse şahıslara ait çok sayıda kütüphanenin varlığı bilinmektedir.⁶⁶³

8.5. 2. Hakem'in Yönetiminde Gerçekleştirilen Yenilikler

2. Hakem döneminde gerçekleştirilen yenilikler kapsamında; imar ve bayındırlık faaliyetleri, ordu idaresi ve istihbarat mekanizmasından bahsedilmiştir.

8.5.1. 2. Hakem'in Endülüs'teki İmar ve Bayındırlık Faaliyetleri

2. Hakem'in iktidar yıllarında Endülüs ihtişamının zirvesinde olduğu için bu dönemde yoğun imar ve bayındırlık faaliyetlerinden söz etmek mümkündür. Kurtuba Camiisini genişletme çalışmaları, yapımına 3. Abdurrahman döneminde başlanılan Medînetüzzehrâ sarayının tamamlanması ve Kurtuba dağından kurşun borular yardımıyla başşehre su taşınması dönemin en önemli imar faaliyetleri arasında sayılabilir. 786 yılında ilk Endülüs emîri 1. Abdurrahman tarafından inşasına başlanılan Kurtuba Camiisi, ancak oğlu 1. Hişam zamanında tamamlanmıştır.⁶⁶⁴

Kurtuba Camiisinde, 3. Abdurrahman ve 2. Hakem dönemlerinde genişletme çalışmaları yapılmıştır. Bazı rivayetlere göre, 2. Hakem'in tahta oturduğunda verdiği ilk emir Kurtuba Camiisinin genişletilmesidir. Bu isteğin oldukça haklı sebepleri vardı. Kurtuba Camiisi, kendi cemaati ile dış mahalleden gelen kişiler dolduğunda dar gelmeye başlamış ve kimi zaman camide izdihamlara sebep olmuştur. Genişletme çalışmalarına başlamak için camiye mühendisler ve uzmanlar getirilerek enlem ve boylam hesaplamaları yapılmıştır. Camii boy olarak kuzeyden güneye 64,6 metre en olarak ise mevcut enin iki katı olarak planlanmıştır. Camii ile Vâdilkebîr nehrinin arasındaki araziden yararlanılarak, kible duvarı geriye doğru kaydığına 11 sahn ve 12 kemer gözünün eklenmesiyle Camiinin yaklaşık 50 metre daha

⁶⁶³ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 159-160.

⁶⁶⁴ İbn İzarî, *el-Beyânu 'l-Muğrib*, II, s. 229.

uzatılması hesaplanmıştır. Minberin hemen bitişiğine Halife için saraydan Camiye gelirken kullanabileceği kemerli bir yol yapılması talimatı verilmiştir.⁶⁶⁵

962 senesinde başlayan Kurtuba Camii genişletme çalışmaları hummalı bir faaliyet sonrasında tamamlanmış ve 28 Mayıs 966 günü yeniden ibadete açılmıştır. Camiiye planlandığı gibi 12 kemer, mevcut iki mihraba ek olarak üçüncü yeni bir mihrap inşa edilmiştir. Yeni mihrabın yanına kırmızı-sarı renk tonlu abanoz ve fildişinden yapılmış bir minber konulmuştur. Ayrıca halifeye özgü namaz kılması için bir mahfil yapılmıştır. Ahşap malzemeden yapılan mahfilin içi ve dışı kalem işçiliği ile yontulmuştur. Caminin ışıklandırılması da yenilerek 66 tane altın avize monte edilmiştir.⁶⁶⁶

Kurtuba Camiisi'nin sadece dış mimarisindeki düzenlemelerle yetinmeyen 2. Hakem, Camiinin içindeki süslemeler içinde çalışmalar yapmıştır. 2. Hakem bu iş için Bizans İmparatoru 2. Romanos 'a bir mektup göndererek kendisine Camiiyi süslemesi için mozaikler ve mozaiklerin işlenebilmesi için Bizanslı ustalar göndermesini talep etmiştir.⁶⁶⁷ Halife 2. Hakem'in bu talebini olumlu karşılayan İmparator 2. Romanos, halifenin elçileriyle birlikte Kurtuba'ya 320 kantar mozaik ve bir Bizanslı mozaik ustası göndermiştir. Bizanslı mozaik ustası Kurtuba'da güzel ağırlanmış ve kendisine değerli hediyeler verilmiştir. Bu durumu fırsata çeviren Halife, ustanın yanına hem yardım edilmesi hem de ustanın yanında yetişmeleri için ustanın emrine çok sayıda eleman vermiştir. Mozağin yapımını tamamlayan usta 2. Hakem'den aldığı değerli elbiseler ve hediyelerle Bizans'a dönmüştür. Bizanslı ustanın gidişinden sonra yetiştirdiği kimseler bu mesleği yürütmüş ve oluşan talebi karşılamaya çalışmışlardır.⁶⁶⁸

Kurtuba Camiisi'nin genişletilmesi ve süslemeleri için 261.537 dinar harcandığı rivayet edilmiştir. Kurtuba Camii, son haliyle gösterişli bir yapı haline gelmişti. Genişletilme meselesi halledildikten sonra 2. Hakem, Caminin abdesthanesi ve diğer su ihtiyaçları için Kurtuba dağından su getirilmesi talimatını vermiştir. Kurtuba Camiisi'nin doğu ve batı

⁶⁶⁵ İbn İzarî, *el-Beyânu 'l-Muğrib*, II, s. 234.

⁶⁶⁶ *Zikru bilâdi 'l-Endelüs*, s. 170.

⁶⁶⁷ Provençal, *Târîhu İspanya*, II, s. 219.

⁶⁶⁸ İbn İzarî, *el-Beyânu 'l-Muğrib*, II, s. 238.

yakasından kanallar açtırılmış ve yerlere döşenen kurşun borular sayesinde Camiiye su sağlama işlemi tamamlanmıştır.⁶⁶⁹ 25 Ocak 967 günü Camiiye ilk su aktılmıştır.⁶⁷⁰

Kurtuba Camiisi'nin genişletilme işlemlerinden sonra orada bir konuşma yapan 2. Hakem, Camiinin genişletilmesinden dolayı duyduğu mutluluğu dile getirmiş, kendisine babası 3. Abdurrahman tarafından miras bırakılan Endülüs'ün birçok yerindeki mallarının dörtte birini Kurtuba Camiisinin bakımı ve korunması için vakfettiğini bildirmiştir. 3. Abdurrahman döneminde 936 yılında yapımına başlanılan Medînetüzzehrâ Sarayı, ancak 2. Hakem'in iktidarının sonlarına doğru tamamlanmıştır. Sarayın inşasında bizzat denetimci olarak görev alan 2. Hakem, saraydaki altından mamul çeşitli suretlerde heykelerin yapımında da sorumluluk sahibiydi. 3. Abdurrahman, Medînetüzzehrâ Sarayı'nı yaparken hiçbir masraftan kaçınmamış, sarayın maliyeti oldukça fazla olmuştur. 2. Hakem de babasında devraldığı inşaat halindeki saraya büyük miktarda para harcayarak gösterişli bir saray ortaya çıkarmıştır. Eşi benzeri olmayan bu sarayda ne yazık ki Halife kısa bir saltanat sürebilmiştir.⁶⁷¹

Kurtuba'da bulunan Vâdilkebîr nehrini sularının yükselmesiyle oluşan su baskınları Endülüs'te sık yaşanan bir olaydı. Bu sebeple köprü devamlı bir tadilata ihtiyaç duyuyordu. Sorunun çözülmesini isteyen 2. Hakem, 971 senesinde köprünün ayaklarının yükseltilmesi talimatını vermiş ve yükselen köprü sayesinde problem çözülmüştür.⁶⁷² Endülüs'te posta teşkilatının yöneticisine sâhibü'l-bürud denilmektedir. Kurtuba'daki Kumaşçılar (Bezzâzîn) çarşısına 1. Abdurrahman zamanında dârü'l-burd ise bu posta teşkilatını binasıdır.⁶⁷³ 1. Abdurrahman döneminde dârü'l-burdun eklenmesi çarşının alanını daraltmış ve kimi zaman izdiham yaşanmasına sebep olmuştur. 2. Hakem bu duruma müdahale ederek, 972 senesinde dârü'l-burd'u başka bir yere taşıtarak çarşığı genişletmiştir. Yine Kurtuba çarşısındaki bazı dükkânların yola doğru yayılma eğiliminde olması yolları daraltmaktaydı. 2. Hakem bu dükkânların yıkım talimatını vererek caddeyi genişletmiş ve mağduriyetler giderilmiştir. 2. Hakem'in bayındırlık faaliyetleri arasında: karayollarını onarmak, yolcular için yollar

⁶⁶⁹ Özdemir, "II Hakem", *DİA*, XV, s. 175.

⁶⁷⁰ Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 414.

⁶⁷¹ İbn İzarî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, s. 234.

⁶⁷² İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 64-65.

⁶⁷³ İbrahim Harekât, "Berîd", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 498-501.

boyunca büyük hanlar, kuyular ve çeşmeler yaptırmak, hastalıklar için hastane, gençler için ise okullar, kütüphaneler, kervansaraylar ve hamamlar yaptırmak sayılabilir.⁶⁷⁴

8.5.2. 2. Hakem'in Ordu İdaresi ve İstihbarat Mekanizması

2. Hakem döneminde Endülüs askeri teşkilatında herhangi bir değişiklik yaşandığına ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Onun döneminde Endülüs ordusu Arap, Berberî ve Sakalibelerden oluşmaktaydı. Sakalibeler, Slav kökenli olan kölelerdi ve 8. Yüzyıldan itibaren Endülüs'te hizmet vermeye başlamışlardı.⁶⁷⁵ Babası 3. Abdurrahman ordusundaki Berberî birliklerinin güçlerini dengelemek maksadıyla muhafız birliğini Sakalibelerden kurmuştu. Aynı şekilde 2. Hakem'in muhafız birliğinin çoğunluğu Sakalibe askerlerden oluşmaktadır. 3. Abdurrahman ve 2. Hakem dönemlerinde Endülüs'te Sakalibe güçlü bir konumdaydı.⁶⁷⁶

2. Hakem'in, 3. Abdurrahman dönemine göre donanma gücüne daha fazla önem verip güçlendirdiği söylenebilir. Denizden gelebilecek her türlü saldırıya karşı Endülüs donanmasının daima güçlü olması gerekmektedir. 2. Hakem'in güçlendirdiği Endülüs donanması Normanlara ve Fatimilere karşı elde ettiği başarılarla kendisini göstermiştir. Bu dönemde bir rivayete göre sadece Meriye şehrinin limanında 300 parçalık bir filo hazır bulunmaktaydı.⁶⁷⁷ Halife 2. Hakem'in iktidarı süresince etkin bir istihbarat birimi kullandığı bilinmektedir. 2. Hakem, Kuzey'deki İspanyol Krallık ve Kontluklarından her an haberdar olmasını sağlayacak güçlü bir istihbarat ağını yönetmekteydi. Seçkin kişilerden oluşturulduğu düşünülen bu teşkilatta 2. Hakem'in en güvendiği adamların başında İbn Ebi Amrus ve Sa'id gelmekteydi. İbn Ebi Amrûs ve arkadaşı Sa'id, kabiliyetleri ve cesaretleriyle Endülüs'te nam sahibi olmuşlardır. Bunlar, Endülüs ile Kuzey'deki İspanyol Krallık ve Kontlukları arasında sürekli gidip gelerek önemli istihbarat bilgilerini Kurtuba'ya taşıyorlardı.⁶⁷⁸

Ayrıca Kuzey'deki kontlukların birçoğunda önemli mevkiler elde etmişler ve böylelikle ülkelerine daha fazla yarar sağlamışlardır. 2. Hakem'in Normanları takip etmek ve

⁶⁷⁴ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 212.

⁶⁷⁵ Mehmet Nadir Özdemir, "Sakâlibe Unsuru ve İslam Dünyasına Girişi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI, Adana 2011, s. 89-103.

⁶⁷⁶ İbn İzarî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, s. 259.

⁶⁷⁷ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, I, s. 479.

⁶⁷⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 76.

haklarında bilgi edinmek amacıyla Endülüs'ün Batı sahillerindeki Kuzey İspanya topraklarına istihbaratçılar gönderdiği ve onların sayesinde Normanlara karşı etkili bir faaliyet yürüttüğü bilinmektedir. Bu bilgiler ışığında 2. Hakem zamanında istihbarat mekanizmasının Endülüs'te aktif bir şekilde kullanıldığını ve teşkilat mensuplarının görevlerinde başarı sağladıklarını söylemek mümkündür.⁶⁷⁹

8.6. 10. Yüzyılda Endülüs'ün Yaşadığı Zirve

İspanyol araştırmacı Modesto Lafuente, 3. Abdurrahman döneminin Endülüs tarihinde azamet ve görkem dönemi olduğunu oğlu 2. Hakem'in döneminin ise, edebiyat ve medeniyet dönemi olduğunu ve Arap kaynaklarında isminin övgüyle anıldığını zikretmektedir.⁶⁸⁰ Gerçekten de onun hükümdarlığı süresi boyunca İber yarımadası sanat ve bilimde başarılı gelişmeler yaşadı.⁶⁸¹ 2. Hakem ülkesinde barışı sağlamış ve sınırlarını Hıristiyanlarla Fâtımîlerin saldırılarından yetenekli bir komutan olarak korudu. İdarede babası 3. Abdurrahman tarafından kaldırılmış olan haciblik makamını yeniden kurdu. Bu yapmasındaki etken halefi oğlu 2. Hişam'ın küçük yaşta olması, onu korumak istediği düşüncesi şeklinde yorumlanmaktadır. 2. Hakem, tarihi kaynaklarda daha çok bilim ve kültür hayatını geliştiren hükümdar olarak ön plana çıkmaktadır. Onun döneminde modern temizlik anlayışı, kanalizasyon sistemi, sabun kullanımı, oda ısıtmaları, cadde aydınlatmaları ve mendil kullanılması Endülüs toplumundan birçok medeniyete örnek olmuştur. 2. Hakem'in sarayında ve haremde sabun ve kozmetik ürünleri kullanılıyorken, Avrupalılar nadiren hatta birkaç ayda bir banyo yapıyorlardı. Bu durumun temelinde Müslümanların inançlarında var olan 'temizlik imandan gelir' öğretisi olduğu açıktır.⁶⁸²

Müslümanların uyguladıkları tavır, kibarlık ve idrakları Avrupalılar arasından tüm bilim dünyasına yayılmıştır. Bugün Avrupa'da görülmekte olan kahramanlık ve kuvvet şampiyonaları 2. Hakem döneminde öğrenilmiştir. Onun zamanında Avrupalı şövalyeler Arap süvarilerinden binicilik öğrenmek amacıyla Kurtuba'ya geliyorlardı. 2. Hakem tarafında Endülüs'te bilim kurumları, Kurtuba Üniversitesi'nin teşkilatlanması, kütüphaneler, kitap koleksiyonları gibi faaliyetlerle ilmi hayata birçok katkı sağlamış bir

⁶⁷⁹ Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 407.

⁶⁸⁰ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 145.

⁶⁸¹ Clot, *Müslüman İspanya*, s. 106.

⁶⁸² Poole-Gilman, *Endülüs: Arapların İspanya'yı Fethi ve Sonrası*, s. 114.

bilim adamı ve eğitimin hamisidir.⁶⁸³ Halife özellikle bayındırlık çalışmalarına ilgi göstermiştir. Karayollarını onarmış, yolcular için kuyular ve çeşmeler yaptırmıştır. Yaklaşık bir günlük yollar arasına büyük hanlar inşa ettirmiştir. Yoksul halkı için hanlar, hastaneler, gençler için okullar, kütüphaneler yaptırmıştır. Endülüs'ün hemen hemen her yerine hamamlar, çeşmeler ve kamu yararına düşünülmüş birçok tesis mevcuttu. Babası gibi 2. Hakem'de sanat ve mimariye meraklıydı. Kurtuba Ulu Camii yenileştirilerek ve genişletilerek sanatsal başarı açısından zirveye ulaşmıştır.⁶⁸⁴

2. Hakem'in sanatsal dokunuşlarında Bağdat, Mağrib ve Konstantinopolis'in etkileri gözlemlenebilmektedir. Adil ve aydın bir kişiliğe sahip 2. Hakem, halkının ihtiyaçlarına ve sorunlarına çözüm odaklı yaklaşmıştır. Eyaletler için konulmuş vergileri azaltması, yoksullara sadaka dağıtması vb. insani özellikleri onun gerçek bir dini lider olduğunun gösteren bazı özellikleriydi. Dini ibadetlerin yapılmasında titiz davranan Halife, her Cuma namazında hazır bulunur ve Peygamber'in sünneti olan kuralları hükümdarlığında uygulattırılmıştır. Halife'nin sarayında her dini inanca mensup, farklı görüşler savunan ve farklı milletten kimseler düşüncelerini serbestçe dile getirebilmişler ve hüsnü kabul görmüşlerdir. Burada halifenin ne kadar hoşgörü ve tevazu sahibi olup, halkının huzur ve güven içerisinde yaşamasına müsaade ettiği görülmektedir.⁶⁸⁵ Elbette ki böyle bir ortamda bilimin, kültürün ve medeniyetin gelişmesi kaçınılmazdı.⁶⁸⁶

Onun teşviki sayesinde astronomi, matematik çalışmalarının yanında mutaassıp Müslümanlar tarafından seilmeyen felsefe bile yaygınlaşmış ve değer görmüştür. 2. Hakem ülkenin doğal kaynaklarını en ileri düzeyde değerlendirmeyi başarmıştır. Öyle ki imparatorluk sınırları içerisinde askeri ve olağandışı vergileri altıda bir oranında azaltmıştır. Babasının önemine kıyasla en çok ziraatte gelişmiştir. İspanya'da yeni tanınan pirinç artık nehir kenarlarında yetiştirilebiliyordu. 2. Hakem babasını takiben endüstri alanında özellikle tekstil sektöründe gelişim sağladı. Zengin demir madenlerinin işletilmesi, sanayi ve ticaretin gelişmesine buda ülkenin bolluk ve zengin hale gelmesiyle sonuçlanmıştır.⁶⁸⁷

⁶⁸³ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 213.

⁶⁸⁴ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 70-71.

⁶⁸⁵ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 214.

⁶⁸⁶ Makkarî, *Nefhut-tîb*, I, s. 540.

⁶⁸⁷ Öz, *İslâm Tarihi*, s. 240.

Endülüs'e ekonomi, iktisadi, sosyo-kültürel alanlarda altın çağını yaşayan 2. Hakem, tabiki siyasi arenada da güçlü bir liderdi.⁶⁸⁸ Bilinmelidir ki, 3. Abdurrahman'ın 49 yıl süren istikrarlı hükümdarlığı sürerken oğlu 2. Hakem kendisini yönetici ve siyaset bilgilerinin yanında eğitim, kültür, bilim ve sanata yöneltmiştir. 3. Abdurrahman'ın Endülüs'ün iç ve dış sorunlarını çözmüş olması, 2. Hakem'in yönetimine fayda sağlamıştır. 46 yaşında tahta geçen bilge halife 2. Hakem, siyasi alanda birlik ve bütünlüğü sağlanmış Endülüs toplumunu sosyal alanda geliştirmek amacıyla faaliyetlerde bulunmuştur.⁶⁸⁹

3. Abdurrahman şüphesiz ki oğlu 2. Hakem'i kendi gibi kudretli ve donanımlı olarak yetiştirmiştir. Ancak bazı kaynaklarda bildirildiğine göre 3. Abdurrahman, dedesi Emîr Abdullah'tan öğrendiği siyasal bilgilerden biri olan komplo kurulması sonucu hükümdarın tahttan indirilmesi Emevilerde yaygın bir yöntem olduğu için tahtta en yakın veliaht devlet işlerinden ve hükümdardan uzak tutulma politikası uygulanıyordu. Veliaht olan bireyin hayatına, ilişkilerine ve yaşayışına müdahale edilmekteydi. Bu sebepledir ki 2. Hakem 49 yaşında iken çocuk sahibi olabilmıştır. 2. Hakem'de babası 3. Abdurrahman gibi Endülüs'ün gücünü herkese kanıtlamış bir hükümdardı. İlmek ilmek dokuduğu Endülüs medeniyetinin sınırları aşması ve ülkelere öncülük etmesi 2. Hakem'inde şanını yüceltmıştır. Oğlu 2. Hişam döneminden itibaren bu dengeler alt üst olmaya başlayacaktır ancak Halife Hakem'in ruhu ve maneviyatı daima Endülüs'ün üzerindedir.⁶⁹⁰

8.7. 2. Hişam'ın Tahta Çıkışı ve Bozulan Dengeler

2. Hakem'i oğlu 2. Hişam'ın çocuk yaşta tahta çıkmasıyla birlikte Endülüs'te bozulan dengeler, idarenin Emevilerden Âmirîlere geçme sürecinden bahsedilmiştir.

8.8. 2. Hakem'in Vefatı ve Çocuk Halife 2. Hişam'ın Tahta Çıkışı

974 senesinin Rebûlevvel ayında 2. Hakem hastalanmış, istirahat etmek için Medînetüzzehrâ sarayına çekilmiştir. Tedavisi devam eden 2. Hakem, iyileşmesinin zor olduğunu hissetmiş olacak ki kendisinden sonra devletin kimin yöneteceği hususunu düşünmeye başlamıştır. Bütün yaşamını Endülüs'ün istikbaline adayan Halife 2. Hakem,

⁶⁸⁸ Dozy, *Spanish Islam*, s. 455.

⁶⁸⁹ Özdemir, *Siyasi Tarih*, s. 143.

⁶⁹⁰ Namık Kemal, *Büyük İslâm Tarihi*, (Trc. İhsan Ilgar), Hürriyet Yayınları, İstanbul 1975, s. 398-399.

vefatından kısa bir süre önce felç geçirerek bütün vücut kabiliyetlerini yitirip yatağa mahkûm olmuştur. Devlet işlerini ise Hacib Ca'fer Mushafi'ye bırakmış, çok zaman geçmeden 976 yılının Eylül veya Ekim ayında Medînetüzzehrâ sarayında 63 yaşında hayata gözlerini yummuştur. Halife 2. Hakem'in iktidarı 15 yıl 5 ay 3 gün sürmüştür.⁶⁹¹

Halife 2. Hakem'in tahtı bırakabileceği bir oğlu vardı, ancak oğlu 2. Hişam çok küçüktü. Aslında 2. Hakem'in 962 yılında Bask'lı olan Subh'tan Abdurrahman adını verdiği bir erkek evladı olmuştu. Dönemin birçok şairi bu evlada çok sevinmiş olan Halifenin mutluluğuna ortak olacak şiirler söylemişlerdir.⁶⁹² Ne yazık ki 2. Hakem'in bu sevinç günleri kısa sürdü. Çünkü Abdurrahman bebek yaşta hayata gözlerini yumdu. Çok geçmeden 965 yılında Endülüs'e yeniden güneş doğdu. 2. Hakem'in yüreğindeki üzüntü yerini büyük bir mutluluğa bıraktı. Oğlu 2. Hişam'ın üstüne titreyen 2. Hakem, onun geleceği, eğitim ve öğretimi için bütün imkânlarını ayağına serdi. Ona Endülüs'ün en kaliteli hocalarından dersler aldirdi, kendi bilgilerini ve deneyimlerini aktararak donanımlı bir birey olması için çabaladı. İlmi kişiliği ile tarihe geçen 2. Hakem, oğlu 2. Hişam'ın da kendisi gibi olması ve dedesi 3. Abdurrahman gibi güçlü bir lider olması için çaba göstermekteydi.⁶⁹³

2. Hakem devlet işlerini idare edebilecek ve oğlu 2. Hişam'a göre olgun yaşta olan kardeşleri varken Endülüs Emevi Devleti'nin tahtını o sırada dokuz yaşlarındaki oğlu 2. Hişam'a bıraktı. 2. Hakem ölmeden önce 2. Hişam'ı veliht tayin etmek istiyordu, ancak Hişam küçük yaşta olduğu için biat alma işini hayattayken tamamlamak istiyordu. 2. Hakem'in amacı oğlu 2. Hişam'ın intikalini güvenli bir şekilde temin etmektir. Bu amaç doğrultusunda 976 yılının Cemâziyelahîr ayında Endülüs'ün önde gelen büyüklerinin toplamış, kendisinden sonra oğlu 2. Hişam'a biat edileceğini söyleyerek oğlunun tahtın varisi olduğunu ilan eden mukaveleyi herkese imzalatmıştır.⁶⁹⁴ İmzalanan bu belgenin çoğaltılarak Mağrip ve Endülüs'ün her eyaletine gönderilmesi emredilmiştir. Ayrıca belgenin gönderildiği yerlerin ileri gelenleri tarafından imzalanmasının zorunlu olduğu bildirilmiştir. Bu görev için İbn Ebû Âmir ve Hişam'ın annesi Subh'un azatlı kölesi Meysur görevlendirilmiştir. Sorunsuz bir şekilde

⁶⁹¹İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 188; İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 203-204; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, s. 509-510; İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, s. 200; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, s. 234.

⁶⁹²İbn İzarî, *el-Beyânu'l-muğrib*, II, s. 235-237.

⁶⁹³İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm*, s. 43.

⁶⁹⁴İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, II, s. 239-240.

tamamlanan biatlar sonrasında bütün Endülüs ve Mağrip eyaletlerinde hutbelerde Hişam'ın adı duyulmaya başlanmıştır.⁶⁹⁵

Oğlu Hişam için dış politikayı kontrol altına alan 2. Hakem'in sonraki meselesi, onun devleti yönetebilmesinde yardımcı olarak kişileri tayin etmektir. 2. Hakem, hacibi tecrübeli devlet adamı Ca'fer b. Osman Mushafi'den oğlu zamanında da görevine devam etmesini istemiştir. Veziri olarak da devletin çeşitli kademelerinde başarı ile görev yapan İbn Ebû Âmir'i seçmişti.⁶⁹⁶ 2. Hakem'in kendisinden sonra Asbağ, Abdülaziz ve Muğire isimli kardeşlerinden biri yerine küçük yaştaki oğlu 2. Hişam'ı veliaht tayin etmesi Endülüslü tarihçiler tarafından eleştirilmiştir. İbn Bessam, Endülüs'teki Ümeyyeoğullarının saltanatının babadan oğula intikal ettikçe devletin geleceğinin emin adımlarla ilerlediği şeklinde yaygın olan düşünceye 2. Hakem'in de inanmış olabileceğini bildirmiştir.⁶⁹⁷

İbn Hayyân, 2. Hakem'in yoksunluğunu yaşadığı çocuk sevgisinin kendisini cezbedtiğini ve bu kararın duygusal kaygılarla verildiğini söylemektedir.⁶⁹⁸ Tarihçiler 2. Hakem'in küçük yaştaki oğlunu yerine geçirmesi ve kendi vezirlerini görevlerine tayin etmesinin Endülüs Emevi Devleti'ni düşüşe sürükleyen adımlar olarak görmekteirler. 2. Hakem'in vefatından sonra çocuk yaştaki hükümdarın varlığı birçok kimsenin iştahını kabartmıştır. Hal böyle olunca da Endülüs'te devlet işleri ve devletin menfaatleri bir kenara bırakılmış, yöneticiler arasında istikbal yarışları başlamıştır. İşte bu noktada 2. Hakem'in almış olduğu kararın neticeleri gün yüzüne çıkmıştır. İbn Bessam ve İbn Hayyân gibi önemli tarihçiler Endülüs'ün bu hale gelmesinde 2. Hakem'i eleştirmişlerdir. Endülüs toprakları bu tarihten itibaren güç savaşlarının yaşandığı ve Halifenin varlığının işlevsiz olduğu bir ortam haline gelecektir.⁶⁹⁹

Herhangi bir devletin hükümdarlığını ehil ve yeterli düzeydeki kişilerin üstlenmemesi ülkenin devamlılığının sağlanmasında tehlike oluşturmaktadır. Devlet mekanizmasındaki bu işleyiş ne yazık ki hanedanlık sisteminin en zayıf noktalarından birisidir. Zira devletin başına yetenekli ve becerikli bir lider geldiği zaman nasıl devletin idaresi sağlıklı ilerliyorsa, kötü bir lider de devleti geriye sürükleyebilmektedir. Taht sisteminde öncelikle hükümdarın

⁶⁹⁵ Muhammed b. Ahmed Zehebi, *Tarihu'l-İslam ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lam*, (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmüri), XXVI, Beyrut 1989, s. 359.

⁶⁹⁶ İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, s. 509.

⁶⁹⁷ Ali b. Bessam Şenterini, *Zehira fi mehasini ehli'l-Cezire*, (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1979, IV, s. 57.

⁶⁹⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 216-217.

⁶⁹⁹ Makkari, *Nefhu't-tîb*, I, 396.

oğulları hak sahibi görüldüğünden yaşın küçüklüğü ve yetenek özelliklerine bakılmadan sistemin ilerlemesi gereği ehliyetsiz veya liyakatsiz bir lider başa geçebilirdi. Bu tür bir idare içerisinde otorite boşluğu oluşması kaçınılmazdı. Devlet ricali arasında bu otorite boşluğunu doldurmak isteyen, ilk aşamada gizliden gizliye sonrasında açıkça yürütülen güç mücadeleleri yaşanabilmekteydi. 2. Hakem'in vefatı sonrasında Endülüs'te karşılaşılan manzara da bu şekildeydi. Devlet ricalindeki mücadelelerden sıyrılarak gücünü gösteren Hâcib Muhammed b. Ebû Âmir olacaktır.⁷⁰⁰

2. Hakem'in 976 senesindeki vefatının ardından tahtta bıraktığı tek oğlu 2. Hişam henüz 12 yaşını doldurmamıştır. Çocuk denilebilecek bir yaşta 3. Abdurrahman ve 2. Hakem gibi üst düzey devlet adamlarının akabinde halifelik tahtı 2. Hişam'a kalmıştı. Hem fiziksel hem de ruhsal olarak hazır olmadığı ve makamını dolduramayacağı aşikârdı. Yeni halifenin yaşının küçük olmasından dolayı devlet işleri, Bask kökenli olan ve Hıristiyanlar tarafından Aurora olarak adlandırılan annesi Subh tarafından yönetilmekteydi.⁷⁰¹ 2. Hişam'ın bu durumundan istifade eden İbn Ebû Âmir, iktidarı ele geçirerek ülkenin kaderini değiştiren kişi olmuştur. İbn Ebû Âmir bir başka deyişle el-Mansûr'un ve oğullarının Endülüs idaresini ele geçirdikleri dönemi Âmirîler Dönemi (976-1008) olarak adlandırılmaktadır.⁷⁰²

⁷⁰⁰ Mehmet Özdemir, ‘‘Mansûr, İbn Ebû Âmir’’, *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 6-8.

⁷⁰¹ Na'naî, *Târ'ihu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 416-417.

⁷⁰² Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 145.

9. HALİFELİĞİN ENDÜLÜS’TE İLGA EDİLMESİNE GİDEN SÜREÇ (976-1031)

Bu bölümde; 929 yılında 3. Abdurrahman tarafından ilan edilen Endülüs Emevi halifeliğinin 1031 yılına kadar ki süreci aktarılmıştır. Bu kapsamda Âmirîler dönemi ve İbn Ebû Âmir’in yetişmesi, güçlenmesi ve Endülüs idaresini ele geçirmesi, Emevi hanedanlığı iç mücadeleleri ve Şii Hammûdîlerin iktidarlığı ve sistemin tıkanması ve ilga aşamasından bahsedilecektir.

9.1. Âmirîler Dönemi: İbn Ebû Âmir’in Yetiştirilmesi ve Güçlenmesi

İslâm kaynaklarında daha çok Mansûr olarak bilinen Hacib Muhammed b. Ebû Âmir, Hıristiyan kaynaklarında Almanzor olarak geçmektedir. 938 senesinde Cezîretülhadrà’ya bağlı Turruş şehrinde dünyaya gelen İbn Ebû Âmir, Yemen kökenli bir ulema ailesine mensuptur. İbn Ebû Âmir’in babası Abdullah, hadis ve fıkıh âlimiyken, annesi Bureyhe sulh hâkimi olan Yahya b. Zekeriya b. Bartal Temimi’nin kızıdır. İbn Ebû Âmir’in dedeleri kâtip olarak görev yaptıkları için sarayda büyük itibar sahibiydiler. Makkarî’nin bildirdiğine göre İbn Ebû Âmir’in üç kuşak önceki dedesi Abdulmelik b. Âmir Meâfirî, İspanya’ya Târik b. Ziyâd ile gelerek Torrox’a yerleşmiştir. İbn Ebû Âmir’in babası Abdullah, bilgisi ve dindarlığıyla tanınmış bir fakihti. Kendisi 3. Abdurrahman’ın hükümdarlığının sonlarına doğru hac dönüşü vefat etmiştir. Ailesi Turruş’tan Kurtuba’ya göç ettiklerinde Mansur henüz küçük yaşta idi. Küçük yaşlarda geldiği Kurtuba’da fıkıh, hadis ve edebiyat gibi alanlarda öğrenim gören İbn Ebû Âmir’in başlıca hocaları arasında ünlü âlimler Ebû Ali el-Kalî, Ebû Bekir İbnü’l-Kutıyye ve Ebu Bekir b. Muaviye bulunmaktadır.⁷⁰³

Gençlik yıllarından itibaren büyük politik hırslara sahip olan İbn Ebû Âmir, daha öğrenciyken bilgisi, zekâsı ve etkili iletişimiyle farklı olduğunu gösteriyordu. Kurtuba Üniversitesi’ndeki hukuk sınavlarını geçen İbn Ebû Âmir, Kurtuba’nın başkadısı Muhammed Salim’in dilekçeleri için görevli mahkeme kâtibi olarak çalışmaya başlar. Dairesini özellikle 2. Hakem’in sarayının kapısına yakın bir yere kurar. Bir harem ağası aracılığıyla 2. Hakem’in haremi ve 2. Hişam’ın annesi Sultan Subh ile tanıştırılmıştır.⁷⁰⁴ Endülüs’te kısa sürede tanınmış, kıvrak zekâsı ve yetenekleri sayesinde Kurtuba sarayına

⁷⁰³ Özdemir, ‘‘Mansûr, İbn Ebû Âmir’’, XXVIII, s. 6-7; Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 126.

⁷⁰⁴ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarih*, s. 220.

girmeyi başarmıştır. 976 senesinde ilk görevi olan 2. Hakem'in oğlu Abdurrahman'ın mülkleri için aylık 15 dinarla vekilharç olarak tayin edildi. Bu sırada İbn Ebû Âmir henüz 26 yaşındaydı. İspanyol asıllı Sultan Subh ile tanışması onun hayatının fırsatı olmuştur. Bir müddet sultan Subh'un da vekilharçlığını yapan İbn Ebû Âmir'e, daha sonra İşbiliye'de öşür toplama ve miras işlerine bakma görevine terfien tayin olmuştur. Sultan Subh'un ilgi ve desteği sayesinde Kurtuba darphanesine yönetici olarak atanmıştır. İdaredeki hızlı yükselişi devam eden İbn Ebû Âmir hazine teftişi görevinin nihayetinde 972 senesinde Kurtuba'nın asayiş ve güvenliğinden sorumlu emniyet amiri (Sâhibü's-şurtati'l-vüstâ) olarak tayin edilmiştir.⁷⁰⁵

Bu işleri sırasında Sultan Subh'a ve 2. Hakem'in nüfuz sahibi adamı İbn Ebu Eflah'ın da yer aldığı birçok kişiye cömert hediyeler ve rüşvetler sunarak, nüfuz sahibi kişilerin gönlünü kazanmıştır. Kurtuba'nın en yüksek düzeydeki memuru yani Sahibüş-şurta olarak tayin edilen İbn Âmir, büyük bir gayretle çalışmış ve maharetlerini ispatlamıştır.⁷⁰⁶ Daha 31 yaşında iken böylesine önemli ve yararlı bir görevde çalışmaktaydı.⁷⁰⁷ Bu görevi sırasında Fatımilerle mücadele etmek için Mağrib'e gönderilen ordu komutanı Gâlib b. Abdurrahman'ın aşırı harcamalarından duyulan şikâyet üzerine Mağrib'e teftişe gönderilmiştir.⁷⁰⁸ Komutan Gâlib'le görüşür ve o sırada Fas'ta Fatımi taraftarı Hasan b. Kennûn'a karşı savaşmakta olan ordunun yüksek olan giderlerini azaltır.⁷⁰⁹

Bu görevi sayesinde Mağrib'teki Berberî yöneticiler ve kabile reisleriyle yakın ilişkiler kurabilmiştir. Bu süreçte iyi ilişkiler kurduğu komutan Gâlib'in kızı Esmâ ile evlenir. Bu evlilik ilerde oluşacak iyi bir ittifakın ve İbn Ebû Âmir'in gücünün kaynağı olacaktır.⁷¹⁰ 2. Hakem'in 976 yılında ölümünden sonra küçük bir çocuğun tahta çıkması komşu Hıristiyan Krallık ve kontluklarının Müslümanlara ait eyaletlere saldırması için iyi bir fırsat yaratmıştı. Bu siyasi durum İbn Ebû Âmir'in yükselmesine zemin hazırlamıştır. İbn Ebû Âmir'in 977

⁷⁰⁵ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 146.

⁷⁰⁶ Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 127.

⁷⁰⁷ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 400-401.

⁷⁰⁸ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 219-220.

⁷⁰⁹ 2. Hasan b. Kennûn ile ilgili detaylı bilgi için bk. Rezûk, 'İdrîsîler', *DİA*, XXI, s. 495-497.

⁷¹⁰ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 406.

yılıının Şubat ayında Hıristiyan birliklerini geri püskürtüp yüklü bir ganimetle Kurtuba'ya dönmesi itibarını arttırmıştır.⁷¹¹

9.1.1. İbn Ebû Âmir'in Endülüs İdaresindeki Yükselişi ve İktidarı Ele Geçirmesi

Câfer b. Osman Mushafî ve İbn Ebû Âmir'in başarılı çalışmaları sonucunda 976 yılında 2. Hişam halife ilan edilmiştir. 2. Hişam halife olduğunda Câfer b. Osman Mushafî'yi hacib yani başvezir, annesi Subh'unda müdahaleleriyle de İbn Ebû Âmir'i vezir tayin etmiştir. Bu yönetim krizi ve Fatımilerle devam eden mücadeleler, Hıristiyan akınlarının artması Kurtuba'yı tehdit eder duruma gelmiştir. 2. Hişam, Hıristiyan akınlarının durdurması için İbn Ebû Âmir'i görevlendirdi. İbn Ebû Âmir'in 977 yılında Kastilya Krallığı topraklarına gerçekleştirdiği seferden başarılı ve bol ganimetle dönmesi, devlet içerisindeki konumunu güçlendirmiştir. Bu durum elbette ki Mushafî ile İbn Ebû Âmir arasında rekabet ortamı yarattı. Medînetüsâlim'in askeri valisi Gâlib b. Abdurrahman ile Mushafî arasındaki soğukluktan yararlanmayı planlayan İbn Ebû Âmir, komutan Gâlib'i yakınına alıp Mushafî'yi saf dışı bırakmayı istemekteydi.⁷¹² Gâlib b. Abdurrahman ile ilişkilerini kuvvetlendirmek için kızı ile evlendi. İbn Ebû Âmir, 977 yılında kayınpederi Gâlib'e Mushafî'nin başvezirlik makamı için yetersiz olduğu fikrine inandırdı.⁷¹³

978 yılında İbn Ebû Âmir ve Gâlib'in birlikte çıktıkları Hıristiyanlara yönelik seferlerde galibiyet ve bol ganimetler kazanmaları İbn Ebû Âmir'in gücüne güç katmıştır. Bu başarılarının bir ödülü olarak çok geçmeden Kurtuba idaresindeki en üst düzey sorumlu olan sahibü'l-medine olarak atandı. İbn Ebû Âmir'in uyguladığı politikalar netice vermiş, Mushafî görevinden azledilip yerine 2. Hişam tarafından İbn Ebû Âmir hacibliğe tayin edilmiştir.⁷¹⁴ İbn Ebû Âmir'in Endülüs'te hacibliğe yükselmesiyle birlikte idaredeki bütün dengeler değişti. İbn Ebû Âmir artık 2. Hişam'ı tamamen kontrolü altına almayı başardı. 2. Hişam'ı Medînetüzzehrâ sarayındaki zevküsefa âlemine bırakan İbn Ebû Âmir, devletin işlerine karışmasını engelleyerek idareyi ele geçirmiştir.⁷¹⁵ İdareyi kendi kontrolünde tutmak isteyen İbn Ebû Âmir, aynı 3. Abdurrahman gibi kendisine Vadîlkebîr nehrinin kenarında

⁷¹¹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 221.

⁷¹² Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 129.

⁷¹³ Özdemir, "Mansûr, İbn Ebû Âmir", XXVIII, s. 7.

⁷¹⁴ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 147.

⁷¹⁵ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 222.

Medinetüzzâhire adında bir saltanat şehri kurmuş ve bütün devlet dairelerini oraya taşımıştır. Sonrasında gövde gösterisi yaparak vilayetler mektuplar yollayan İbn Ebû Âmir, vergilerin yeni devlet merkezine gönderilmesini bildirmiştir.⁷¹⁶

İbn Ebû Âmir vezirlik görevini yürütürken orduda başlattığı yenileşme hareketlerine hacibliği zamanında hız vermiştir.⁷¹⁷ 3. Abdurrahman döneminde ordunun çoğunluğunu oluşturan Saklebilerin gücünü kırmak amacıyla, Berberîlerden ve aralarında kuzeyli Hıristiyan Krallık ve Kontluları Leon, Kastilya ve Navarra'ya mensup kimselerin de bulunduğu güçlü bir ordu kurmuştur. Kabile sistemine göre orduda görev alan Arap birliklerini oluşturduğu yeni ordu içerisine dağıtmıştır. Yine 3. Abdurrahman hükümdarlığında yenilenmiş Sâklebilerden oluşan muhafız birliklerine sınırlama getirdi. İbn Ebû Âmir, askeri ikta sistemini bırakarak maaşlı askeri sisteme geçmiş ve oluşturulan bu yeni ordu İbn Ebû Âmir'e sadık bir kurum haline geldi. İbn Ebû Âmir'in askeri ve idari alanlarda böylesine önemli faaliyetlerde bulunması Emevî hanedanlığını tasfiye etmeye yönelik girişimlerdi.⁷¹⁸ Onun bu kararları Endülüs'te ciddi sıkıntılara sebep olmuştur. Kurtuba'nın önde gelen aileleri, fakihleri, şairleri ve özellikle Saklebiler'den oluşan muhalefet cephesi, İbn Ebû Âmir'den kurtulmak amacıyla 2. Hişam'ı öldürüp yerine 3. Abdurrahman'ın torunu Abdurrahman b. Ubeydullah'ı tahta çıkarmak için suikast hazırladılar, ancak plan başarısızlıkla sonuçlandı.⁷¹⁹

Halk arasında felsefe ile ilginlenmenin sapıklık kabul edildiği Kurtuba'da bazı fakihler tarafından hacibin felsefeye ilgi duyduğu söylentisi yayılmış ve İbn Ebû Âmir'e karşı bir komplo kurulmak istenmiştir.⁷²⁰ Bu duruma karşı sert bir tepki veren İbn Ebû Âmir, söylentilerin yalan olduğunu ispatlamak gayesiyle 2. Hakem tarafından bin bir emekle kurulmuş Kurtuba Saray Kütüphanesi'nde fakihlerin istedikleri güzide eserler imha edilmiştir.⁷²¹ İbn Ebû Âmir'in Kurtuba'da devlet idaresini tek başına eline alıyor olması muhalefet kesimini olduğu kadar kayınpederi Gâlib b. Abdurrahman'ı da rahatsız ediyordu. Emevi sülalesine sadık olan komutan Gâlib b. Abdurrahman, Saklebiler'in gücünün sınırlandırılmasını, 2. Hişam'ın Medînetüzzehrâ sarayına kapatılarak devlet idaresinden el

⁷¹⁶ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 147.

⁷¹⁷ Clot, *Müslüman İspanya*, s. 108.

⁷¹⁸ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 407-408.

⁷¹⁹ Özdemir, "Mansûr, İbn Ebû Âmir", XXVIII, s. 7.

⁷²⁰ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 223.

⁷²¹ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 148.

çektirilmesini Endülüs Emevi hanedanını yıkmaya yönelik darbenin adımları olarak değerlendiriyordu.⁷²² Bu durumdan kendisinde destek verdiği damadı İbn Ebû Âmir'i sorumlu tutarak ona karşı kendisini Halife'nin koruyucusu ilan etmiştir. Çok geçmeden iki taraf arasında kanlı savaşlar yaşanmış ve Kuzey Afrika'dan yeni getirilmiş olan Berberî birliklerinin sayesinde kazanan İbn Ebû Âmir olmuştur.⁷²³ İbn Ebû Âmir'in Gâlib b. Abdurrahman'ı bozguna uğratması, güçlü bir muhaliften kurtulmasına ve muhalefet cephesine gözdağı vermesine vesile olmuştur.⁷²⁴

9.1.2. Âmirîler Döneminde Endülüs

İç politikada muhalifleriyle savaşında başarılı olan İbn Ebû Âmir, yönünü Hıristiyan Krallıklara çevirmiştir. 981 yılındaki Hıristiyan topraklarına düzenlediği seferden büyük bir zaferle dönmesi Endülüs'te görkemli bir şekilde kutlanmıştır. Bu sefer dönüşünde Endülüs'te ilk defa Mansûr Billâh unvanını almıştır. Adına para bastırıldığı gibi Cuma hutbelerinde de adının Halifeyle birlikte zikredilmesini emretmiştir. Bu fiili hükümdarlık konumunun kendisinde halifeliğini ilan etme düşüncesi yarattığı, ancak bu fikri danıştığı İbn Zerb, İbnü'l-Mekvî, İbn Ayyaş, İbn Futays ve Usaylî gibi kimselerin muhalefetlik etmesi üzerine bundan vazgeçtiği rivayet edilmektedir.⁷²⁵

Durum incelendiğinde Mansûr'un otoritesini son derece başarılı yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bir yandan ülke içindeki muhalefete karşı iç karışıklık yaratma fırsatı tanımazken, diğer yandan Hıristiyan İspanyol Krallıklarına karşı düzenli seferler sürdürerek iç ve dış istikrarı koruyordu. Onu gerek Müslümanlar gerekse Hıristiyanlar arasında meşhur eden bu seferleriydi. Hacib Mansûr zamanında Leon ve Navarra krallıkları, Endülüs'ün üstünlüğünü tanımlarının yanında haraç da ödemekteydiler. Geçici bir süre içinde olsa Barselona şehri 985 senesinde Hacib Mansûr'un ordusu tarafından ele geçirilmiştir. Hıristiyan toprakları üzerine düzenlenen seferler toprak kazanmaktan çok, Hıristiyan Krallıklarını yıpratmaya ve göz açtırmamaya yönelikti.⁷²⁶

⁷²² Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 130.

⁷²³ Clot, *Müslüman İspanya*, s. 109-110.

⁷²⁴ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 148.

⁷²⁵ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 148.

⁷²⁶ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 412.

3. Abdurrahman ve 2. Hakem dönemlerinde yapılan sefer stratejisini sürdüren Hacib Mansûr, Mağrib'te Fatımiler'e karşı Emevi yanlısı mahalli Berberî hanedanlarına destek vermiştir.⁷²⁷ Mansûr'un kişiliği ve yetenekleri sayesinde onun iktidarı 3. Abdurrahman ve 2. Hakem dönemlerindeki istikrar ve gelişmenin sürdürüldüğü yıllardır. Bunda dönemin yetenekli idarecileri Muhammed b. Cevher, İbn Ayyaş, Ebû Mervân İbn Şüheyd ve Ahmed b. Hazm ile birlikte çalışmasının katkısı inkâr edilemez.⁷²⁸ Mansûr, ölmeden önce yerine hacib olarak oğlu Abdulmelik'i tayin etmişti. Bu uygulaması onun Endülüs'te iktidarı tekeline aldığını ve ailesi arasında sürdüreceğinin bir kanıtı niteliğindedir. Bir başka deyişle Emevi hanedanlığına karşılık bir Âmirî hanedanı oluşturma girişiminin ilk hamlesidir. Hilafet makamında oturan 2. Hişam, Endülüs için sadece sembolik bir anlam taşıyordu.⁷²⁹

Güç ve otorite tam anlamıyla Mansûr ve Âmirîlere aitti.⁷³⁰ Haciblik statüsü önce Muzaffer unvanını alan oğlu Abdulmelik'e sonrasında diğer oğlu Abdurrahman'a geçmiştir. 10. Yüzyılın sonlarına doğru Endülüs Emevi Devleti şeklen ve usulen Emevi hanedanlığına aitken, devletin gerçek sahibi Âmirîler'di.⁷³¹ Hacib Mansûr Hıristiyanlara karşı düzenlediği son seferinin dönüşünde 10 Ağustos 1002'de 61 yaşında vefat etmiş ve Medînetüsâlim'e gömülmüştür. Mansûr'un ölümünden 1002 senesinde Hacib unvanıyla devletin başına geçen Abdulmelik Muzaffer, babasının siyasi ve idari politikalarını aynen devam ettirmiştir.⁷³² Onun döneminde de kuzeydeki Hıristiyan Krallıklar üzerine çok sayıda sefer yapılmış ve hazine geliri arttırılmıştır.⁷³³

Buna bağlı olarak ülke çapında refah seviyesi 3. Abdurrahman dönemindeki gibi yükseltilmiş, ilim ve kültür hayatı da 2. Hakem dönemindekini aratmamıştır. Onun başarılı idaresi sayesinde Endülüs halkı ile Âmirîler arasında sıcak bir iletişim kurulmuş ve Âmirîlerin kabullenilmesine neredeyse yaklaşılmıştır. Endülüs halkı ile Âmirîler arasındaki kaynaşma ve iyileşme ortamını beklenmedik bir gelişme sekteye uğratmıştır. Bu olay, 1008'de Hıristiyanlar üzerine düzenlenen bir seferde Hacib Muzaffer'in beklenmedik ölümüdür. Kurulan dengeleri yeniden alt üst eden bu olay, bazı rivayetlere göre planlıydı ve

⁷²⁷ Özdemir, "Mansûr, İbn Ebû Âmir", XXVIII, s. 8.

⁷²⁸ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 149.

⁷²⁹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 221.

⁷³⁰ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 149.

⁷³¹ Clot, *Müslüman İspanya*, s. 111-112.

⁷³² Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 133-134.

⁷³³ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 413.

üvey kardeşi Abdurrahman iktidara gelebilmek için kardeşi hacib Muzaffer'i zehirletmişti. Muzaffer'in ardından boş kalan haciblik makamına Abdurrahman'ın oturması, Âmirîler'in yükselen saygınlığını tersine çevirmiştir. Hatta yaklaşık 250 senedir işleyen devlet sisteminde bir tıkanma ve çözümsüzlüğe yol açmış, bir başka deyişle Endülüs'te 'Büyük Fitne' sürecine geri dönmüştür.⁷³⁴

9.1.3. El-Mansûr'un Endülüs'teki Başarıları ve Karakteri

Hacib Mansûr, 10. yüzyılın Endülüs'ünde 3. Abdurrahman'dan sonra gelmiş en büyük savaşçı ve devlet adamıdır. Aklı, zekâsı ve ilişkileri sayesinde Endülüs iktidarını elde etti.⁷³⁵ Aslında bakılacak olursa, çocuk yaştaki Halife 2. Hişam'ın iktidara geçmesi çok daha büyük sorunlara sebep olabilirdi. Bir bakıma Mansûr, Endülüs Emevi Devleti'ni belirsizlikten kurtarmıştır. Yeniden düzenlediği etkin ordusu sayesinde yaklaşık elliye sefer düzenlediği Leon, Navarra ve Barselona Hıristiyan Krallıklarının kalplerine korku salmıştır. Öyle ki Hıristiyanlar onun ismini duyduklarında titrer hale gelmişlerdir.⁷³⁶

Düşmanlarına karşı tavrı daima sert olan Mansûr, onlarla hiçbir zaman barış görüşmesi yapmamış; güçlü ordusu ve üstün yetenekleri sayesinde onları her zaman demir yumruğu ile ezmiştir. Onu zamanının en üstün kişisi haline getirmiş olan bu gücü abartılarak askerleri tarafından putlaştırılmıştır. Otoritesini korkuyla besleyen Hacib Mansûr'un askerleri disiplin konusunda çok dikkatliydi. Yarattığı korku sebebiyle onun zamanında ülkede barışı bozabilecek ayaklanmalar nadiren yaşanmıştır. Hacib Mansûr zamanında İspanya, yüksek bir refah seviyesine ulaşmıştır. 3. Abdurrahman dönemi hariç tutulduğunda Müslüman İspanya'nın yıldızı hiçbir zaman bu kadar parlamamıştır.⁷³⁷ Mansûr'un ülkede maddi refahı yükseltmesinin doğal bir sonucu olarak Endülüs'te nüfus artışı yaşanmıştır. Hem ordusunun hareketlerini kolaylaştırmak hem de ticareti geliştirmek amacıyla eski yolları genişleten Mansûr, yeni yollar, İsticce'de Genil üzerinde ve Kurtuba'da Vadîlkebir üzerine köprüler

⁷³⁴ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 150.

⁷³⁵ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 227.

⁷³⁶ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4.*, s. 414.

⁷³⁷ Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 136-137.

yaptırmıştır. Kurtuba Camiisi'ni de ihmal etmeyen Mansûr, Cami'ye sekiz sahn ekletmiş ve tavanını en güzel ağaç işçiliği ile tezyin ettirmiştir.⁷³⁸

3. Abdurrahman'ın inşa ettirdiği Medînetüzzehrâ'yı tehlikeli bulan Mansûr, onun sarayını gölgede bırakmak maksadıyla 978 yılında Kurtuba'nın doğusuna ihtişamlı bir saray inşa ettirmiş ve adını Medînetüzzâhire koymuştur.⁷³⁹ Medînetüzzehrâ sarayındaki bütün faaliyetleri yeni saraya aktaran Hacib Mansur, bir bakıma bağımsızlığını ilan etmiştir. Mansûr, İspanya'daki Arap-İslâm kültür ve uygarlığının gelişmesini teşvik etmiştir. Bilimsel çalışmaların yürütülmesine özen gösteren Hacib Mansûr, yabancı ülkelerdeki tanınmış bilginleri başkent Kurtuba'ya getirerek, bilimsel faaliyetlerini himayesine almıştır. Bizzat kendisi de bu âlimlerin derslerine iştirak eden, ilme ve âlimlere oldukça değer veren Mansûr, seferlerinde kendisine eşlik edenler arasına şairleri ve tarihçileri de almaktaydı. Örneğin, Katalonya seferi sırasında Hacib Mansûr'un yanında 41 tanınmış şair ve tarihçi mevcuttu. Bunlar arasında en dikkat çekici isim Bağdatlı Said'tir. Bağdatlı Said, şair, dilbilimci ve Arap edebiyatı üzerine muazzam çalışmaları olan bir şairdi. Mansûr'un eğitim alanında yaptığı çalışmalardan birisi de; matematik ve astronomi öğreniminin halk arasında popüler hale getirmek maksadıyla bu alanlar üzerine bir okul kurmasıdır.⁷⁴⁰

Bu okulda astronomi dersleri Ebu Kasım Mesleme Macriti (ö. 1004-1007) tarafından verilmekteydi.⁷⁴¹ Bilginleri himaye etme konusunda 2. Hakem'in tavrı izlenmiştir.⁷⁴² Mansûr'un zamanında çok sayıda kitap yazılmıştır. Örneğin, Ebu Kasım Havarizmi'nin Zic'i tashih edilmiş, usturlab üzerine bir kitap, Havarizmi'nin tabloları için bir özet ve ticari matematik üzerine bir kitap, Mansûr'un özel doktoru Abdurrahman İshak b. Heysen mishiller ve omitifler üzerine, tıp üzerine bir kitap yazmıştır. Bu dönemde Mansûr'un saray doktorlarının ünü Avrupa'nın uzak kesimlerine kadar ulaşmıştır. Hacib Mansûr'un zamanında köleler bile edebi çalışmalara katkı sağlamıştır. Bunun en çarpıcı örnekleri İbn Cülcül, Habib ve Fatin bilgileriyle tanınan kölelerdir. Bağdatlı Said ve Hasan İbn Ebi Abdah tarafından yazılarak renklendirilmiş bir kitap Mansûr'a, ithaf edilmiştir. Bağdatlı Said'in kitabına karşılık olarak Mansur bin dinar mükâfat vermiştir. Ayrıca bu dönemde büyük

⁷³⁸ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 418.

⁷³⁹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 228.

⁷⁴⁰ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 229.

⁷⁴¹ Özdemir, "Mansûr, İbn Ebû Âmir", XXVIII, s. 8.

⁷⁴² İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 230.

tarihçi ve eski metinleri okuma uzmanı Ebu el-Velid İbn Mamer'e el-Mansûr'un ve seleflerinin kütüphanesinde muhafaza edilen yazmaları düzeltmesi ve karşılaştırarak okuması görevi verilmiştir. 11. Yüzyılın en meşhur yazarlarından Hüseyin İbn Asım, 2. Hakem'in kütüphanesindeki felsefe alanında çok sayıda kitabın yakılmasından sorumlu olan ulemanın etkisiyle *Kitab el-Ma'siri el-Emriyye* adında Hacib Mansûr'un hayat hikâyesini yazmıştır.⁷⁴³

Mansûr yönetiminin ilk zamanlarında ulemanın onayını kazanmak için serbest düşünce sahiplerine ve felsefecilere karşı toleranssız tutum izlemiş olsa da daha sonrasında cesaretle bu kimseleri himayesine almıştır. Kendi düşünce tarzına göre serbest düşünceli biriydi. Bunun en çarpıcı örneği, onun Hıristiyanlar ile Müslümanların evlenmelerine izin vermesidir. Ayrıca askerlerinin çoğunluğu Hıristiyan olduğundan Pazar gününü dinlenme günü/tatil ilan etmiştir. Büyük bir yönetici dehası olan Mansûr'un iktidara yükselmek için kullandığı yollar hoşgörülme olabilir. Ancak kabul edilmelidir ki; iktidarı ele geçirdiğinde başarılı ve asil bir tutum izlemiştir. Cömert ve adil kişiliği ile tanınan Mansûr, muhtaçlar için büyük miktarda paralar harcamıştır.⁷⁴⁴ Zalimlere karşı daima sert tarafını gösteren Mansûr, ülkesinde adaletin uygulanması konusunda titiz davranmıştır. Kamu yararına aktif olarak çalışmalarda bulunmuş, zekâsı ve adaletiyle meşhur olmuştur.⁷⁴⁵ Kararlılığın va azmin vücut bulmuş haliydi. Dostluğu ne kadar kuvvetliyse düşmanlığı o kadar amansızdı. Siyaset adamı ve asker olarak usta bir kişiliğe sahipti.⁷⁴⁶ Aynı 3. Abdurrahman ve 2. Hakem gibi Mansûr da daima Endülüs'ün yararına, ülkesinin gelişmesine ve güzelleşmesine yönelik çalışmalar yapmış değerli bir devlet adamıydı.⁷⁴⁷

9.1.4. Âmirîler'in Dönemi'nin Endülüs'te Son Bulması ve Endülüs'ün Durumu

Mansûr, Endülüs idaresini fiilen tekeline aldığını oğlu Abdulmelik'i tayin etmekle açıkça göstermişti.⁷⁴⁸ Oğlu Abdulmelik durumu bir adım daha ileri taşıyarak, *el-Muzaffer* ve *Seyfî'd-devle* gibi sembolik olduğu kadar siyasi anlamlar barındıran iki unvan almıştır. Ayrıca o, kendisinden sonra haciblik makamının oğlu Muhammed'e verilmesini sağlayacak

⁷⁴³ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 230.

⁷⁴⁴ Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 138.

⁷⁴⁵ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 426-427.

⁷⁴⁶ Özdemir, "Mansûr, İbn Ebû Âmir", XXVIII, s. 8.

⁷⁴⁷ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 231.

⁷⁴⁸ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 150.

bir ferman çıkarması hususunda Halife 2. Hişam'a isteklerde bulunmuştur.⁷⁴⁹ Bu noktada dikkat çeken husus; hem babasının hem de Abdülmelik'in şeklen de olsa Halife 2. Hişam'a duydukları saygıdır. Uzun vadede haciblikle birlikte halifelik makamını da kendi nüfuzlarına geçirmek istiyorlardı, ancak toplumda hilafet makamının Emevi sülalesine ait olduğu fikri yaygın olduğundan, soy bağı itibarıyla böyle bir girişimde bulunmamışlardır.⁷⁵⁰

Abdülmelik Muzaffer'in 22 Ekim 1008'deki vefatı üzerine boşalan haciblik makamına üvey kardeşi Abdurrahman oturdu. Abdurrahman, Mansûr'un Navarra asıllı hanımından dünyaya gelmişti. Anne tarafından dedesi olan Navarra Kralı Sancho Garcia'ya benzerliğinden dolayı tarihte Sançuelo (Küçük Sanço) olarak adlandırılmıştır. Bazı rivayetlere göre onun idaresi, Müslüman toplumunun genelinde '*sefihlik*' (Zevke ve eğlenceye aşırı düşkün kimse) olarak nitelendirilen bir hayat yaşamaktaydı. Zayıf kişilikli biri olması sebebiyle de döneminde aşırı içki, taşkınlık ve serkeşçe görüntüler normal kabul ediliyordu. Asıl tedirgin eden durum ise şahsi hayatındaki taşkınlık ve fütursuzluklarını idareci kişiliğine de yansıtıyor olmasıdır. Askeri ve idari başarıları sembolize etmek üzere kullanılan Mansûr ve Muzaffer gibi unvanlar, hiçbir başarısı olmamasına rağmen Abdülmelik Muzaffer, Halife 2. Hişam ikna edilerek *Nâsıru'd-Devle* ve *el-Me'mûn* şeklinde iki unvanla kendisini onurlandırmıştır.⁷⁵¹

Hacibliğinin henüz bir buçuk ayını tamamlamışken yeni bir hamlede bulunmuş ve Halife 2. Hişam'a kendisini veliaht tayin ettiğini gösteren bir ferman imzalatmıştır. Akabinde Halife 2. Hişam'ın yerine geçeceği için boş bırakacağı başvezirlik makamına oğlunu atayacağını ilan ederek idarede ciddi adımlar atmayı sürdürmüştür.⁷⁵² Emevi hanedanlığını resmen son vermeye yönelik bu faaliyetler, hanedan mensupları ve taraftarlarının harekete geçmesine ve başvezirliğe oğlunun atayacağını dile getirmesi ise Âmirî ailesi içerisinde hareketlenmelere sebep olmuştur.⁷⁵³ Oğlu Abdülmelik Muzaffer'in ölümünden sorumlu tutulan Abdurrahman'a karşı Mansûr'un diğer hanımı Zelfa, onun kararlarına karşı çıkarak muhalif Emevilere maddi destek sağlamak suretiyle iş birliği yapmıştır.⁷⁵⁴

Abdurrahman'ın mevsim şartlarını gözetmeden ordusuyla sefere çıkması, hoşnutsuzluk

⁷⁴⁹ Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 139.

⁷⁵⁰ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 151.

⁷⁵¹ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 236.

⁷⁵² Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 428.

⁷⁵³ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 151.

⁷⁵⁴ Özdemir, 'Mansûr, İbn Ebû Âmir', XXVIII, s. 8.

içindeki Emevi taraftarlarına aradıkları fırsatı vermiştir. Kurtubalıların önemli bir kısmının desteğini alan muhalif grup, Muhammed b. Hişam b. Abdülcebbar Emevi'nin önderliğinde ayaklanarak Halife 2. Hişam'ın bulunduğu Medînetüzzehrâ Sarayı işgal edilmiştir.⁷⁵⁵ Sonrasında Âmirî ailesinin yaşadığı Medînetüzzâhire işgal edilmiş, kendisine biat edildikten sonra Mehdî lakabını alan Muhammed b. Hişam ve beraberindekiler kısa sürede sarayları yağmalamış ve harabeye çevirmişlerdir. Kurtuba'daki bu gelişmeler Abdurrahman'a ulaştığında büyük bir şok etkisi yaratmış ve ordusunda dağılma belirtileri ortaya çıkmıştır. Abdurrahman, veliahtlıktan feragat ettiğini açıklaması ve ordusunun ileri gelenlerine mal ve ikta vaatlerinde bulunması durumu değiştirmeye yetmedi. Bir umut isyanı bastırmak için Kurtuba sınırlarına girdiğinde ordusunun büyük çoğunluğu dağılmıştı. İktidardan umudu kesip canını kurtarmak için kaçan Abdurrahman, Mehdî'nin adamları tarafından bulunup öldürülmüştür. Böylelikle çeyrek asırdan fazla bir süredir Endülüs'ün idaresini sürdüren Âmirîler iktidardan düşürülmüş ve tarihe gömülmüş oldu.⁷⁵⁶

Kurtuba halkının desteği sayesinde Endülüs'teki Âmirî idaresine son verilmesi Emevi sülalesi için büyük bir başarıydı ve devleti büyük bir badireden kurtardıklarına inanıyorlardı.⁷⁵⁷ Ancak onların kurtardık veya tehlikeyi yok ettik dedikleri anda, Endülüs Emevi Devleti daha büyük bir tehlikeye ve tıkanıklığa girmişti. Âmirîler'in devrilmesiyle devleti çevrelemiş sorunlar halledilmiş değildi. En önemlisi büyük Kuzey Afrika'dan getirilen ve çoğunluluğunu Berberîler'in, geri kalanının Âmirîler'e bağlı Saklebîler'in oluşturduğu bir ordu mevcuttu. Aynı zamanda halife ilan edilen Mehdî, Abdurrahman Sanchuelo gibi idarecilik vasıflarından yoksun biriydi.⁷⁵⁸ Nebize düşkünlüğünü bilen halk tarafından ayıplanıyordu.⁷⁵⁹ Devlet kadrolarını kendi sülalesinden doldurmuş olması, askerlikle alakasız binlerce kişiyi orduya alması, devletin hazinesini boşaltacak faaliyetler yürütmesi Mehdî'nin idaresindeki başlıca eksiklerdir.⁷⁶⁰

Bu dönemde sosyal alandaki sürtüşmeler hızlanmıştı. Kurtuba halkı, Mansûr ve Muzaffer tarafından Kuzey Afrika'dan getirilerek orduya katılan Yeni Berberîleri kendilerine yabancı hissediyorlardı. Fetih sırasında ve sonrasında Endülüs'e yerleşen Berberîler, toplumsal

⁷⁵⁵ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 152.

⁷⁵⁶ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 152.

⁷⁵⁷ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 152.

⁷⁵⁸ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 236.

⁷⁵⁹ Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 141.

⁷⁶⁰ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 430.

yapıyla uyum içerisinde yaşamışlardı. Yeni gelen Berberîler ise, örfleri ve adetleri, dilleri, giyim-kuşamları ile Kurtuba halkının yaşayışından çok uzaklardı. Diğer taraftan yüksek maaş ve ganimetteki paylarıyla yüksek refah seviyesine ulaşmaları Kurtubalılar arasında kıskançlık duygusunu besliyordu. Âmirîler'in devrilmesiyle birlikte kıskançlık duygusu yerini salgırganlığa bırakmıştır. Toplumsal yapıdaki bu sıkıntıyı gören yeni halife Mehdî'nin bu çatışmaya son vermesi ve taşkınlıkları durdurması beklenirdi. Ancak tam tersine Yeni Berberîler'in Âmirîler'e verdikleri desteği göz önünde bulunduran Mehdî, Berberîlere karşı yapılan hareketlere göz yummuştur.⁷⁶¹

Öte yandan Mehdî, devlet yöneticilerinin tavırlarına göre saf değiştiren Saklebiler'den de istifade etmeyi bilememiştir. Yeni halifenin istikrarsız icraatları kısa sürede kendi sülalesi arasında çatlaklar oluşmasına yol açmıştır. Mehdî, bu durum karşısında hapis cezası vermek suretiyle muhalif güçleri susturma yoluna gitmiştir. Hapsedilenler arasında amcasının oğlu Hişam b. Süleyman da vardı.⁷⁶² Mehdî'nin politikaları muhalif kesim ile Yeni Berberîler'i aynı safta buluşturmuştur. 20 Haziran 1009'da çoğunlukla Berberîler'in yaşadığı Fahsu's-Suradik'te bir Emevi şehzadesinin liderliğinde Mehdî'ye karşı harekete geçilmiş, ancak girişim başarısız olmuştur.⁷⁶³

Berberîler'e karşı cephe alan Mehdî, onları öldürenlerin ödül alacağını bildirerek Kurtubalıları kışkırtmıştır. Başlayan saldırını boyutu, isyancı Berberîleri aşarak Kurtuba'da bulunan bütün Berberîlerin tasfiyesini ve evlerinin yağmalanmasını hedefleyen kontrolsüz bir harekete dönüşmüştür. Berberîlerin bir kısmı ancak Kurtuba yakınındaki Armilat kasabasına ve kuzeydeki sınır şehirlerine kaçarak canlarını kurtarabilmiştir. Bu kontrol dışı hareketlerden Şam ve Horosan'da gelen yabancılar da mağdur olmuştur. Yeni Berberîler, hem Kurtuba'da kalan yakınlarını kurtarmak hem de intikamlarını almak üzere yeniden toplandılar. El-Mehdî'nin yerine Emevi sülalesinden Süleyman b. Hakem b. Süleyman b. Nasır'ı başlarına geçirdiler. Ayrıca Kastilya Kralı Sancho Garcia'dan Duero nehri kıyısındaki birçok kalenin verilmesi karşılığında askeri destek alarak, 1009 senesinin Kasım

⁷⁶¹ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 153.

⁷⁶² İmamüddin, *Endülü's Siyasi Tarihi*, s. 238.

⁷⁶³ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 153.

ayında Kurtuba'ya girdiler. Ne yazık ki, bu saldırı sonucunda savaş tecrübesi olmayan çok sayıda Kurtubalı ya Vadîlkebîr'de boğulmuş ya da kılıç darbeleriyle can vermiştir.⁷⁶⁴

Süleyman b. Hakem b. Süleyman b. Nasır, Mustain Billâh unvanını alarak halifelik makamına oturmuştur. Mehdî ise Orta Sınır Bölgesi komutanı Vâdih'in yanına Tuleytula'ya kaçmıştır.⁷⁶⁵ Tahtı yeniden ele geçirmek isteyen Mehdî, Medinetüsâlim'in teslim edilmesi karşılığında Barselona Kontu 3. Borrell'in sağladığı Hıristiyan askeri desteğiyle birlikte 1010 yılının Mayıs ayında Kurtuba'ya hareket etti. Mustain Billâh'ın savaş meydanından kaçması üzerine Berberîlerden oluşan ordusu da dağılmıştır. Kaçabilenler ailelerini, taşınabilir mallarını da alıp Kuzey Afrika'daki yurtlarına dönmek amacıyla Endülüs'ün güneyine doğru harekete geçmişlerdir. Yeniden Endülüs tahtına oturan Mehdî, Kurtuba halkından topladığı adam, silah ve diğer eşyalarla birlikte tamamen yok etmek istediği Berberîleri güneydeki Marbella şehrinin yakınlarında kuşatmıştır. Bu kuşatmada Mehdî hezimete uğramış ve ordusunun çoğunluğunu bu savaşta kaybetmiştir. Kurtuba'ya geri döndüğünde şehrin etrafına hendekler kazdıran Mehdî, savunma masraflarını gerekçe göstererek halka ağır vergiler koymuştur. Bu durum Kurtubalıların sabrını taşırılmış, Berberîler ile birlikte Mehdî'den de nefret etmeye başlamışlardır.⁷⁶⁶

Marbella şehrinde el-Mehdî'ye karşı kazandıkları galibiyet Berberîlere, Kuzey Afrika'ya dönmek yerine yeniden Kurtuba'yı alma cesareti vermiştir. Bu amaçla Rayye vilayetini istila ederek Kurtuba'yı kuşattılar. Kurtuba'nın içinde bulunduğu durumu iyi değerlendiren Vâdih, Hayran ve Anber gibi Saklebi komutanları, 23 Temmuz 1010 günü bir saray darbesiyle el-Mehdî'yi yeniden tahttan indirmiş ve yerine gözetim altında tutulan 2. Hişam ikinci kez halifelik makamın oturtmuştur.⁷⁶⁷ Saray darbesi esnasında kesilen el-Mehdî'nin başını Berberîler'e gönderen 2. Hişam, kendisine itaat etmelerini istedi. Berberîler, Kurtubalılarla devam eden husumet sebebiyle buna yanaşmadılar. Başlarında el-Mustain Billâh olduğu halde, Kurtuba'ya uyguladıkları kuşatmaları sıkılaştırdılar, şehre ezrak girişine mani olarak giriş ve çıkışları yasakladılar, aksi halde davrananları ölümle cezalandırdılar. Berberîler ve Kurtubalılar arasındaki düşmanlık o kadar derinleşmiş ve kemikleşmişti ki, iki taraf arasında sulh yapılmasının imkân ve ihtimali kalmamıştır.

⁷⁶⁴ Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 142.

⁷⁶⁵ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 432.

⁷⁶⁶ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 154.

⁷⁶⁷ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 239.

Yaşanan bu olumsuz manzaralar Kurtubalıları tükenme noktasına getirmiştir. Kurtuba'nın başkadesi İbn Zekvân, Berberîlere giderek kuşatmayı kaldırmalarını istedi. Berberîler, kendilerine yüksek miktara mal ve para verilmesini garantiledikten sonra İbn Zekvân'ın isteğini kabul ettiler. Yapılan antlaşma sonucunda Kurtuba'ya giren el-Mustain yeniden hilafet makamına oturmuştur.⁷⁶⁸ Berberîler'in Endülüs'te yarattıkları yıkım, talan, katliamlar sebebiyle el-Mustain'in iktidarına iyi gözle bakılmamıştır.⁷⁶⁹

El-Mustain Billâh'ın Kurtuba'ya gelmesinden önce hilafet makamında oturan 2. Hişam'ın akıbeti tam olarak bilinmemektedir. Bazı rivayetlere göre 2. Hişam öldürülmüş, bazılarında göre ise Kurtuba dışına kaçmayı başarmıştır. Endülüs'teki fitneye son vermek amacıyla Berberîlere yönelik tedbir alan Mustain, Berberîleri şehir dışına yerleştirmeye çalışmıştır.⁷⁷⁰ Bir müddet sonra Berberîler Kurtuba ve civarında oldukça idari tasarruflarında rahat olamayacağını fark ederek; onlara iktalar tahsis ederek kabileler halinde Ceyyân, Sebte, Şizûne, İlbîre ve Mevrûr gibi güneydeki şehirlere yerleştirmiştir. Fakat bu ikta sahipleri zaman içerisinde o kadar güçlendi ki, bazıları hilafet makamına Emevi sülalesi mensuplarından çok kendilerini layık görmeyi düşünür hale gelmiştir.⁷⁷¹ Sebte ve civarını hâkimiyeti altına alan Ali b. Hammûd Hüseyinî, hilafet makamına Emevi sülalesini değil kendisini yakıştıran kişilerin başında yer almaktadır.⁷⁷²

9.2. Emevi Hanedanlığı İç Mücadeleleri ve Şii Hammûdîler'in İktidarı

Âmirîler döneminin sonrasında Emevi hanedanlığında yaşanan iç mücadele ve kaos yılları sonrasında idarenin sünni Emevilerden şii Hammûdîlere geçiş sürecinden bahsedilecektir.

9.2.1. Şii Hammûdîler'in Endülüs'e Hâkim Olması

Ali b. Hammûd, Hammûdîler olarak bilinen sülalenin ilk ve en önemli temsilcisidir. Ali b. Hammûd'un kendisini Kurtuba'da halife ilan etmesi başlangıçta doğrudan hilafet isteğiyle değil, akıbeti bilinmeyen devrik Halife 2. Hişam'ı kurtarmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Ali b. Hammûd'un iddiasına göre, 2. Hişam ona bir mektup göndermiş, mektubunda kendisini

⁷⁶⁸ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 155.

⁷⁶⁹ Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 143-144.

⁷⁷⁰ Yıldız, *Endülüs Emevîleri 4*, s. 433-434.

⁷⁷¹ Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya*, s. 145.

⁷⁷² Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 156.

veliaht ilan ettiğini belirtmiş ve esareten kurtulması için Kurtuba'ya hareket etmesini istemiştir.⁷⁷³ Etkili bir propaganda yürüten Ali b. Hammûd, 2. Hişam'ın yanında yer alan Saklebiler'den destek almayı ihmal etmemiştir. 1016 senesinin Haziran ayında Süleyman el-Mustaîn Billah'ı mağlup eden Ali b. Hammûd, Temmuz ayının başlarında Kurtuba'ya girmiştir.⁷⁷⁴

Sarayda yeni defnedilmiş cesetin 2. Hişam'a ait olduğu teşhis edildikten sonra Ali b. Hammûd'un hilafet tahtına oturması için engel kalmamıştır. En-Nâsır li Dinillah lakabıyla Ali b. Hammûd, Kurtuba Ulucâmii'nde halife ilan edilmiştir. Böylelikle Endülüs Emevi Devleti'nin Halifeliği, Sünnî Emevi sülalesinden, Şii eğilimli Hammûdîlere geçmiştir.⁷⁷⁵ Mevcut şartlarda Hammûdîler'in Endülüs'ün idaresini uzun süre yürütmeleri pek mümkün gözükmemekteydi. Çünkü Sünnî halk, bilhassa ulemâ, Şiiliğe meyilli Ali b. Hammûd'un idaresinde zorlanmaktaydı. Buna karşılık Ali b. Hammûd, adil bir idarecilik sergileyerek bozulan dengeleri düzeltmek istemiştir.⁷⁷⁶

Bu sırada Emevi şehzadelerinden olan Abdurrahman el-Murtazâ'nın idareye karşı hareketini duyan Kurtubalılar'ın hareketlenmesine karşı sert bir tutum sergileyen Ali b. Hammûd, 22 Mart 1018'de sebebi bilinmeyen bir şekilde emrindeki üç kişi tarafından öldürülmüştür.⁷⁷⁷ Ali b. Hammûd'un yerini el-Me'mûn lakabıyla kardeşi Kâsım almıştır. Kurtuba'yı adaletle yöneten Kâsım sayesinde Kurtuba halkı sakinleşmiştir. Fakat bu süreçte Emevi şehzadesi Abdurrahman el-Murtazâ'nın bazı Saklebi komutanlarının desteğini alması, Kurtuba'da dengeleri yeniden değiştirmiştir. Kâsım ve el-Murtazâ arasında gerçekleşen mücadeleyi Kâsım kazanmış fakat Berberîler'in idare üzerindeki ve şehirlerdeki nüfuzlarını sınırlamaya çalışması sebebiyle önce Berberîler tarafından terk edilmiş sonrasında da yeğenleriyle taht mücadelesine tutuşmuştur.⁷⁷⁸ Mücadeleler esnasında halifelik Hammûdîler arasında üç kez el değiştirmiştir. İki sene süren taht kavgaları sebebiyle, can ve mal kaybına uğrayan, doğru dürüst tarlalarını ekemeyen ve ettikleri talan olan Kurtuba halkı, 1023 senesinde hem Hammûdîler'i hem de Berberîler'i şehirden kovmak üzere topyekûn ayaklanmışlardır. 1023 senesinin Şubat ayında yaşanan çok kanlı çarpışmalar neticesinde istediklerine

⁷⁷³ Yıldız, *Endülüs Emevîleri*, 4, s. 447.

⁷⁷⁴ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 240.

⁷⁷⁵ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 156-157.

⁷⁷⁶ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, III, s. 123-124.

⁷⁷⁷ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 158.

⁷⁷⁸ Yıldız, *Endülüs Emevîleri*, 4, s. 454-455.

kavuşmuşlardır. Kurtuba'dan kovulan Kâsım b. Hammûd, İşbîliye'ye yerleşmek istemiş ancak şehrin kontrolünü sağlayan Abbâdîler tarafından buradan da kovulmuştur.⁷⁷⁹ Hammûdîler'in hâkimiyet alanı Endülüs'ün güneyindeki Cezretülhadrâ, Mâleka ve Meriyye şehirleriyle sınırlandırılmıştır.⁷⁸⁰

9.3. Endülüs'te Yeniden Emevi İdaresinin Kurulması

Şii Hammûdîler'in Kurtuba'dan kovulmasından sonra boş kalan tahtta oturması için halk, bir kez daha Emevi sülalesinden ehil bir adayın arayışına girmiştir. Aramalar sonucunda Abdurrahman b. Hişam adındaki şehzadenin uygun bir aday olduğuna karar vermiştir. 3. Abdurrahman'ın kabiliyeti ve cesatini anımsatan bu genç Halife, 2 Aralık 1023'te tahta oturmuştur. Abdurrahman b. Hişam ilk iş olarak aralarında İbn Hazm ve İbn Şüheyd'in bulunduğu meşhur âlim, edip ve idarecileri kendisine vezir tayin etmiştir. Bu esnada Endülüs fiilen bölünmüş haldeydi. Güneyde İlbîre, Rayye, Mâleka, Şizûne, Ceziretülhadrâ gibi şehirler Berberîler'in; doğuda Belensiye, Dâniye, Mürsiye gibi şehirler Saklebiler'in; İşbîliye, Ceyyân, Sarakusta ve Veşka Arap aile veya sülalelerinin nüfuzu altındaydı. Siyasi bütünlüğün yeniden tesis edilebilmesi için öncelikle kuvvetli bir ordu gerekmektedir. Abdurrahman b. Hişam'ın asker açığını Berberî süvarilerle kapatmak istemesi, varlıklı aileler kadar halk arasında da sert şekilde tepki görmüştür. Kişisel menfaatleri ön planda tutan halk, henüz hilafet makamında kırk yedi gün duran Halife Abdurrahman b. Hişam'ı 18 Ocak 1024'te tahttan indirmiştir.⁷⁸¹

Abdurrahman'ın ardından Muhammed b. Abdullah hilafet tahtına oturdu ve bir buçuk sene süren halifeliği döneminde işler iyice çığırından çıkmıştır.⁷⁸² 1023 senesinde Kurtuba'dan kovulan Şii Hammûdîler, 9 Ocak 1025'te yeniden Kurtuba'yı istila etmişlerdir. Mevcut olan kargaşa, sefalet ve düzensizlik karşısında istediklerini alamayan Hammûdîler, Mayıs 1026'da asıl merkezleri Mâleka'ya geri dönmüşlerdir. Şehrin idaresi, Berberî asıllı Şii komutan Ahmed b. Musa'ya kalmıştır. 1026 senesinde Saklebiler'in desteğini alan Kurtubalılar, varlıklarına tahammül edemedikleri Berberî idarecileri ve askerleri şehirden kovmuşlardır. Kurtuba'da bu süreçte taht yeniden boş kalmıştır. Emevi sülalesinden bir

⁷⁷⁹ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 161.

⁷⁸⁰ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 158-159.

⁷⁸¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, III, s. 135.

⁷⁸² Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 160.

şehzade olan 3. Hişam, el-Mu'ted Billâh lakabıyla 1027 senesinin Haziran ayında halife ilan edilmiştir. 3. Hişam'ın idarecilikten hemen hemen hiç anlamaması, içki ve kadın düşkünlü bir tavır sergilemesi, halk tarafından olumsuz karşılanmıştır.⁷⁸³

3. Hişam'ın yaklaşık dört sene süren halifeliği boyunca idareyi çekip çeviren veziri Hakem b. Said el-Kazzâz olmuştur.⁷⁸⁴ Ancak Kazzâz'da gerek idari tasarruflarında gerekse mal ve para politikalarında Kurtuba'nın ileri gelenleri ile ters düşmüştür. Dahası Kazzâz, Berberîler'e yakın bir siyaset izlemiştir. Vezir Kazzâz'ın icraatları, zamanla halkın bazı kesimlerince şikâyet edilmeye başlanmıştır. Bu şikâyetler halife tahtına oturmak isteyen Emevi sülalesinden Ümeyye b. el-İrakî'nin liderliğinde yeni bir isyanı tetiklemiştir. 1031 senesinin Kasım ayında, 3. Hişam'ın tahtına hücum eden halk, her tarafı yağmalamaya başlamıştır. Olayların tehlikeli boyutlara ulaşması üzerine Kurtuba'nın ileri gelenleri yağmacılık faaliyetlerine müdahalede bulunmuşlardır. Ümeyye b. el-İrakî, şehrin ileri gelenlerinin “*artık sizin sülalenizden ümit kesildi, seni de öldürülmenden endişe etmekteyiz*” şeklinde uyarılarına rağmen, “*bana bugün biat edin, yarın öldürün*” cevabını vermiş ve hilafet tahtına oturmuştur.⁷⁸⁵

9.4. Sistemin Tıkanması ve Halifeliğin İlgası

Âmirî, Şii Hammûdi ve Emevi hanedanlığı iç mücadeleleri ile yıpranan Endülüs halkının çıkış yolu aradığı yıllar aktarılacaktır. Bu kapsamda ülke içinde ve dışında maddi ve manevi zarar gören Endülüslüler, hilafetin kendilerine yarardan ziyade zarar sağladığı düşüncesini benimsemişlerdir.

9.4.1. Meşveret Meclisi ve Hilafetin Çöküşü

Kurtuba eşrafı, içinde buldukları kaos ve çalkantı karşısında kesin bir sonuca varmak amacıyla Kurtuba Ulucâmii'nde toplanmıştır. Yapılan konuşmalar sırasında halifelik makamının Kurtuba'da bu haliyle bağlayıcılığı ve eski fonksiyonunu yitirdiğine karar verilmiştir. Halifelik, ülkenin birliğini temsil etmek yerine siyasî ihtirasların tatmin edilmesine yarayan bir makam haline dönüşmüştür. Dolayısıyla da ülkeye yarardan ziyade

⁷⁸³ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 242.

⁷⁸⁴ Na'naî, *Tarihu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 526-527.

⁷⁸⁵ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 161; Yıldız, *Endülüs Emevîleri*, 4, s. 403.

zarara sürüklediğine kanaat getirilmiştir. Endülüs'te halifelik makamının ilga edilmesiyle birlikte, bu makamla özdeşleşen Emevi hanedanı mensupları da Endülüs'ten sürülmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁸⁶

Şehir eşrafından Ebu'l-Hazm İbn Cehver'in başkanlığında bir Şûra Meclisi oluşturulmuştur.⁷⁸⁷ Alınan karar gereği 3. Hişam ve Ümeyye b. Irakî'den, tüm aile fertlerini alarak Kurtuba'yı terk etmeleri istenmiştir. 3. Hişam öncesinde Kurtuba yakınlarındaki bir kaleye, oradan Sarakusta'da güçlü bir lider olan Süleyman b. Hûd'un yanına gitmiştir. Son Emevi halifesi 3. Hişam burada 1036/1037 yılında vefat etti ve Lâride'de defnedilmiştir.⁷⁸⁸ Ümeyye b. Irakî ise, Kurtuba'dan ayrılmış fakat bir rivayete göre süre sonra tekrar Kurtuba'ya dönmüş, başka bir rivayete göre öldürülmüş ya da kaybolmuştur.⁷⁸⁹

9.5. Endülüs Emevi Devleti'nin Parçalanmasının Sebepleri

Endülüs Emevi Devleti'nin parçalanmasını dört başlık altında incelemek mümkündür. Bunlardan ilki, 732 senesinden sonra Müslüman fâhilerin içine düştükleri asabiye girdabıdır. Emevilerin idari tasarruflarında ve sosyal münasebetlerinde, İslâm'ın eşitlik anlayışını bir kenara bırakarak, Arapçılık görüntüsü veren bir politika izlemeleri, kabile çatışmalarını ve Araplarla Arap olmayan Müslümanlar arasındaki çatışmalar yaratmıştır. 756 senesinde Endülüs Emevi Devleti'nin kurulmasına kadar aralıklarla on yıldan fazla süren asabiye savaşları, Endülüs Müslümanlarını kaosa sürüklemiştir. İç ve dışa dönük düzenlemeler sayesinde istikarara kavuşan Endülüs toplumu, yaklaşık altmış seneyi bu krizi yönetmekle geçirmiştir. Endülüs'teki asabiye faktörü, 3. Abdurrahman ve oğlu 2. Hakem dönemlerinde gerçek bir çözüme kavuşturulmuştur. Güçlü idare, güçlü ordu ve kaynaşmış toplum formülünü uygulayan 3. Abdurrahman, öncelikle merkezi idareyi güçlendirmiştir.⁷⁹⁰ Kendisine asabiye faktöründen uzak, Araplardan çok Sakalibelerden oluşan yeni bir ordu kurmuştur.⁷⁹¹ Kaynaşmış toplumu tesis edebilmek amacıyla 'ümme't politikasını izlemiştir. İslâmiyetin birleştirici gücü sayesinde toplumu oluşturan etnik unsurları 'Endülüslülük

⁷⁸⁶ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 242-243.

⁷⁸⁷ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 161.

⁷⁸⁸ Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 161.

⁷⁸⁹ Yıldız, *Endülüs Emevileri 4.*, s. 463-464.

⁷⁹⁰ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 245-246.

⁷⁹¹ Clot, *Müslüman İspanya*, s. 143.

şuuru' adıyla birlik olma bilinci kazandırmak istemiştir.⁷⁹²

Parçanmanın ikinci sebebi sistemin tıkanması ve çözüm üretilememesidir. Devletin ulaştığı seviyeyi koruyabilmesi için güçlü devlet ve güçlü hükümdar imajını zedelememesi gerekmektedir. 2. Hakem'in ardından küçük yaştaki oğlu 2. Hişam'ın tahta geçmesi, devletin zirvesinde otorite boşluğu oluşturmaktaydı. Devletin en üst ve en önemli mevkisine rüşünü ispat etmemiş ve ehil olmayan bir Halifenin oturması, yönetimi dış kuvvetlere açık hale getirmektedir.⁷⁹³ Örneğin, 2. Hişam'ın zayıf ve yetersiz devlet idaresi, İbn Ebû Âmîr'in idareyi tekeline almasına sebep olmuştur. İbn Ebû Âmîr ve Âmirîler'in Endülüs'ü idaresinden sonra ülkede istikrar sağlanamamış ve büyük fitne dönemi diye tabir edilen yaklaşık yirmi sene süren bir sürece girilmiştir. Bu süreçte Endülüs toplumu; Endülüslüler, Saklebiler ve Yeni Berberiler olmak üzere üçe bölünmüştür. Her üç grubunda hedefi, Kurtuba'nın hâkimi olarak hilafet tahtını ele geçirmektir ancak üç grupta bu hususta muvaffak olamamışlardır. Büyük fitne döneminde ağır talan, tahribat ve yıkıma uğrayan Kurtuba'da sistem tamamen tıkanmıştır. Bağlayıcı unsur olan hilafet makamı, bu özelliğini yitirdiği gerekçesiyle 1031 senesinde ilga edilmiştir. Böylece devletin tepesinden başlayan sistem tıkanıklığı, devletin hem yıkılmasına hem de bölünmesine sebep olmuştur.⁷⁹⁴

Endülüs Emevileri'nin parçalanmasındaki üçüncü etken, ideal ve ufuk daralmasıdır. Endülüs Emevi halifeliği 1031 senesinde ilga edilmeden önce Emevi Devleti Müslümanların birliğinin sembolü olan bir halifeliktir. Her Endülüslü, benim devletim dediği zaman kastettiği bu sembolik halifeliktir. 1031 senesine kadar Endülüs idarecilerinin ideali, birliği gözetmekti ve ufukları da bu yönde daha geniştir. Emevi halifeliğinin yıkılması birçok şeyi temelinden değiştirmiştir. Bu süreçte öncelikle tek devlet fikri yok olmuştur. Çünkü her şehir, bağımsız bir şehir devletine dönüşmüştür. Endülüs'ün birliği ve birliğin korunmasına yönelik bir düşünce kalmamıştır. Önceden dış düşman faktörü Kuzeydeki Hıristiyan İspanyol Krallıklar iken, 1031 senesinden sonraki zamanda birbirine sınırdaş olan Müslüman sultanlıklar birbirlerine düşman olmuşlardır.⁷⁹⁵ Endülüs Müslümanlarında ideal birliğinin

⁷⁹² Mehmet Özdemir, "Endülüs'ün Yıkılış Sürecinde Öne Çıkan Bazı Hususlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVI, Ankara 1997, s. 236-242.

⁷⁹³ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 244.

⁷⁹⁴ Özdemir, "Endülüs'ün Yıkılış Sürecinde", s. 242-244.

⁷⁹⁵ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 249-250.

kayboluşu ve ufuk daralması neticesinde asıl hedeften uzaklaşarak Hıristiyan İspanya gözden kaçırılmış ve Reconquista hareketini yeniden başlatmalarına fırsat sunulmuştur.⁷⁹⁶

Endülüs Emevi Devleti'ni, İslâmı ve Müslümanların İspanya'dan kökünü kazımayı hedefleyen Reconquista hareketi, parçalanmanın en kuvvetli sebeplerinin sonuncusudur. 750 senesinde İspanya'nın kuzeybatısında Asturias Krallığı'nın kurulmasından itibaren tasarlanan bu 'megalo idea', Endülüs Emevi Devleti'nin kurulmasıyla sekteye uğramış olsa da bu devletin 1031 yıkılmasıyla birlikte yeniden canlılık kazanmıştır.⁷⁹⁷ 1031-1090 seneleri arasında Endülüs'teki değişim reconquista faaliyetlerinin şekillenmesinde önemlidir. Reconquista fikrinin birbirini tamamlayıcı iki yönü vardır. Bunlar; siyasî, askerî ve dinî yönlerdir. Amaçları, Endülüs'te İslâm hâkimiyetine son verilmektir. Sonrasında ise, İslâm'ın cemaat potansiyalini eritip tasfiye etmeyi hedefliyorlardı. Endülüs'te yaşanan ekonomik şartların kötülüğü ve sürekli yaşanan savaşlar, reconquista hareketini hızlandıran unsurlardır. Endülüs'ün tamamını işgal etmeyi hedefleyen reconquista fikri, uygulama sırasında tedriciliğe dayalı bir strateji takip edilerek gerçekleştirilmiştir. Önce Müslümanların kendi aralarındaki ayrılıklar tahrik edilerek zayıf düşürmek istenmiştir. Zayıflayan veya kendiliğinden temsil olmaya hazır olan Endülüs şehirleri, Hıristiyan kuvvetlerince işgal edilmiştir. Bu süreç 1492'de Gırnata'nın teslim alınmasıyla son bulmuştur.⁷⁹⁸ 1492'de siyasî-askerî boyutu tamamlanan reconquista fikrinin, bu süreçten sonra dinî cephesi başlamıştır. Hıristiyan hâkimiyetinde kalan Müslümanlara karşı, Hıristiyanlaştırma kampanyası başlatılmıştır. Baskı, iskence ve katliam gören Endülüs Müslümanları, 1609 senesinde İspanya'dan sürülene dek bu şekilde yaşamışlardır. Müslümanları dinlerinden koparmak isteyen İspanyol kilisesi, faaliyetlerinde başarılı olamayınca en az yarım milyon insanı ana yurtlarından kovmuşlardır.⁷⁹⁹

⁷⁹⁶ Özdemir, "Endülüs'ün Yıkılış Sürecinde", s. 244-245.

⁷⁹⁷ Lütfi Şeyban, *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 214-216.

⁷⁹⁸ Clot, *Müslüman İspanya*, s. 235-236.

⁷⁹⁹ Özdemir, "Endülüs'ün Yıkılış Sürecinde", s. 245-254.

10. SONUÇ

Müslümanların İber Yarımadasına geçmeleri İslâm fetihlerinin son aşamasını oluşturmaktadır. Kuzey Afrika'yı fethetmiş orduların önünde verimsiz Afrika içlerine girmek veya Avrupa kıtasına geçmekten başka seçenek bulunmuyordu. Onlar da zayıflamış Vizigot Krallığı tarafından idare edilen ve barındırdığı zenginlik ile çok fazla hikâye anlatılan, kolay bir hedef olarak gördükleri bu ülkenin fethini hedeflediler. Çok kısa bir süre içerisinde bu fetihlerini gerçekleştirmeleri bu seçimlerinin ne kadar doğru olduğunu göstermiştir. Kimi Batılı tarihçilerin Paris yakınlarındaki Puvatya Savaşı'nı Avrupa Hıristiyanlığı için ölüm-kalım savaşı olarak görmeleri, Müslümanların İber Yarımadasını fethinin Ortaçağ Avrupa Hıristiyanları için ne kadar kaygı verici olduğunun bir göstergesidir.

Tez konusu seçtiğimiz Endülüs Emevi Devleti Halifelik Dönemi 929-1031, İber yarımadasında 102 yıl Emeviler tarafından yürütülen halifelik idaresini konu almaktadır. Bir asrı aşan Endülüs Emevi hilafetinin kurucusu ve ana kahramanı olan 3. Abdurrahman ve oğlu 2. Hakem Dönemleri çalışmamızın ana başlıklarını oluşturmaktadır. 10. Yüzyılda Endülüs dolayısıyla Ortaçağ Avrupa tarihi ve İslâm tarihi ile iç içe olan tezimiz, birçok hususta okuyucuya karşılaştırmalı bir anlatım sunmaktadır. Hilafetin katkılarıyla 10. Yüzyılda 'Dünyanın İncisi' konumuna gelen Endülüs'ü, bu sürece taşıyan aşamaları bizler için çok kıymetlidir. Bu sürecin başlangıcı elbette ki Endülüs tarihinin en parlak dönemini teşkil eden 3. Abdurrahman devridir. 3. Abdurrahman elli yıl süren iktidarında, ülkenin iç istikrarını sağlamış ve dış politikada yüksek bir konuma getirmiştir. 3. Abdurrahman'ın yönetimde uyguladığı dört stratejik hamlesi ona, Endülüs'te kısa sürede siyasî birliği tesis etmesinde yardımcı olmuştur. 3. Abdurrahman'ın strateji hamleleri; Telkin ve ikna etmek, devlet hâkimiyetini tartıştırmamak, tedbirlerde süreklilik ve zorunlu ikamet şeklinde sıralanmaktadır. İç ve dış siyaseti neticesinde elde ettiği başarıyla haklı bir şöhrete sahip olan 3. Abdurrahman, 929 senesinde 'halife' ve 'emîrül-mü'minîn' unvanlarıyla şöhretini taçlandırmıştır. 929 senesine kadar devleti yöneten yedi Endülüs emîri hilafeti ilan etmemişken, 3. Abdurrahman'ın neden bunu yaptığı sorusu çalışmamızın birinci ve ikinci bölümünde cevabını bulmuştur.

Güç, kudret, fazilet ve karizmasıyla nam salmış olan Endülüs'ün ilk halifesi 3. Abdurrahman, dışarıdan zengin ve huzurlu görünümün aksine bizzat kaleme aldığı yazısında

şöyle demektedir: ‘‘Hükümdar olalı 50 yıl oluyor, servete, şan, şeref, zevk ve saadete nail oldum. Hepsinden bıktım. Rakibim olan hükümdarlar bana hürmet ve hased ediyorlar; benden korkuyorlar. İnsanların arzu ettikleri şeyleri Cenâb-ı Hak bana kâmilten ihsan etti. Bu uzun saadet günleri içinde hakikaten mesud olduğum günleri saydığımda, topu topu 14 gün olduğunu gördüm. Ey fani insanlar! İşte azameti, cihanı ve hayatı buna göre kıyas ediniz’’. Endülüs’ün mutlu geçirdiği 50 yıl 6 ay 3 günden 3. Abdurrahman’ın şahsi payına 14 gün düşmüştür. Bu kıyaslama halifenin ülkesine ve halkına duyduğu sevginin boyutunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Onun Batı Avrupa’nın en büyük başkenti haline getirdiği Kurtuba, dönemin en büyük şehirleri Bağdat ve Konstantinapol (İstanbul) ile yarışır vaziyetteydi. 3. Abdurrahman’ın etnik gruplar arasında oynadığı bağlayıcı rolü vefatından sonra en göze çarpan husustur.

3. Abdurrahman iç ve dış siyaseti, sosyo-kültürel faaliyetleri, ahlaki ve ilmi kişiliği ile Endülüs, İslâm ve dünya tarihinin zirve şahsiyetleri arasında yerini almıştır. Doğu ile batı kültürünün sentezlendiği Endülüs’te, 3. Abdurrahman’ın askerî, siyasî, hukukî ve kültürel kazanımlarını devam ettiren bir diğer önemli lider oğlu halife 2. Hakem’dir. İspanyol yazar Modesto Lafuente’nin de belirttiği gibi: ‘‘3. Abdurrahman dönemi azamet ve görkem dönemiydi, oğlu 2. Hakem dönemi ise, edebiyat ve medeniyet dönemi olmuştur’’.

Daha çok Endülüs’ü bilim ve kültür merkezi haline getirme faaliyetleriyle tanınan 2. Hakem, en az babası 3. Abdurrahman kadar başarılı, korkusuz ve liyakat sahibi bir liderdir. 2. Hakem’in en büyük şansı, devlet idaresini 3. Abdurrahman gibi bir liderden öğrenmiş ve tecrübe etmiş olmasıdır. Yöneticilik ile ilgili tüm vasıflara sahip olan 2. Hakem, Endülüs’ün ve tüm Avrupa’nın bilimsel gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Tezimizin üçüncü bölümü, 2. Hakem’in Endülüs’ü Avrupanın bilim merkezi haline getirme sürecini aktarırken dış siyasette İspanyol Krallık ve Kontlukları, Fatımiler, İdrisiler ve Vikinglerle gerçekleştirdiği önemli mücadeleleri de göz ardı edilmemiştir. Birçok araştırmada daha çok bilim ve kültür yönü öne çıkarılan Halife 2. Hakem Mustansır döneminin siyasi ve askeri başarıları da oldukça önemlidir. Çalışmamız 2. Hakem dönemini bütün yönleriyle ele alması sebebiyle okuyucuya daha doyurucu bir bakış açısı kazandırmayı hedeflemektedir.

Endülüs Emevi Devleti’nin idaresinin ehil, donanımlı ve güçlü liderlerden, ehliyetsiz ve liyakatsiz kişilere geçmesi ile hilafetin bu topraklarda ilga edilme süreci tezimizin dördüncü bölümünü oluşturmaktadır. Bu sürecin ana sebebi olarak 3. Abdurrahman tarafından

Endülüs toplumuna aşılınmaya çalışılan “tek millet, tek ümmet ve Endülüslülük şuuru”nun, toplumda tam anlamıyla özümsememesi gösterebilir. Bu birlik ruhu 3. Abdurrahman ve 2. Hakem gibi güçlü hükümdarlıkların huzur ve güven ortamında geçen iktidarlarında halk nezlinde kabul görmekteydi. Ancak 1008-1009 yıllarında özellikle Âmirî Dönemi'nin sonlarına doğru başarısız ve yetersiz idarecilere maruz kalan Endülüs toplumu yeniden bir fitne dönemine sürüklenmiştir. Bu süreçte halifelik bir süreliğine aslen Sünni karakterde olmasına rağmen Şii eğilimli Hammudi hanedanına mensup yöneticilere bile geçmiştir.

Düşmanların yönünün ve dininin değiştiği, Müslümanların birbirleriyle savaşırken Hıristiyan kuvvetlerden destek istediği 1031 senesine gelen bu süreçte talan, yıkım, can ve mal kaybının önüne geçemeyen Kurtuba halkı, halifeliği ilga etmek mecburiyetinde kalmıştır. 1031 senesinde bu süreçten maddi ve manevi zarar gören Kurtuba halkı, idarede ırk, soy vb. özelliklerden ziyade vasıf ve irade yani kişisel özelliklerin önemsendiği bir lider arayışına girmişlerdir.

İber Yarımadasına 711 yılında ayak bastıklarından itibaren Endülüs toplumuna güven ve huzur ortamı sağlayan Müslüman fatihler yerlerini, 1031 yılında iradesi zayıf, güçsüz ve karamsar Emevi hanedanı mensuplarına bırakmışlardır. Vizigot idaresindeyken Emevileri ‘kurtarıcı’ olarak görüp bağrına basan Endülüs toplumu, artık Emevileri ‘yıkıcı’ unsurlar olarak görmekteydi. Bu şartlar altında Endülüs Emevi hilafetinin yarardan çok zarar verdiği düşüncesini kabullenen Kurtuba halkı, Emevi sülalesine mensup herkesi bu topraklardan sürgün ederek sorunlarına çözüm aramıştır. İkinci büyük fitne dönemine giden bu süreç aşamalarıyla birlikte çalışmamızın dördüncü bölümünde detaylı bir şekilde incelenmiştir.

İbn Haldun'un devlet teorisini Endülüs Emevilerinde düşünecek olursak: İbn Haldun, Devletlerin aynı insanlar gibi evrelerden geçerek var olduğunu savunmuştur. Yani devletler de insanlar gibi doğar, büyür, yaşlanır ve ölürler. Endülüs Emevi Devleti'nin doğuşu 1. Abdurrahman ile başlamış, büyüme 2. Abdurrahman, yaşlanma 2. Hişam ve vefatı 3. Hişam ile gerçekleşmiştir. İber yarımadasında 756 yılında bağımsız bir devlet kuran Emeviler, bu topraklarda 275 yıl hüküm sürmüşlerdir. 3. Abdurrahman ve 2. Hakem dönemleri, devletin bu döngüsünde büyüme aşamasında yer almaktadır. Şeklen idarenin çocuk halife 2. Hişam'da yönetimin ise, İbn Ebû Âmir'de olduğu süreç Endülüs Emevi Devletinin yaşlanma, duraksama ve gerileme aşamasına geçtiği zamandır.

Devletin yönetim ilkeleri, yöneten kişiler, anlayışlar, karakterler zaman içerisinde değişebilir. Bunda idareyi devralmış kişilerin karakteristik özellikleri önemli bir rol oynamaktadır. Ancak çok yönlü düşünüldüğünde devlet mekanizmasının, birçok unsurun birleştiği karmaşık bir bütün olduğu görülecektir. İbn Haldun'un işaret ettiği ve tarihsel olaylarda şahit olduğumuz kadarıyla devletlerin bir yaşam ömrü söz konusudur. Endülüs Emevi Devleti'nin tam da büyük ihtişam döneminden kısa bir süre sonra 1031 yılında neden yıkıldığı sorusunun birçok cevabı olmakla birlikte en açık olanı bu uygarlığın ömrünü tamamlamış olması olmasıdır.

KAYNAKLAR

- Abdülaziz, H. F. (1996).Yehudü'l-Endelüs fi Zilli'l-Hükmi'l-İslami 92- 897/ 711- 1492. *Mecelletu Dirasatu Endelüsiyye*.no: 15, Tunus, s. 95- 104.
- Adanalı, A. H. (2004).İslam'ın Doğu Tecrübesinin Batıya Aktarımı ve Batı Medeniyetini Şekillendirmesi. *İslamiyet Dergisi*, cilt: 7 sayı: 3, s. 31- 42.
- Adıgüzel, C. E. (2019).Mecrit: Bir Endülüs Şehrinin Kuruluşu ve Gelişimi. *History Studies*, 11/6, s. 2017- 2037.
- Ağırakçı, A.(1988).Ahbâr Mecmâa. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Cilt: 1, ss. 489-490). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Altundağ, N. ve Aydınlı, O. (2020).Endülüs Emevi Devleti'nde Birinci Fitne Döneminin Başlıca Sebepleri. *Usul İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı: 34, s. 286- 311.
- Atçeken, İ. H. (2006).İslâm Tarihinde Bir arada Yaşama Tecrübesi. *İSTEM*, Aydın, Mustafa, “Müveşşah”, *TDVİA*, c. XXXII, İstanbul.
- Atçeken, İ. H. (2007).Endülüs'te Birarada Yaşama Tecrübesi Üzerine. *Kültür Dergisi*, sayı: 8, s. 52- 55.
- Aydın, M. (1999).Batılı Müsteşriklerin Endülüs İslam Medeniyetine Bakışları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, s. 407- 431.
- Bahaüddin, V. M. (2009).Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar. *İstem*, yıl 7,sayı 14, İstanbul.
- Balcıoğulları, A. (2017).Arap Coğrafyacılarından 10- 13. Yüzyıllar Endülüs Şehirleri ve Başlıca Ekonomik Özellikleri. *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı: 36.
- Budak, M. A.(2016).Batı Kaynaklarına Göre Endülüs Medeniyeti 'nin Eğitim ve Bazı Bilim Alanlarında Avrupa'ya Katkıları. *SDÜSBED*, sayı: 23, 2016/1, s. 164- 176.
- Chalmeta, P. (1954–2002).al-Manşur. *The Encyclopaedia of Islam*, VI, 430- 432.
- Çapan, F.(2016).III. Abdurrahman ve Oğlu Hakem El-Mustansır Dönemleri'nde Endülüs'te İlim. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:4 Sayı: 31, s. 145- 159.
- Dabbi, A. Y.(1989). *Buğyetü'l-mültemis fi tarihi ricali ehli'l-Endelüs*. (İ. Ebyari, Çev.), I-II, Kahire-Beyrut.
- Daş, F.(2019).10. ve 12. Yüzyıllarda Endülüs'te Yazılmış Biyografik Eserlerde Yöntem. *Nüsha Dergisi (48)*, s. 61- 80.
- Dunlop, D. M. (1954- 2002).Hisham II. *The Encyclopaedia of Islam*, III, Leiden, 495- 496.
- Ergüven, Ş.(2009).Ana Hatlarıyla XI. Yüzyılda Endülüs'te Sosyal Hayat. *İstem*, yıl: 7 sayı: 14, s. 145- 153.

- Forman, C. (1961).Cordova (Spain) Under Abdurrahman III. *The Islamic Review*, England.
- Goldziher, I. (1986).İspanya Arapları ve İslam. (İ. H. Ünal, Çev.), *İslami Araştırmalar Dergisi*, sayı: 1, s. 80- 99.
- Hizmetli, M. (2005).IX. Yüzyılda Endülüs. *Diyanet Dergisi*, sayı: 174, s. 56–57.
- Hizmetli, M.(2004).Endülüs'te Hisbe ve Muhtesib. *İslamiyat Dergisi*, (2004, Temmuz-Eylül), Cilt: 7, Sayı 3, s. 105- 116.
- Hizmetli, M.(2009).Hisbe Risalelerine Göre Endülüs'te Çevre Bilinci. *İstem*, sayı: 14.
- Hizmetli, M.(2016).Endülüs Müslümanlarının Avrupa Tarım Literatürüne Katkılarına Bir Örnek: İbnü'l-Avvam'ın Kitabü'l-Filaha Adlı Eseri ve Tarihi Değeri. *Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu*, s. 487- 497.
- Humeydi, M.N. (2008). *Cezvetü 'l-muktebis fi zikri vülati 'l (fi tarihi ulemai)-Endelüs*. (B. A. Muhammed, Çev.), Tunus.
- Huşeni, M.H.(1953). *Kudatu Kurtuba ve 'ulemai İfrikiyye*. (S. İ. Attar, Çev.), Kahire.
- İbn Abdülhakem, (1964). *Fütuhu ifrukıyye ve 'l-Endelüs*. (A. E. Tabba, Çev.), Beyrut.
- İbn Abdülmün'im, M.H.(1984).*Ravdu 'l-mi 'tar fi haberi 'l-aktar*. (nşr. İhsan Abbas), Beyrut.
- İbn Abdürabbih, Ö.A.M.(2021).*İkdü 'l-Ferid /Kültürel İnciler 3*. (M. K.Yılmaz, Çev.), Ankara.
- İbn Atıyye Endelüsi, M.(1985).*Hulelü 's-sündüsiyye fi 'l-ahbari 't-Tunisiyye*. (M. H. Hile, Çev.), I-III, Beyrut.
- İbn Bessam, (1979).*Zahire fi mehasini ehli 'l-Cezire*. (İ. Abbas, Çev.), I-VIII, Beyrut.
- İbn Beşküvâl, (2008). *Kitâbü 's-Sıla fi Târîhi E'immeti 'l-Endelüs*. c. I, IV, (C. Eşyuti, Çev.), Beyrut.
- İbn Cülcül, S.H.(1985). *Tabakatu 'l-etıbbı ve 'l-hukema*. (F. Seyyid, Çev.), Beyrut.
- İbn Habîb, A.(1999). *Kitabü 't-Tarih*. (S.M. Bedri, Çev.), Beyrut.
- İbn Haldun, A. (2004). *Mukaddime I-II*. (H. Kendir, Çev.), Ankara.
- İbn Hallikan, A.M. (1978). *Vefeyatü 'l-a 'yan ve enba 'ü ebna 'i 'z-zaman*. (İ. Abbas, Çev.), I-VIII, Beyrut 1968- 1972.
- İbn Havkal, (2021). *10. Asırda İslam Coğrafyası*. (R. Şeşen, Çev.), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- İbn Hayyan, (1965).*Muktebes fi ahbari beledi 'l-Endelüs*. (A.A. Hacci, Çev.), Beyrut.
- İbn Hazm, (2017).*Fasl fi 'l-Milel ve 'l-Ehva' ve 'n-Nihal I-II-III*. (H.İ. Bulut, Çev.), İstanbul.
- İbn Hazm, (2020). *Güvercin Gerdanlığı*. (S. Hacıoğlu, Çev.), İstanbul.

- İbn Hazm,(1948). *Cemheretü ensâbi'l- 'Arab*. (L. Provençal, Çev.), Mısır.
- İbn İzari, A. M.(1980).*Beyanu'l-Muğrib fi ahbari muluki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. (nşr. G.S. Colin, E. L.Provençal, Çev.), I-II, Beyrut.
- İbn Sâhibüssalât, M.A. M.(1987). *Mennü bi'l-imâme*. (A. Tâzî, Çev.), Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslami.
- İbn Said, H.M.(1964).*Muğrib fi Hule'l-Mağrib*, (Ş.Dayf, Çev.), Kahire.
- İbnü'l-Ebbar, M.A.(1963). *Kitabu'l-hulleti's-siyera*.(H. Mu'nis, Çev.) MI, Kahire.
- İbnü'l-Esir, A. M.(1987).*Kamil fi't-tarih*. (A. el-Kadi, Çev.), I-XI, Beyrut.
- İbnü'l-Faradi, A. M. (2008). *Tarihu 'ulema'i'l-Endelüs*. (B. Avvad, Çev.), I-II, Tunus.
- İbnü'l-Hatib, M.A.(1974).*İhata fi ahbari Gırnata*. (M. A. İnan, Çev.), I-IV, Kahire 1974;
- İbnü'l-Kerdebus, M.A.(1971). *Tarihu-Endelüs*. (A. M. Abbadi, Çev.), Madrid.
- İbnü'l-Kûtiyye, M.Ö.(1989). *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*. (İ. Ebyârî, Çev.), Kahire.
- İlhan, S.(2009).Fetihten Murabıtlar Dönemine (711–1091) Endülüs Sosyal Hayatında Yahudiler. *İstem*, yıl: 7 sayı: 14, s. 239- 259.
- Kabaklı, A.(1997).Endülüs. *Türk Edebiyatı Dergisi*, sayı: 284, 1997, s. 3–6.
- Makkari, A. M.(1968). *Nefhu't-tib min ğusni'l-Endelüsi'r-ratib*. (İ. Abbas, Çev.), I-VIII, Beyrut.
- Merraküşî, A.(1978).*Mu'cib fi telhişi ahbari'l-Mağrib*. (nşr. M. S. el-Aryan-M. el-Arabî, Çev.), Darülbeyza.
- Mes'udi, A.H. (2020). *et-Tenbih ve'l-işraf*. (M. Eser, Çev.), Ankara Okulu Yayınları.
- Meşe, R.(2019).Endülüs Hilafet Döneminde İ'tizar ve İsti'taf Şiirleri. *Umre Dini Tetkikler Dergisi*, Cilt:2 Sayı:1, s. 49- 76.
- Miranda, A. H.(1954- 2002).Hammudids.*The Encyclopaedia of Islam*, III, Leiden, 147.
- Nüveyri, A. A.(2004). *Nihayetu'l-ereb fi fununi edeb*. (A. Tarhini, Çev.), I-XXIII, Beyrut.
- Öz, Ş.(2009).Endülüs'te Tarih ve Kehhale'ye Göre Endülüslü Tarihçiler. *İstem*, yıl: 7 sayı: 14, s. 79- 100.
- Özaydın, A.(1988).Abdurrahman IV. *TDV İslam Ansiklopedisi. DİA*, I, İstanbul, 155.
- Özaydın, A.(1988).Amiriler. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Cilt: 3 ss: 72-73). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdemir, M. (1964).Endülüs. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt: 4, IV, ss: 270- 273). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Özdemir, M. (1992).Berşelune. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Cilt: 5, ss: 521- 522). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdemir, M. (2012).Tuleytula. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (cilt: 42, ss: 363- 368). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdemir, M.(1995).Endülüs. *TDV İslam Ansiklopedisi*.(Cilt: 10, ss: 211- 25).İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdemir, M.(1996).Gırnata. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt: 14, ss: 51- 57). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdemir, M.(1997).Hakem II. *TDV İslam Ansiklopedisi*,(Cilt: XV, ss: 174). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdemir, M.(1998).Endülüs'te Bir Emevi Mehdisi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 39, s. 116- 135.
- Özdemir, M.(1998).Mansur, İbn Ebu Amir. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Cilt: 18, ss: 6- 7). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Parlak, N.(2015).Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşmanın Sebepleri ve Kültürel Sonuçları. *Milel ve Nihal Araştırmaları Dergisi*, cilt: 12 sayı:1.
- Parlak, N.(2018).Endülüs'te Kitap Yakma Hadiseleri. *İstem*, yıl: 16 sayı: 32, s. 199- 217.
- Provençal, L.(1954- 2002).Abd al-Malik.*The Encyclopaedia of Islam*. (Cilt: 1, ss: 75- 76).
- Provençal, L.(1986).Abd al-Rahmân III. *The Encyclopaedia of Islam*. (Cilt: 1, ss: 83-84). Leiden.
- Provençal-Levi,Abd al-Rahman V.*The Encyclopaedia of Islam*. (Cilt: 1, ss: 84). Leiden.
- Rosenthal E. (2006).İspanya'da Arap Hâkimiyetinin İzleri. (Y. Alemdar, Çev.), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: X/1, s. 251- 271.
- Said el-Endelüsi,(2014). *Tabakatü'l-ümem*. (R. Şeşen, Çev.), İstanbul.
- Sakr, M.A. İ. (2002).Endülüs'te Tarih Okulunun Gelişimi. (çev. Mustafa Hizmetli), *Nişha Dergisi*, Sayı:5, s. 135- 162.
- Secall, M.I.C.(2003).Mâleka. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Cilt: 27, ss: 485- 486). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Selçuk, R.(2021).Endülüs'te Mantık. *Mantık Araştırmaları Dergisi*, yıl: 3 sayı: 5, s. 80- 86.
- Seybold C. F.(1987).Cordoba. *First Encyclopaedia of Islam*. Leiden 1987, Vol. II, s. 877- 878.
- Seybold C.F. .(1940- 88).Hammudiler. *TDV İslam Ansiklopedisi*.(Cilt: 5/1 ss: 195). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Seybold C.F. (1940- 88).Kurtuba. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Cilt: 6, ss: 1023- 1025). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Seybold C.F.(1940- 88).Abdülmelik. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 1, ss:95).İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Seybold C.F.(1995).Fatımiler. *TDV İslam Ansiklopedisi, DİA*, İstanbul, (Cilt: 12, ss: 228-229). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Şerif İdrisi, A.M.(2021). *Nüzhetü'l-Müştak,(Orta Çağ Coğrafyasının Zirvesi)*. (E. M. Bozdoğan, Çev.), İstanbul.
- Şeyban, L.(1998).Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevileri Hacıbelerinden el-Mansur Muhammed İbn Ebi Amir (366–976/392–1002), *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt:11, Sayı:3–4, s. 250- 272.
- Uğurcan, S.(2004).Türk Edebiyatı'nda Endülüs İmajı: Fetih-Yükselme-Bozgun. *İslamiyet Dergisi*,(Temmuz-Eylül) ,Cilt:7 sayı:3, s. 89- 104.
- Yener, E.(2005).Ortaçağ'ın Aydınlık Yüzü: Endülüs. *Doğu-Batı Dergisi*, sayı:8/33, s. 217-229.
- Yıldız, H. D. (1988). Abdurrahman III. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Cilt: 1, ss: 152-155). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yılmaz, S. ve Erbaş F.(2017).Endülüs Emevi Halifesi II. Hakem'in İlmi Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkıları. *ÇÜİFD*, cilt: 17 sayı: 1, s. 157- 185.
- Zehebi, M.A(1989). *Siyeru a'lami'n-nübela'* .(Ş. el-Arnaut, Çev.), I-XXV, Beyrut 1981-1982;

BİBLİYOGRAFYA

- Albornoz, C.S. (1986). *La Espana musulmana I*. Madrid, s. 474- 506.
- Algül, H. (2020). *İslam Tarihi 4. Cilt (Emeviler-Abbasiler-Endülüs)*. İstanbul.
- Al-i, A.N. (2010). *Endülüs Tarih*. (H. Uygur, Çev.), İstanbul.
- Atik, A.(1976).*Edebü'l-Arabi fi'l-Endelüs*. Beyrut, s. 82- 86.
- Azimli, M. (2005). *Halifelik Tarihine Giriş*. İstanbul.
- Ballı, A. (2020). *Yitik Bir Medeniyet Endülüs*. Çıra Yayınları, İstanbul.
- Bosworth, E.C. (1980). *İslam Devletleri Tarihi: Kronoloji ve Soykütüğü El Kitabı*. (E. Merçil- M. İpşirli, Çev.), İstanbul.
- Brockelmann, C. (1992). *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi I*. (N. Çağatay, Çev.), Ankara.
- Clot, A. (2021). *Müslüman İspanya*. (G.Yıldız, Çev.), İstanbul.
- Çıvgın, İ. (2008).*Ortaçağ Tarihi*. Ankara.
- Dozy, R.P.A. (1972). *Historie des Musulmans d'Espagne 'Spanish Islam'*. (F. G. Stokes, Çev.), London.
- Edhem, A. (1974).*Mansur el-Endülüsi*. Kahire.
- Fierro, M. (2021). *III. Abdurrahman İlk Kurtuba Halifesi*.(trc. Firdevs Bulut Kartal), İstanbul.
- Fikri, A. (1983). *Kurtuba fi'l-aşrı'l-İslami*.İskenderiye, s. 94- 98.
- Garaudy, R. (2020). *Düşüncenin Başkenti Kurtuba Endülüs'te İslam*. (C. Aydın, Çev.), İstanbul.
- Gürdoğan, N. (2020).*Hicaz'dan Endülüs'e*.İstanbul.
- Hacci, A. A. (2020). *İslami Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi 711-1492*. İstanbul.
- Hasan, H. İ. (1992). *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*. (İ.Yiğit- S. Gümüş, Çev.), I-VI, İstanbul.
- Hitti, P.K. (1989). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi I-IV*. (S. Tuğ, Çev.), İstanbul.
- Hizmetli, M. (2012). *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Hole, E. (1958). *Andalus: Spain Under The Muslims*. Amerika.
- Hunke, S. (1997). *Avrupa'nın Üzerinde Doğan İslam Güneşi*. (S. Sezgin, Çev.), İstanbul.

- İnan, A. M. (1969). *Devletli 'l-İslam fi 'l-Endelüs I-II*. Kahire.
- İnan, M.A. (1958). *Devletü 'l- 'Amiriyye*. Kahire.
- İnan, M.A. (1997). *Devletü 'l-İslâm fi 'l-Endelüs*. I-VI, Kâhire: Mektebetü 'l-Hâncî.
- Jimenez, M.O. (1976). *Al Hakam Al Mustansır Billah*. Cordoba.
- Kalkaşendi. (2019). *Halifelik Kurumu ve Tarihi*. (R. Şeşen, Çev.), İstanbul.
- Kemal, N. (1975). *Büyük İslam Tarihi*. İstanbul.
- Kennedy, H. (2019). *Endülüs Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*. (A. Demir, Çev.), İstanbul.
- Küçüksipahioğlu, B. , Atçeken İ.H. ,Şeyban, L. ,Toprak, M.F., Özdemir, M., Baltacı, B. Hizmetli, M., Parlak, N., Adıgüzel, E. ,Alabudi, J. ve Çınar, F. M. (2018). *İslam Tarihi ve Medeniyeti Cilt:4 Endülüs*. İstanbul.
- Lane-Poole, S. ve Galman, A. (2021). *Endülüs Arapların İspanya'yı Fethi ve Sonrası*. (E. Duru, Çev.) , İstanbul.
- Lapidus, I.M. (2020). *İslam Toplumlari Tarihi Cilt:1*. (Y. Aktay, Çev.), İstanbul.
- Lewis, B. (2000). *Tarihte Araplar*. İstanbul.
- Louis, V. (2013). *Endülüs Tarihi*. (Z. Paşa, Çev.C. Çitçi, Hrz.), Mostar Yayınları, İstanbul.
- Marshall, H.G.S. (1995). *İslam 'in Serüveni 1-2-3*. (M. Karabaşoğlu, Çev.), İstanbul.
- Me'sud, S.M. (2000). *'Alakatu beyne 'l-Mağrib ve 'l- Endelüs fi 'asrı 'l-Hilafeti 'l-Emeviyye*. İskenderiye.
- Menocol, M.R. (2020). *Dünyanın İncisi Endülüs*. (S. Çoşkun, Çev.), İstanbul.
- Mez, A. (2014). *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam 'in Rönesansı*. (S. Şaban, Çev.), İstanbul.
- Montgomery, W.W. (1986). *İslam Avrupa 'da*. (H. Yavuz, Çev.), MÜİF Vakfi Yayınları, İstanbul.
- Montgomery, W.W. (2013). *İslam 'in Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*. (Ü. H. Yolsal, Çev.), Ankara.
- Montgomery, W.W. ve Cachia, P. (2018). *Endülüs Tarihi*. (C. E. Adıgüzel, Q. Şükürov, Çev.), İstanbul.
- Mustafa, K.S. (1997). *Dirasat Endelüsiyye fi 't- tarihi ve 'l-hadara*. İskenderiyye.
- Na'nai, A. (1986). *Tarihu 'd-devleti 'l-Emeviyye fi Endelüs*. Beyrut.
- Öz, Ş. (2017). *İslam Tarihi*. İstanbul, s. 212- 271.

- Özdemir, M. (2020). *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*. Ankara 2020; *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*. Ankara.
- Öztekin, M. (2021). *İbn Cübeyr Seyahatnamesi Endülüs'ten Hicaz'a*. İstanbul.
- Parlak, N. (2021). *Endülüs'ün Doğuşu-Yükselişi-Çöküşü*. İstanbul.
- Paşa, Z. (2020). *Endülüs Tarihi (Ortaçağ Avrupası'nda Bilim ve Medeniyetin Ulaştığı Zirve: Endülüs İslam Devleti)*. (Y. Çiçek, Hrz.), İstanbul.
- Provençal, E. L. (2000). *Tarih İsbanya el-İslâmiyye mine'l-Feth ila Sükuti'lHilafeti'l-Kurtuba (711- 1031)*. (el-Bambi, Ali Abdurrauf – A. İ. el-Menufi – S. S. Abdullah, Çev.), Kahire: el-Meclisi'l-A'la li's Sekafe.
- Provençal, E.L. (1956). *İslam fi'l-Mağrib ve'l-Endülüs*. Kahire.
- Provençal, E.L. (1994). *Hadaratü'l-Arabiyye fi İspanya*. (T. A. Mekki, Çev.), Kahire.
- Salim, A. (1981). *Kurtuba hadıratu'l-hilafe fi'l-Endelüs I-II*. Beyrut.
- Şeyban, L. (2014). *Endülüs*. İstanbul.
- Yıldız, H. D. (1992). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi "Endülüs Emevileri"*. I-XV, İstanbul.
- Zirikli, H. (1984). *A'lâm: Kamusü teracim*. (Z. Fethullah, Çev.), I-VIII, Beyrut.

